

‘Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten’

Belgische verpleegsters tijdens de Eerste
Wereldoorlog

Luc De Munck

Masterproef aangeboden binnen de opleiding:
Master in de Geschiedenis

Promotor: Dr. Joris Vandendriessche

Academiejaar: 2016-2017

429.903 tekens

INHOUDSOPGAVE	1
Voorwoord	6
Inleiding	8
Hoofdstuk 1: <i>'De arm zal minder sterk zijn, maar het hoofd intelligenter.'</i>	
De opleiding van verpleegsters aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog	15
1. De verpleegstersschool in Luik	15
2. De verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel	17
3. De verpleegstersschool van dokter César De Paepe in Brussel	28
4. De school voor ziekenverpleging in Antwerpen	30
5. De Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters in Brussel	35
6. De verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel	42
7. Het bekwaamheidsdiploma voor verpleegsters	45
8. Besluit	52
Hoofdstuk 2: <i>'Aangezien het komen en terug huiswaarts keeren te vermoeiend is.'</i>	
De opleiding van verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog	57
1. De verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel	57
2. De school voor ziekenverpleging in Antwerpen	63
3. De Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters in Brussel	67
4. De verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel	70
5. Het bekwaamheids-/staatsdiploma voor verpleegsters	71
6. De Belgische verpleegstersschool in Londen	73
7. De Belgische verpleegstersschool in Calais	76
8. Besluit	77
Hoofdstuk 3: <i>'Uitvoeren wat anderen niet wensen te doen.'</i>	
De verpleegkundige praktijken in Belgische fronthospitalen	81
1. Spanningen tussen opgeleide en niet-opgeleide verpleegsters	81
2. Spanningen tussen Belgische en Britse verpleegsters	86
3. Omgang met het gewonde lichaam	91
4. Omgang met de dood	99
5. Omgang met vermoeidheden, ziekten en mutaties	103

6. Omgang met nieuwe medische technieken	110
7. Zorg voor hygiëne	112
8. Besluit	113
Hoofdstuk 4: <i>'Wij vormen een kaste.'</i>	
De professionele organisatie van Belgische verpleegsters	116
1. De inspanningen van Marie Elisabeth Belpaire voor een <i>Cercle Elisabeth</i>	116
2. De oprichting van <i>La Famille de l'Infirmière</i>	122
3. Besluit	124
Hoofdstuk 5: <i>'Dan zegt hij zacht "mama".'</i>	
De beeldvorming over Belgische verpleegsters	125
1. De verpleegster als moeder	125
2. De verpleegster als toonbeeld van zorg	128
3. De verpleegster als toonbeeld van patriottisme	131
4. De verpleegster als vrouw op zoek naar een echtgenoot	133
5. De verpleegster als prostituee	135
6. De verpleegster als indringster	140
7. Besluit	142
Hoofdstuk 6: <i>'Er is nog veel werk aan de winkel om de onwetendheid en de vooroordelen te bestrijden.'</i>	
De onmiddellijke naoorlogse ontwikkelingen van het verpleegstersberoep	143
1. De evolutie van het aantal gediplomeerden (1919-1921)	143
2. Het koninklijk besluit van 3 september 1921	150
3. De professionele organisatie van Belgische verpleegsters (1919-1924)	156
4. Besluit	161
Algemeen besluit	163
Samenvatting	167
Abstract	170
Résumé	172
Resumen	175

Bibliografie	178
Bijlagen	191
Bijlage 1: insigne ' <i>Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten</i> '	191
Bijlage 2: biografische gegevens Jane de Launoy	192
Bijlage 3: biografische gegevens gravin Maria van den Steen de Jehay	193

OVERZICHT TABELLEN EN GRAFIEKEN

Tabel 1: aantal gediplomeerden verpleegstersschool Raad der Godshuizen (1911-1914)	27
Tabel 2: aantal gediplomeerden school voor ziekenverpleging (1903-1913)	34
Tabel 3: aantal gediplomeerden Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters (1910-1914)	41
Tabel 4: aantal gediplomeerden verpleegstersschool Sint-Camillus (1908-1914)	45
Tabel 5: aantal houders van het bekwaamheidsdiploma per provincie (1908-1910)	48
Tabel 6: aantal houders van het bekwaamheidsdiploma per stad (1911-1914)	49
Tabel 7: totaal aantal gediplomeerde verpleegsters voor de Eerste Wereldoorlog (1903-1914)	53
Tabel 8: aantal gediplomeerden verpleegstersschool Raad der Godshuizen (1915-1918)	62
Tabel 9: aantal gediplomeerden school voor ziekenverpleging (1915-1918)	65
Tabel 10: aantal gediplomeerden Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters (1915-1918)	69
Tabel 11: aantal gediplomeerden Sint-Camillus (1915-1918)	70
Tabel 12: aantal houders van het bekwaamheids-/staatsdiploma (1915-1918)	72
Tabel 13: totaal aantal gediplomeerde verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog (1915-1918)	78
Tabel 14: totaal aantal gediplomeerden (1919-1921)	144
Tabel 15: aantal houders van het staatsdiploma (1919-1921)	147
Grafiek 1: evolutie aantal ontslagnemende verpleegsters (november 1916-november 1918)	104
Grafiek 2: evolutie aantal gemuteerde verpleegsters (november 1916-november 1918)	109

VOORWOORD

Hoe graag ik het voorbije academiejaar ook aan deze masterproef heb gewerkt, toch schrijf ik dit voorwoord het liefst van al. Het biedt immers de gelegenheid om de warme en persoonlijke taal van dankbaarheid te spreken tegenover allen die een bijdrage hebben geleverd aan de realisatie van dit onderzoek.

Mijn dank gaat in de allereerste plaats uit naar dr. Joris Vandendriessche, promotor van deze scriptie. Zijn enthousiasmerende maar tegelijkertijd ook kritische feedback bij de verschillende hoofdstukken heb ik ten zeerste gewaardeerd. Zijn talrijke literatuursuggesties boden de mogelijkheid om dit onderzoek in een bredere context te situeren. De regelmatige gesprekken op de 'vijfde verdieping' boden telkens veel stof tot reflectie.

Deze dank wil ik graag verruimen tot het academisch en wetenschappelijk personeel van de onderzoekseenheid Geschiedenis van de KU Leuven, die me de voorbije jaren het metier van historicus hebben bijgebracht. Een bijzonder woord van dank daarbij aan prof. dr. Kaat Wils, die steeds blijk heeft gegeven van grote belangstelling voor dit onderzoek. Bij deze hulde wil ik ook dr. Nelleke Teughels en drs. Timo Van Havere betrekken, voor de uitstekende begeleiding in het kader van respectievelijk het seminarie meesterproef en de oefening Nieuwste Tijd. Tevens een welgemeende dankbetuiging aan Tim Juwet, ombudsman geschiedenis, die een beslissende rol heeft gespeeld in mijn keuze voor de opleiding.

Een bijzonder woord van dank gaat ook naar de *peer reviewers*, voor hun kritische commentaar bij deze scriptie. Het was me een waar genoegen hiervoor te kunnen samenwerken met vier historici, die allen hun sporen hebben verdiend in het onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog. Ik noem hen dan ook graag bij naam: Luc Vandeweyer, wetenschappelijk medewerker van het Algemeen Rijksarchief, Pieter Trogh, wetenschappelijk medewerker van het In Flanders Fields Museum, Patrick Vanleene, coördinator van Nieuwpoort 2014-2018, en An Vandenberghe, stafmedewerkster van het Erfgoedhuis van de Zusters van Liefde.

Last but not least wil ik het personeel danken van de talrijke publieke en privéarchieven en de wetenschappelijke bibliotheken, die me - in een aantal gevallen zelfs voor het eerst - toegang hebben verleend tot het bronnenmateriaal. Het is niet mogelijk hen in dit voorwoord allen met naam en toenaam te danken, maar graag wil ik mijn oprechte

waardering uitspreken voor hun dienstverlening. De spreekwoordelijke uitzondering op deze anonieme maar daarom niet minder oprechte dankbetuiging is de *merci* aan het adres van Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre. Zij gaf me niet alleen uitzonderlijk toegang tot het privéarchief van haar 'tante Maria', maar liet me ook herhaaldelijk genieten van haar *hospitalité* in het kasteel van Louvignies.

INLEIDING

In de lopende herdenking van honderd jaar Eerste Wereldoorlog wordt amper aandacht besteed aan het werk van Belgische verpleegsters tijdens de oorlog.¹ In de voorbije drie jaar was er slechts één activiteit die in het kader van deze herdenking specifiek aandacht besteedde aan het onderwerp. Onder de titel *Sterke vrouwen op het slagveld* werd op 13, 14 en 15 augustus 2016 tijdens het museumweekend in de Dodengang in Diksmuide een (kleine) pop-up tentoonstelling aan Belgische verpleegsters gewijd.

Ook in de literatuur wordt het onderwerp stiefmoederlijk behandeld. '*België, dat een dramatisch tekort had aan geschoolde verpleegsters, deed al snel een beroep op de Angelsaksische nurses,*' schreven Eliane Gubin en Henk De Smaele in een recente studie over gender tijdens de Eerste Wereldoorlog.² Deze vaststelling komt nog voor in boeken die aandacht besteden aan de medische en verpleegkundige zorg tijdens de oorlog. Daarin wordt gesteld dat er tijdens de Grote Oorlog nauwelijks geschoolde Belgische verpleegsters actief waren in Belgische hospitalen, maar bijna uitsluitend buitenlandse - lees: vooral Britse - verpleegsters.³ In de historiografie van zowel de Eerste Wereldoorlog als van de verpleegkunde in België werd nog nooit onderzoek verricht naar deze stelling.

Deze scriptie wil voor het eerst nagaan of die stelling al dan niet klopt. Op die wijze is het de bedoeling een blinde vlek in de geschiedschrijving van de Eerste Wereldoorlog en van de verpleegkunde te bestuderen. Er bestaat geen contextuele studie over het werk van Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog, en over het onderwerp werd nog nooit eerder empirisch onderzoek verricht. Hierdoor is het dus ook niet mogelijk de hogervermelde stelling in de ruimere context van de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog en van de verpleegkunde te toetsen.

In de historiografie van de Eerste Wereldoorlog werd de laatste jaren wel groeiende aandacht besteed aan de medische hulpverlening tijdens die oorlog. Een van de eerste studies

¹ In deze scriptie wordt geopteerd voor het gebruik van het woord verpleegsters, omdat het bijna uitsluitend vrouwen waren die de opleiding volgden en het beroep uitoefenden.

² E. GUBIN en H.DE SMAELE, *Vrouwen & mannen ten oorlog, 1914-1918. Gender@war*, Leuven, 2015, 73.

³ Een recent voorbeeld: Christine Hallett, hoogleraar Nursing History aan de universiteit van Manchester, schrijft in haar boek over verpleegsters in de Eerste Wereldoorlog dat er slechts twee geschoolde Belgische verpleegsters actief waren in het grootste Belgische fronthospitaal, terwijl er in werkelijkheid tientallen Belgische verpleegsters werkten. C.E. HALLETT, *Veiled Warriors: Allied Nurses of the First World War*, Oxford, 2014, 42.

op dat vlak was *Zacht en eervol* van de Nederlandse historicus Leo van Bergen.⁴ In deze studie uit 1999 stond van Bergen uitvoerig stil bij de verschillende stadia van die hulpverlening. Hij ging na 'wat een soldaat allemaal kan overkomen vanaf het moment dat hij in de trein stapt om naar het front te gaan, totdat hij, dodelijk getroffen, onder de aardbodem is verdwenen.'⁵ In Frankrijk bestudeerde Sophie Delaporte het onderwerp in 2003.⁶ In Groot-Brittannië duurde het tot 2010 vooraleer Mark Harrison een eerste studie wijdde aan de Britse medische hulpverlening.⁷ In België was de verhandeling van de Leuvense historicus Pieter Janssens uit 2000 de eerste die aandacht besteedde aan de medische hulpverlening in Belgische fronthospitaal.⁸ Nadien verschenen nog enkele scripties en deelstudies over het onderwerp, maar het duurde tot 2013 vooraleer een *status quaestionis* werd opgemaakt in het boek en de bijhorende tentoonstelling *Oorlog & trauma* van het In Flanders Fields Museum in Ieper.⁹

De internationale literatuur over de geschiedenis van de verpleegkunde is behoorlijk omvangrijk. Hét standaardwerk blijft nog steeds *A History of the Nursing Profession* van de Britse hoogleraar Brian Abel-Smith uit 1960.¹⁰ Ook over de verpleegkunde tijdens de Eerste Wereldoorlog werd al meermaals gepubliceerd, vooral in de Angelsaksische wereld. Daarbij springen de twee werken van Christine Hallett in het oog (een ervan kwam al in deze inleiding aan bod).¹¹ Ook het artikel van de Amerikaanse historica Margaret Darrow over de Franse verpleegsters verdient in dit kader een vermelding.¹² In de Belgische context moet het overzichtswerk over de geschiedenis van de verpleegkunde van de Luikse historica Arlette Joiris - gepubliceerd in 2009 - worden vermeld (met daarin slechts beperkte aandacht voor

⁴ L. VAN BERGEN, *Zacht en eervol: lijden en sterven in een Grote Oorlog*, Den Haag/Antwerpen, 1999. In 2014 verscheen een herziene versie.

⁵ VAN BERGEN, *Zacht en eervol*, 7.

⁶ S. DELAPORTE, *Les médecins dans la Grande Guerre 1914-1918*, Parijs, 2003.

⁷ M. HARRISON, *The Medical War: British Military Medicine in the First World War*, Oxford, 2010.

⁸ De verhandeling werd in 2001 gepubliceerd door het Algemeen Rijksarchief als eerste deel van de reeks Studies over de Eerste Wereldoorlog: P. JANSSENS, *Belgische veldhospitaal tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2001. In 2014 verscheen een herziene versie.

⁹ P. ALLEGAERT e.a., *Oorlog & trauma*, [Veurne], 2013.

¹⁰ B. ABEL-SMITH, *A History of the Nursing Profession*, Londen, 1960.

¹¹ C. HALLETT, *Containing Trauma: Nursing Work in the First World War*, Manchester/New York, 2009 en HALLETT, *Veiled Warriors*.

¹² M.H. DARROW, 'French Volunteer Nursing and the Myth of War Experience in World War I', *The American Historical Review*, 101 (1996), nr. 1, 80-106.

de Eerste Wereldoorlog).¹³ Daarnaast springen de scripties van Marie-Rose Laurent uit 1989¹⁴ en van Javier Arguello Del Blanco uit 1997¹⁵ over de eerste verpleegstersopleidingen in het oog. In beide verhandelingen komt de Eerste Wereldoorlog echter amper aan bod. Dat is wel het geval in de scriptie van Fabian Van Wesemael, maar die spitst zich bij gebrek aan bronnenmateriaal toe op het werk van Britse en Franse verpleegsters.¹⁶

Vanuit de vaststelling dat het werk van Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog nog niet eerder werd bestudeerd, wil deze scriptie de onderzoeksvraag stellen wie deze verpleegsters waren en wat zij tijdens de oorlog deden. Om hierop een antwoord te geven, werden verschillende deelvragen gesteld. Hoeveel verpleegsters waren er tijdens de Eerste Wereldoorlog actief en hoe werden ze hiervoor opgeleid? Welke verpleegkundige praktijken hebben zij tijdens de oorlog uitgevoerd? Hoe hebben ze zich als beroepsgroep georganiseerd? Hoe zag de beeldvorming over de Belgische verpleegsters eruit? Via een antwoord op deze vragen is het de bedoeling het verhaal van hun oorlogswerk te vertellen en zo de geschiedenis van de verpleegkunde in België tijdens de oorlogsjaren te reconstrueren.

Om te weten hoeveel opgeleide verpleegsters er tijdens de Eerste Wereldoorlog actief waren, moest eerst nagegaan worden hoe het zat met de vooroorlogse opleiding. Daarbij werd onderzocht om hoeveel verpleegsters het ging, wie ze waren en welke lessen ze volgden. Dit bood de gelegenheid om stil te staan bij het ontstaan van de eerste opleidingen voor leken- en religieuze verpleegsters, en in dat kader ook aandacht te besteden aan de katholiek-liberale tegenstellingen en aan het scepticisme van het medisch korps, die ervoor zorgden dat de opleiding in de beginjaren vaak gecontesteerd werd.

Voor het antwoord op deze vragen werd in de eerste plaats het omvangrijke *fonds Infirmières* (326 omslagen) van het archief van het OCMW van Brussel geraadpleegd. Dit archief bevat een schat aan informatie over de lange weg naar een verpleegstersopleiding in

¹³ A. JOIRIS, *De la vocation à la reconnaissance: les infirmières hospitalières 1789-1971*, [Charleroi], 2009.

¹⁴ R.-M. LAURENT, *Les infirmières en Belgique en début du XXe siècle: naissance d'une profession*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université de Liège, Faculteit Wjsbegeerte en Letteren, 1988-1989.

¹⁵ J. ARGUELLO-DEL BLANCO, *De la laïcisation d'une vocation à l'émergence d'une profession: l'introduction du nursing laïc en Belgique 1882-1914*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, 1993-1994.

¹⁶ F. VAN WESEMAEL, *Helden in het hospitaal? Een gendergeschiedenis van de ervaring van verpleegsters en artsen in hun omgang met gewonde soldaten en lichamelijke gezondheid tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 2012-2013.

de schoot van de Brusselse Raad van Godshuizen (de voorloper van het huidige OCMW, die toen bevoegd was voor het bestuur van de openbare hospitalen én voor de verpleegstersopleiding). Het zag er lange tijd naar uit dat het hier ging om het enige bewaarde archief van een vooroorlogse verpleegstersschool. Uiteindelijk werden ook de bijna nooit eerder geraadpleegde archieven van de andere verpleegstersscholen gelokaliseerd. De teruggevonden registers van zowel de verpleegstersschool van het Stuivenberghospitaal in Antwerpen (met wel een lacune tussen 1909 en 1912), de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters in Brussel en de verpleegstersschool Sint-Camillus, eveneens in Brussel, lieten toe om een kwantitatief beeld te geven van de vooroorlogse verpleegstersopleiding. Tevens werd ook voor het eerst het archief van de provinciale medische commissies geraadpleegd, met de examenresultaten van het bekwaamheidsdiploma voor verpleegsters dat de overheid in 1908 invoerde. Dit archief werd in het najaar 2016 aan het Algemeen Rijksarchief overgedragen, en is nog niet geïnventariseerd.

Dezelfde bronnen lagen ook aan de basis van het onderzoek naar de voortzetting van deze vooroorlogse opleidingen tijdens de oorlog. Daarbij kwamen wel enkele lacunes in het bronnenmateriaal aan het licht. Zo ontbreken in het archief van de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters de proces-verbalen van de beheerraad vanaf begin 1917, en bevat het archief van de verpleegstersschool Sint-Camillus amper informatie over de werking tijdens de oorlogsjaren. Toch bleek het mogelijk om na te gaan hoeveel verpleegsters er tijdens de oorlogsjaren werden opgeleid en wie ze waren. Daarbij werd aandacht besteed aan de vraag of de oorlogsomstandigheden een invloed hadden op deze opleidingen, die zich allen in bezet België situeerden. Er werd bekeken of ze al dan niet hinder ondervonden van de bezettende overheid. Daarnaast werd onderzocht hoe het zat met de nieuwe opleidingen, die in Londen en Calais van start gingen met het oog op de scholing van Belgische verpleegsters voor de fronthospitalen. In het overzicht van de verpleegstersopleidingen voor en tijdens de oorlog werd geopteerd voor een chronologisch overzicht van de verschillende opleidingen, eerder dan voor een thematische benadering. Op die wijze werd recht gedaan aan het eigen traject van de verschillende opleidingen.

In het volgende hoofdstuk kwam een van de essentiële vragen uit deze scriptie aan bod: welke waren de verpleegkundige praktijken die tijdens de oorlog werden gehanteerd?

Voor het antwoord op deze vraag werd geopteerd voor een thematische benadering, omdat een dergelijke aanpak toelaat de inhoudelijke thema's scherper aan bod te laten komen. Belangrijke thema's die hierbij werden bestudeerd, waren de omgang met het gewonde lichaam, met de dood en ook met de oververmoeidheid waarmee veel verpleegsters kampten. Vanaf dit hoofdstuk verschoof de aandacht van het bezette België uit het vorige hoofdstuk naar het niet-bezette België. De beschikbare bronnen bevatten amper informatie, over het werk van verpleegsters in bezet België, en lieten niet toe daarvan een beeld te geven. De voornaamste bron was het dagboek van de Brusselse verpleegster Jane de Launoy over haar werk in *L'Océan*, het grootste fronthospitaal in De Panne. Het boek werd in 1937 gepubliceerd op basis van de 600 pagina's die ze tijdens de oorlog schreef. Het is de enige bron over het werk van een Belgische verpleegster die vier oorlogsjaren in een fronthospitaal actief was. Dit is illustratief voor het beperkte bronnenmateriaal dat er bestaat over het oorlogswerk van Belgische verpleegsters. Uit onderzoek bleek het dagboek van de Launoy wel een waarheidsgetrouw verslag te zijn van haar werk als verpleegster, wat het dagboek tot een unieke bron voor deze studie maakte. André Gysel zorgde in 2000 voor een Nederlandse vertaling.¹⁷

Daarnaast werd gebruikgemaakt van de oorlogsagenda's en van drie ongepubliceerde manuscripten van gravin Maria van den Steen de Jehay. Van den Steen was directrice van het Elisabethhospitaal in Poperinge, het grootste burgerlijke fronthospitaal. Haar agenda's en manuscripten over dit hospitaal, die zich in het privéarchief van de familie in het kasteel van Louvignies bevinden, werden voor het eerst integraal geraadpleegd.¹⁸ Ze zijn minder gedetailleerd dan het dagboek van de Launoy, maar bleken toch een interessante bron over het verpleegsterswerk in een fronthospitaal. Er werd meermaals uit deze beide bronnen geciteerd, niet alleen omdat ze een unieke inkijk bieden in het werk van Belgische verpleegsters tijdens de oorlog, maar ook om op die wijze een stem te geven aan die verpleegsters. Een andere bron voor dit hoofdstuk waren de militaire dossiers van 275 Belgische verpleegsters en de dagorders van de medische dienst van het leger. Zij bevatten

¹⁷ J. DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters in bevolen dienst 1914-1918*, A. GYSEL vert., Gent, 2000.

¹⁸ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, M. VAN DEN STEEN, *L'autre guerre (suite de Mon journal d'Infirmière)*, Tome Premier: 'Poperinghe', Tome Deuxième: 'Les Britanniques', Tome Troisième: 'Les Souverains' en agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay.

1
veel informatie over de loopbaan en de talrijke mutaties van de (gemilitariseerde) verpleegsters. Zowel de dossiers als de dagorders bevinden zich in het documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, en werden in het kader van deze scriptie voor het eerst systematisch geraadpleegd.

Tijdens de oorlog werden ook pogingen ondernomen om de Belgische verpleegsters te verenigen in een professionele organisatie, en op die wijze vorm te geven aan hun professionele identiteit. Hiervoor werd vooral geijverd door Marie Elisabeth Belpaire, die voor de oorlog in Antwerpen al een organisatie voor vrouwen had opgericht. Vanaf eind 1916 gaf zij in De Panne het maandblad *Aujourd'hui et Demain* uit. Het was het enige tijdschrift dat zich tijdens de oorlog specifiek richtte tot de Belgische verpleegsters, '*pour leur permettre de se grouper, de se connaître, d'exprimer leurs désirs, d'exposer les améliorations qu'elles pourraient souhaiter.*'¹⁹ Daarom werd een kwalitatieve inhoudsanalyse van dit tijdschrift gemaakt. Hiervoor werd methodologische inspiratie geput uit de *Critical Discourse Analysis*-theorie van de Britse linguïst Norman Fairclough.²⁰ Een dergelijke discoursanalyse is een geschikte methode voor historisch onderzoek, omdat daarbij de tekst in tijd en ruimte wordt geanalyseerd.

Er werd ook nagegaan hoe de beeldvorming over Belgische verpleegsters er tijdens de Eerste Wereldoorlog uitzag. Opnieuw waren het dagboek van Jane de Launoy en de agenda's en manuscripten van gravin Maria van den Steen belangrijke bronnen. Het oorlogsdagboek van de zussen Estelle en Thérèse Bieswal uit Veurne, die als vrijwillige verpleegsters in De Panne werkzaam waren, werd eveneens onderzocht. Daarin kwam de beeldvorming van verpleegsters bij de bevolking in niet-bezet België aan bod.²¹ Dit hoofdstuk werd dus voornamelijk vorm gegeven aan de hand van egodocumenten van verpleegsters, als een soort spiegel of zelfreflectie. Een dergelijk gebruik van het bronnenmateriaal zegt soms meer over de auteur dan over de verpleegkundige realiteit. Dat maakt het daarom echter niet minder interessant, omdat het illustratief is voor de beleving van de verpleegster. Tevens werd

¹⁹ M.E. BELPAIRE, 'Cercle Elisabeth', *Aujourd'hui et Demain*, 2 (1917), nr. 2, 1.

²⁰ Volgende werken van Fairclough over deze theorie werden geraadpleegd: N. FAIRCLOUGH, *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*, Londen/New York, 1995; N. FAIRCLOUGH, *Media Discourse*, Londen, 1995; N. FAIRCLOUGH, *Discourse and Social Change*, Cambridge, 1998; N. FAIRCLOUGH, *Language and Power*, Londen/New York, 2015.

²¹ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds '1914-1918' - I - Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*.

nagegaan in hoeverre buitenlandse verpleegsters, die actief waren in niet-bezet België,¹ schreven over hun Belgische collega's. Daarvoor werden verschillende dagboeken geraadpleegd van buitenlandse verpleegsters die in niet-bezet België werkten. Ook *De Belgische Standaard* werd doorgenomen, het enige Vlaamse dagblad dat tijdens de oorlog in niet-bezet België werd uitgegeven. Daarin werd nagegaan of de beeldvorming over Belgische verpleegsters in de kolommen van het blad aan bod kwam.

Tot slot werd onderzocht in hoeverre de onmiddellijke naoorlogse ontwikkelingen in het verpleegstersberoep beïnvloed waren door de oorlog. Net zoals het eerste hoofdstuk stilstond bij de vooroorlogse opleidingen, die essentieel waren om de inzet van de verpleegsters tijdens de oorlog te kaderen, werd in dit laatste hoofdstuk gekeken naar de naoorlogse evolutie. Daarbij werd nagegaan in hoeverre de verpleegstersscholen de gevolgen ondervonden van het eerder positieve imago dat verpleegsters in de loop van de oorlog hadden gekregen. Er werd ook aandacht besteed aan de nieuwe wetgeving op het vlak van de opleiding van verpleegsters, die in 1921 tot stand kwam. Daarbij werd nagegaan of dit koninklijk besluit inhoudelijk rekening hield met de oorlogservaringen. Tevens werd onderzocht hoe in 1922 een nationale federatie van verpleegsters tot stand kwam en zich ontplooidde. Dat gebeurde voornamelijk aan de hand van een inhoudsanalyse van de *Revue de l'Infirmière*, het tijdschrift van deze vereniging. Er werd ook aandacht besteed aan *La Famille de l'Infirmière*, een organisatie die al op het einde van de oorlog was opgericht door Thérèse Goldschmidt, de vrouw van de Belgische minister Paul Hymans. Het was de bedoeling om via die weg morele steun te bieden aan Belgische verpleegsters. Voor het eerst kon het archief van deze organisatie geraadpleegd worden.

'*Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten*' stond er op het insigne dat werd gedragen door verpleegsters van *L'Océan* in De Panne, het grootste fronthospitaal in niet-bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog. Het wees op de complexe missie die verpleegsters in vaak moeilijke omstandigheden dienden te realiseren. Het is de bedoeling in deze masterscriptie een antwoord te geven op de vraag of zij er daadwerkelijk in geslaagd zijn om deze missie tot een goed einde te brengen.

HOOFDSTUK 1: 'DE ARM ZAL MINDER STERK ZIJN, MAAR HET HOOFD INTELLIGENTER.' DE OPLEIDING VAN VERPLEEGSTERS IN BELGIE AAN DE VOORAVOND VAN DE EERSTE WERELDOORLOG

De verpleging in België was tot het laatste kwart van de negentiende eeuw bijna volledig in handen van kloosterorden en congregaties. De opleiding van kloosterzusters kreeg daarbij geen of nauwelijks aandacht. In 1882 kwam daarin voor het eerst verandering door de oprichting van een school voor lekenverpleegsters in Luik. Het zou nog wel twintig jaar duren vooraleer in steden als Antwerpen en Brussel aandacht werd besteed aan de opleiding van zowel religieuze als lekenverpleegsters. In die eerste opleidingen was er onder meer discussie over de verhouding tussen theorie en praktijk. In Brussel werd in 1904 voorgesteld om prioriteit te geven aan een elementaire theoretische basis voor de leerling-verpleegsters, en pas nadien aandacht te besteden aan de meer praktische aspecten van de opleiding. '*De arm zal minder sterk zijn, maar het hoofd intelligenter,*' werd gezegd op de jaarlijkse diensthoofdenvergadering van de Brusselse hospitalen.²²

1. De verpleegstersschool in Luik

In 1882 werd voor het eerst een opleiding voor lekenverpleegsters georganiseerd in België.²³ Dat was niet helemaal toevallig: de liberale regering van Frère-Orban predikte op dat moment de secularisering van de hospitalen en opende zo ook het debat over de opleiding van lekenverpleegsters.²⁴ Op 10 februari 1882 keurde de - eveneens liberale²⁵ - gemeenteraad van Luik een reglement goed, waardoor een verpleegstersschool werd

²² Hospitaal wordt vooral gebruikt in de beperkte betekenis van militair hospitaal, maar is in de standaardtaal ook synoniem van ziekenhuis in het algemeen. Hiervoor werd vroeger eveneens het woord gasthuis gebruikt. Om verwarring tussen deze woorden te vermijden, wordt geopteerd voor het gebruik van het woord hospitaal.

²³ In haar studie over de organisatie van de lekenverpleging in België verwees Lucy Schmidt naar de landen waar voordien al scholen voor lekenverpleegsters waren ontstaan: Duitsland in 1833 (oprichting van de eerste school in Kaiserswerth), Zweden in 1850 (Stockholm), Groot-Brittannië in 1860 (de Sint-Thomasschool in Londen, opgericht door Florence Nightingale), de Verenigde Staten in 1869 (Boston) en Nederland in 1878 (Amsterdam). L. SCHMIDT, *Organisation de l'infirmierie laïque*, Gent, 1904, 18-27.

²⁴ K. VELLE, 'De geneeskunde en de R.K. Kerk (1830-1940): een moeilijke verhouding', *Trajecta*, 4 (1995), nr. 1, 11.

²⁵ C. THONNARD [diensthoofd stadsarchief Luik], *Pouvoir politique Liège en 1882*, e-mail, 18 juli 2017.

opgericht.²⁶ De opleiding stond open voor mannen en vrouwen tussen 18 en 35 jaar, die lager onderwijs hadden gevolgd of slaagden in een toelatingsexamen over de leerstof van het lager onderwijs (lezen, schrijven en rekenen). Het onderwijs bevatte zowel een theoretisch als een praktisch luik. Het theoretische gedeelte bevatte cursussen anatomie, fysiologie, hygiëne (van huis, kamer, bed en linnen), verbanden en verzorging.²⁷ De aandacht voor hygiëne was zeker niet toevallig. Op het einde van de negentiende eeuw waren er in de geneeskunde belangrijke veranderingen aan de gang op het gebied van asepsis (eliminieren van besmettingen) en antisepsis (ontsmetten van het lichaam).²⁸ De procedures om zieken te verzorgen in hospitalen veranderden hierdoor ingrijpend. De inhoud van de opleiding kwam tegemoet aan deze veranderingen.

De theoretische cursussen duurden drie maanden, met drie lesdagen per week. Het praktisch onderricht vond alle weekdays plaats in het Engels hospitaal en duurde zes maanden. Na negen maanden legden de leerling-verpleegsters een theoretisch en praktisch examen af. De geslaagden ontvingen een diploma waarmee ze het beroep van verpleegster konden uitoefenen. De lessen werden gegeven door de dokters Halkin en Lenger, adjunct-diensthoofden van het Engels hospitaal.²⁹ Louis Lenger was zeer antiklerikaal, hij pleitte in liberale kranten herhaaldelijk voor de secularisering van hospitalen en lag voortdurend overhoop met de Zusters Augustinessen van het Engels hospitaal.³⁰

De school opende op 24 april 1882.³¹ Het theoretische luik ging uiteindelijk vijf in plaats van drie maanden duren, de praktijklessen werden gereduceerd van zes tot vier maanden. Een reden voor deze wijziging werd niet teruggevonden. De opleiding startte meteen onder een slecht gesternte. De theoretische lessen werden zeer onregelmatig gegeven. In het

²⁶ Over deze school bestaan in het Stadsarchief en het OCMW-archief van Luik weinig bronnen. Omdat de Brusselse Raad der Godshuizen geïnteresseerd was in dit initiatief, bevat het OCMW-archief van Brussel wel informatie over de Luikse school. Het reglement van de school werd hier teruggevonden. BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 2: Ville de Liège. Règlement de l'École de Garde-Malades. Volgens de licentiaatsverhandeling van Rose-Marie Laurent blijkt hieruit dat de school in de eerste plaats thuisverpleegsters wilde vormen, maar dat staat niet in het reglement. LAURENT, *Les infirmières en Belgique*, 50.

²⁷ LAURENT, *Les infirmières en Belgique*, 69.

²⁸ Het was vooral de Britse chirurg Joseph Lister die op dit vlak een belangrijke rol speelde. P. BROOS, *Over geneeskundigen en geneeskunst: de evolutie van het medisch denken door de eeuwen heen*, Leuven, 2011, 280.

²⁹ JOIRIS, *De la vocation à la reconnaissance*, 115.

³⁰ JOIRIS, *De la vocation à la reconnaissance*, 114.

³¹ In het archief van het OCMW Brussel bevindt zich een rapport van 21 pagina's over de school, dat werd opgevraagd door de Brusselse Raad der Godshuizen. BRUSSEL, Archief ACMW, *Fonds Infirmières*, omslag 2: Rapport sur l'École d'Infirmières annexée à l'Hôpital des Anglais, à Liège [15 oktober 1883].

Engels hospitaal, waar de praktische lessen plaatsvonden, werden de leerlingen geconfronteerd met religieuzen die vijandig stonden tegenover het initiatief. Er werd amper publiciteit gevoerd voor de nieuwe opleiding. Ook het feit dat er grote meningsverschillen bestonden tussen de stad en de Raad der Godshuizen over wie deze opleiding moest organiseren, was niet bevorderlijk voor het welslagen van de school.

Uiteindelijk nam de stad het initiatief. Dit had tot gevolg dat de directeur van het Engels hospitaal geen gezag kon uitoefenen over de leerlingen, omdat de lessen niet onder de bevoegdheid van de Raad der Godshuizen maar van het stadsbestuur vielen. Het eerste jaar schreven zes leerlingen zich in (vijf vrouwen en een man), twee ervan hielden vol maar slaagden niet. Het daaropvolgende jaar boden ze zich opnieuw aan, samen met twee nieuwe leerlingen. Geen enkele ervan beëindigde de opleiding. Het initiatief werd dan ook in oktober 1884 stopgezet bij gebrek aan leerlingen en door de tegenwerking van de zusters van het Engels hospitaal.³²

2. De verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel

Zeer waarschijnlijk geïnspireerd door het initiatief van Luik, dat in Brussel met grote aandacht werd gevolgd, had de Brusselse Raad der Godshuizen ondertussen de eerste aanzet gegeven voor het oprichten van een verpleegstersschool in Brussel.³³ Raadslid Gustave Washer vroeg hiervoor op 1 mei 1883 de aandacht van zijn collega's, en stelde ook meteen een reglement voor.³⁴ Als toelatingsvoorwaarde werd daarin bepaald dat leerlingen lager onderwijs moesten gevolgd hebben. De minimumleeftijd werd vastgelegd op 25 jaar. Het reglement van Washer gaf geen verduidelijking bij deze hoge leeftijdsgrens. In een brief van burgemeester Karel Buls aan de Raad der Godshuizen werd dit verantwoord omdat de leeftijdscategorie van 15 tot 24 jaar zeer ontvankelijk was voor overdraagbare ziekten. Een toch wel opmerkelijke verwijzing naar de vermeende promiscuïteit van jonge meisjes die de verpleegstersopleiding wilden volgen. In diezelfde brief verwees Buls trouwens ook naar het

³² LAURENT, *Les infirmières en Belgique*, 50.

³³ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 1: Les retroactes de l'École d'Infirmières. 1883 à 1911. Deze handgeschreven nota van 11 pagina's bevat een algemeen overzicht van de ontstaansgeschiedenis van de school.

³⁴ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 2: Projet de règlement pour l'école d'infirmières laïques, présenté par M. Washer [1 mei 1882].

aanstootgevende gedrag van een deel van het dienstpersoneel dat verpleegkundige zorgen verschaftte.³⁵ De voorziene duur van de opleiding was negen maanden: drie maanden theoretische lessen (driemaal per week een uur) en zes maanden praktijk (alle weekdays, in verschillende geneeskundige en chirurgische diensten van het Sint-Jans- en het Sint-Pietershospitaal, evenals in de materniteit).

In het reglement werd ook de inhoud van de lessen omschreven. Daarin was voorzien dat het theoretisch onderwijs vier delen omvatte. In de eerste plaats ging het over algemene bepalingen over het menselijk lichaam, de bloedcirculatie, de ademhaling, de spijsvertering, de geneesmiddelen en de administratie ervan. Een tweede luik spitste zich toe op de hygiëne van woning, ziekenkamer, gewonde, bed en linnen. Ook de hygiënische voorschriften bij besmettelijke ziekten en epidemieën kwamen aan bod. Een derde onderdeel was verbandleer, waarbij zowel eenvoudige als meer gecompliceerde verbanden werden aangeleerd. Tot slot was er ook een cursus eerste hulp bij ongevallen. In het praktisch luik was het dan de bedoeling de inhoud van de theoretische lessen toe te passen. Daarbij werd vooral aandacht besteed aan de taken van verpleegsters tijdens de ziekenbezoeken van de geneesheren en aan de omgang met zieken. Het was ook de bedoeling dat ze gingen assisteren bij operaties.

Washers idee werd opgepikt door het Brusselse gemeentebestuur. De liberale burgemeester Karel Buls vroeg op 24 mei 1883 aan de Raad of die bereid was een dergelijke school op te richten.³⁶ Met een verwijzing naar de opleiding in Luik, onderstreepte Buls de noodzaak om ook in Brussel een vergelijkbaar initiatief te nemen. Hij merkte op dat de meeste verpleegsters - waarbij hij zowel verwees naar de religieuzen als naar de dienstmeiden die hen assisteerden - getuigden van een totaal gebrek aan kennis. Buls voegde er meteen aan toe dat hij de toewijding van een aantal religieuze orden en congregaties erkende, maar dat hun opleiding en bekwaamheid niet voldeed. Hij verweet hen eveneens bijgeloof en vooroordelen. Een nogal grove maar ook niet helemaal onterechte veralgemening, die perfect paste in het liberaal-vrijzinnige discours tegenover de monopoliepositie van religieuzen. Het

³⁵ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 2: brief Karel Buls aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 24 mei 1883.

³⁶ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 2: brief Karel Buls aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 24 mei 1883.

kaderde in de politieke strijd tussen katholieken en liberalen, die ook op het terrein van de gezondheidszorg werd gevoerd.

Buls onderstreepte in zijn brief ook dat de op te richten school bekwaam dienstpersoneel moest opleiden, dat in staat werd geacht om de voorschriften van medici te begrijpen en uit te voeren. Ze mochten zich in geen geval gedragen als *demi-savants*, die zich in de plaats van geneesheren gingen stellen. Dit verklaarde trouwens de argwaan van (een deel van) het medisch korps, dat vreesde voor de aantasting van zijn gezag door goed opgeleide verpleegsters.³⁷ Opmerkelijk is wel dat in vergelijking met Washers reglement Buls de theoretische opleiding uitbreidde van drie tot zes maanden. Dit gebeurde zeer waarschijnlijk omdat werd ingezien dat het door Washer voorgestelde programma meer tijd vergde dan oorspronkelijk ingeschat.

Op 15 juni 1883 was Buls aanwezig op een vergadering van de Raad der Godshuizen, die zich bereid verklaarde om een verpleegstersschool op te richten. Bijna vijf maanden later - op 6 november 1883 - deelde de Raad aan het College van Burgemeester en Schepenen mee dat de kosten voor die school wel moesten vergoed worden door het stadsbestuur en dat de stad ook lokalen ter beschikking moest stellen.³⁸

Uit de bronnen wordt niet duidelijk of deze voorwaarden de oorzaak waren dat geen gevolg werd gegeven aan het voorstel. Het staat wel vast dat het bijna twintig jaar duurde - tot 1902 - vooraleer de oprichting van een verpleegstersschool opnieuw op de agenda van de Raad der Godshuizen stond.³⁹ Zeer waarschijnlijk was dit beïnvloed door wat toen in Antwerpen gebeurde: in het Stuivenberghospitaal startten de Antwerpse collega's in dat jaar een verpleegstersopleiding (cfr. infra). De Raad liet zich - net zoals eerder over de school in Luik - over deze nieuwe opleiding informeren.⁴⁰ In oktober 1903 ging raadslid Vander Linden

³⁷ In de negentiende eeuw werden ook hospitaalzusters door artsen vaak als een bedreiging voor hun beroepspraktijk aanzien. K. VELLE, *De nieuwe biechtvaders: de sociale geschiedenis van de arts in België*, Leuven, 1991, 161.

³⁸ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 2: uittreksel zitting Raad der Godshuizen van 6 november 1883.

³⁹ In de tussenliggende periode had dokter Emile Spehl - die tijdens de oorlog secretaris-generaal van de Raad der Godshuizen zou worden - in diverse milieus een reeks voordrachten gegeven ten bate van de oprichting van een verpleegstersschool in Brussel, maar deze kenden geen succes. E. SPEHL, *Vie et souvenirs d'un médecin 1854-1948*, Brussel, 1948, 134.

⁴⁰ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: brief Raad der Godshuizen Antwerpen aan Raad der Godshuizen Brussel, Antwerpen, 12 april 1902.

ook naar Antwerpen, om er met de directeur van de Antwerpse opleiding van gedachten te wisselen en de organisatie te bestuderen.⁴¹

Op 13 mei 1902 legde dokter Gallet een rapport over het onderwerp voor aan de diensthoofdenvergadering van de Sint-Jans- en Sint-Pietershospitalen. Op 23 mei werd dit rapport besproken door de Raad.⁴² Deze verklaarde zich akkoord met het voorstel om de vergoedingen voor verpleegsters te verhogen. Op die manier werd gehoopt hoger gekwalificeerde leerlingen te rekruteren, want de lage vergoedingen werden als een hinderpaal gezien om die categorie leerlingen over de streep te trekken. Ook het idee om hogere eisen te stellen aan de kandidaat-verpleegsters werd aanvaard.

Daarnaast stelde de diensthoofdenvergadering heel wat vragen bij Gallets rapport. In haar reactie onderstreepte ze dat de nadruk van de opleiding moest liggen op het praktisch onderricht, de theoretische lessen vormden daarop slechts een inleiding.⁴³ Dat was een opmerkelijke verschuiving tegenover de eerdere voorstellen. Het programma moest vier onderdelen bevatten: individuele hygiëne, de rol van de verpleegster tegenover zieken, dokters en zichzelf, zorg voor het materiaal in de zalen en operatiekamers, en de rol van de verpleegster in de ziekenkamers (het onderscheid tussen het tweede en vierde punt werd niet duidelijk gemaakt). Het was de bedoeling dat de lessen gedurende drie maanden tweemaal per week werden gegeven door de diensthoofden van beide hospitalen of hun adjuncten. Een getuigschrift van de lagere school was voldoende. Dit stond haaks op het eerdere pleidooi voor een hogere scholing van de leerlingen. Examens zouden niet afgenomen worden, er werd enkel een certificaat afgeleverd over de bekwaamheid van de leerlingen en de tijd die ze in het hospitaal hadden doorgebracht. Er werd niet gepreciseerd hoe die bekwaamheid zou geëvalueerd worden.

In januari 1904 stuurde dokter Antoine Depage - chirurg en hoogleraar aan de Université Libre de Bruxelles (ULB), toen een bolwerk van het vrijzinnig-liberale denken -

⁴¹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: uittreksel uit zitting Raad der Godshuizen van 6 oktober 1903.

⁴² BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: SOCIETE DES CHEFS DE SERVICE DES HOPITAUX CIVILS DE BRUXELLES, *Le Service des Infirmiers et Infirmières dans les hôpitaux civils*, Brussel, 10 oktober 1902. Het rapport van Gallet is niet bewaard. De geciteerde tekst bevat een overzicht van de geformuleerde bedenkingen bij dit rapport tijdens de raadsvergadering van 23 mei 1902.

⁴³ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: Réunion annuelle de MM. les Chefs de service de santé tenue le 23 janvier 1903.

namens de diensthoofdenvereniging een nieuw rapport over de oprichting van een verpleegstersschool naar de Raad.⁴⁴ Daarin werd onderstreept dat deze opleiding zich in de eerste plaats moest richten tot degenen die op dat moment al verpleegkundige zorgen verleenden in de hospitalen (lees: voornamelijk religieuzen), maar daarnaast ook tot nieuwe leerlingen. Depage pleitte ervoor dat leerlingen een vergoeding ontvingen, evenals logies en maaltijden. In dit rapport werd ook de inhoud van de theoretische cursussen omschreven (op een aantal punten afwijkend van het eerdere voorstel van Washer): lichaamshygiëne, geneeskundige diensten, chirurgische diensten en plichtenleer van de verpleegster. Daarnaast waren er praktische lessen voorzien in de verschillende diensten van het Sint-Jans- en het Sint-Pietershospitaal. Deze theoretische en praktische opleiding zou een jaar duren, Depages rapport voorzag niet hoeveel tijd beide onderdelen in beslag namen.⁴⁵

In juni 1904 presenteerde dokter Pechère namens de adjunct-geneesheren van beide hospitalen - die de cursussen zouden doceren - een rapport, waarin voor het eerst de inhoud van de theoretische lessen gedetailleerd werd besproken. Daarbij merkte Pechère op dat de eerste doelgroep van de nieuwe opleiding - de verpleegsters die toen in de Sint-Jans- en Sint-Pietershospitaal werkten - niet in staat werd geacht om deze cursussen te volgen. Hij stelde dan ook voor om in eerste instantie zowel de voorziene theoretische notities over anatomie, fysiologie en hygiëne alsook deze over de observatie van zieken bij afwezigheid van de geneesheer te laten vallen. Deze onderwerpen zouden pas aan bod komen wanneer de leerlingen een elementaire theoretische basis hadden verworven. *'Le bras sera moins fort, mais la tête sera plus intelligente,'* zo werd het lapidair samengevat op de jaarlijkse diensthoofdenvergadering.⁴⁶ Voortaan was een beperkte theoretische opleiding dus opnieuw de eerste prioriteit.

In augustus 1904 gingen die theoretische cursussen voor verpleegsters van start in zowel het Sint-Jans- als het Sint-Pietershospitaal, maar een verpleegstersschool was er nog altijd niet. De eerste resultaten vielen tegen: een groot aantal leerlingen bleek intellectueel

⁴⁴ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: A. DEPAGE, Rapport des chefs de service, 15 januari 1904.

⁴⁵ Depage kreeg geen reactie op zijn voorstel. Vermoedelijk lag dit mee aan de basis van het feit dat hij later zelf een verpleegstersschool oprichtte (cfr. infra).

⁴⁶ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: Réunion annuelle de MM. les chefs de service de santé tenue le 13 janvier 1905.

1

niet in staat om met succes die cursussen te volgen en de meesten verlieten daarom spoedig het hospitaal. De cursus van dokter Dufour in het Sint-Pietershospitaal werd oorspronkelijk gevolgd door vijftig leerlingen, waarvan er slechts negen het tot het einde volhielden.⁴⁷ Het ging hier uitsluitend over lekenverpleegsters die al minstens een jaar in het hospitaal werkten. Daarbij waren er die zes, acht, tien, twaalf en zelfs vierentwintig jaar dienst hadden.⁴⁸ Ook de cursus van dokter Villers werd gevolgd door (vermoedelijk dezelfde) vijftig leerlingen, maar slechts zes ervan haalden hier het einde.⁴⁹ In het Sint-Janshospitaal was het beeld nog negatiever: vier leerlingen volgden de cursus van dokter Pechère, maar slechts een ervan hield vol.⁵⁰ Een jaar later was er sprake van achttien leerlingen die de lessen van dokter Villers in het Sint-Pietershospitaal volgden. Acht ervan presenteerden zich op het gesprek aan het einde van de cursus, zes gaven blijk van voldoende kennis.⁵¹ Zeventien leerlingen volgden de cursus van dokter Dufour, ook hier waren er zes die voldoening schonken.⁵²

Wegens de lage scholingsgraad van de leerlingen pleitten de docenten er daarbij (opnieuw) voor om te gaan rekruteren bij de hogere klassen en ook een betere verloning te voorzien. Op dat ogenblik genoten verpleegsters bij de burgerij zeer weinig aanzien, ze hadden meestal het statuut van dienstmeid en konden soms amper lezen en schrijven.⁵³ Veel leerlingen kenden ook nauwelijks of geen Frans, daarom werden de lessen in deze beginperiode in het Nederlands gedoceerd. Vermoedelijk zorgde dit voor weerstand bij het medisch korps, want een relatief groot aantal Brusselse dokters waren die taal niet of onvoldoende machtig.

⁴⁷ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: brief C. Dufour [docent van een van de cursussen] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 27 december 1904.

⁴⁸ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 5: brief Sint-Pietershospitaal aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 28 december 1904.

⁴⁹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: brief E. Villers aan de directeur van het Sint-Pietershospitaal, Brussel, 3 januari 1905.

⁵⁰ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 4: brief Pechère aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 21 december 1904.

⁵¹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 5: brief E. Villers aan de directeur van het Sint-Pietershospitaal, Brussel, 10 november 1906.

⁵² BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 5: brief Dufour aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 20 juni 1905.

⁵³ Dat statuut was nog een overblijfsel van de negentiende eeuw, toen de verpleegster als dienstmeid werd gepercipieerd. V. PIETTE, 'Des 'infirmières' avant les infirmières: le personnel soignant laïque dans les hôpitaux bruxellois au 19e siècle', *Sextant*, 1994-1995, nr. 3, 41.

Begin 1907 werden de lessen opgeschort, en besloot de Raad dat op 1 maart 'eindelijk' een verpleegstersschool van start zou gaan. Het werd een school die zich zowel tot leken als tot religieuzen richtte. In de praktijk waren het echter bijna uitsluitend leken die de opleiding volgden. De theoretische lessen werden toegespitst op vier onderdelen: lichaamshygiëne, geneeskundige diensten, chirurgische diensten en de rol van de verpleegsters. Onderwerpen als anatomie, fysiologie en pathologie kwamen niet aan bod. De maximumleeftijd werd verlaagd van 35 naar 30 jaar, een diploma middelbaar onderwijs was voortaan noodzakelijk. De opleiding duurde twee jaar. Naast logies en maaltijden ontvingen de leerlingen in het eerste jaar een maandelijkse vergoeding van 30 BEF, in het tweede jaar 45 BEF.⁵⁴

Wanneer de leerlingen hun praktische stage met goed gevolg beëindigden, moesten ze nog twee jaar dienst doen vooraleer ze benoemd werden. Hun maandvergoeding lag dan tussen 50,70 BEF en 80 BEF, afhankelijk van hun inschaling als verpleegster. Naast logies en maaltijden kregen ze voortaan ook kledij en konden ze gratis gebruik maken van een wasdienst.⁵⁵ Laatstgenoemde bepalingen waren ongetwijfeld ingegeven door de vrees dat verpleegsters meteen na de opleiding een van beide openbare hospitalen zouden verlaten en overstappen naar een beter betaalde baan in een privé-hospitaal of bij particulieren. Als toezichthouder⁵⁶ van de school werd de Britse Irene Evans benoemd, een oud-leerlinge van de verpleegstersschool van het London Hospital.

Het bleef in deze beginfase zeer moeilijk om kandidaat-leerlingen aan te trekken. Daarom werd in maart 1909 het reglement gewijzigd: het diploma middelbaar onderwijs was niet meer noodzakelijk om tot de school toegelaten worden, lager onderwijs volstond opnieuw.⁵⁷ Deze maatregel leverde niet meteen resultaat op: in mei telde de school slechts drie leerlingen.⁵⁸ Op dat ogenblik waren er acht gediplomeerde verpleegsters ingeschakeld bij de werking van de school. Dit werd als onvoldoende beoordeeld, daarom probeerde de

⁵⁴ Ter vergelijking: het maandloon van een mijnwerker bedroeg in dat jaar 123 BEF. M. NEIRYNCK, *De loonen in België sedert 1846*, Antwerpen, 1944, 132.

⁵⁵ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 6: Note sur l'École d'Infirmières [1908].

⁵⁶ Surveillante in het Frans. De directie van de school werd waargenomen door dokter Charles Heusquin (administratief directeur) en dokter Achille De Backer (medisch directeur).

⁵⁷ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 8: uittreksel vergadering Raad der Godshuizen, 12 maart 1909.

⁵⁸ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 8: uittreksel vergadering Raad der Godshuizen, 25 mei 1909.

school tevergeefs verpleegsters uit Nederland en Zwitserland (van de befaamde verpleegstersschool *La Source* in Lausanne) aan te trekken.

Uit het reglement van 1911 bleek dat de vereiste diplomavooraarden om toegelaten te worden opnieuw lichtjes gewijzigd waren. Bij gebrek aan een diploma van middelbaar onderwijs was ook lager onderwijs voldoende, op voorwaarde dat dergelijke kandidaten een ingangsexamen aflegden. Daarvoor moesten ze een Frans- of Nederlandstalig opstel en dictee maken, en een examen wiskunde afleggen. Leerlingen moesten voortaan eerst een stage van twee maanden doen, op basis daarvan werden ze al dan niet toegelaten tot de opleiding. De duur van de studies werd verhoogd van twee tot drie jaar. De maandelijkse vergoeding daalde: geen vergoeding in het eerste jaar, 20 BEF in het tweede jaar, 30 BEF in het derde jaar. In het eerste jaar werden ze tewerkgesteld in een dienst van algemene geneeskunde, in het tweede jaar in een chirurgische dienst, in het derde jaar in verschillende gespecialiseerde diensten. Op het einde van het eerste jaar was er een theoretisch examen, na het derde jaar werden de leerlingen opnieuw geëvalueerd. Opmerkelijk: het huishoudelijk reglement bepaalde dat geen enkel medisch handboek in de school toegelaten was. Buiten hun dienst mochten de leerlingen ook niet praten met de dokters. Tevens moesten ze afstand bewaren tot het dienstpersoneel.⁵⁹ De vrees van het geneeskundig korps voor een aantasting van hun gezag bleef dus bestaan, maar ook beïnvloeding door ondergeschikten moest blijkbaar vermeden worden.

In 1911 werd ook voor het eerst een officiële plechtigheid gehouden bij de opening van het nieuwe schooljaar. Dit duidde erop dat het zelfvertrouwen bij de politieke initiatiefnemers was toegenomen. De Brusselse burgemeester Adolphe Max verwees in zijn toespraak naar het succes van de Britse, Amerikaanse en Franse opleidingen. Vooral de verpleegstersschool *La Salpêtrière* in Parijs - die in 1907 van start was gegaan onder impuls van dokter Bourneville, een antiklerikaal en een groot aanhanger van de secularisering⁶⁰ - kon rekenen op zijn bijval, omdat die net als de Brusselse opleiding heel wat tegenstand had gekend.⁶¹ Raadsvoorzitter

⁵⁹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 8: Règlement pour les Elèves Infirmières et pour les Infirmières des Hospices de Bruxelles, [1911].

⁶⁰ Y. KNIBIEHLER e.a., *Cornette et blouses blanches: les infirmières dans la société française (1880-1980)*, [Parijs], 1984, 47 en 63.

⁶¹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 12: Séance d'ouverture du cours des infirmières. Discours de Monsieur le Bourgmestre [Adolphe Max], 29 oktober 1911.

1
Catteau wees ook op de hulp van dokter Kraft van de verpleegstersschool *La Source* in Lausanne, die ondertussen verschillende verpleegsters ter beschikking had gesteld.⁶² Vier verpleegsters kregen het diploma (een jaar theorie, twee jaar praktijk en twee jaar dienst), zes het insigne (een jaar theorie en twee jaar praktijk), zes slaagden in het theoretisch examen van het eerste jaar.⁶³

Nog dat jaar verscheen ook een vrij luxueuze brochure, die in 23 pagina's de opleiding presenteerde aan kandidaat-leerlingen. Daarin werd voor het eerst verwezen naar de noodzakelijke roeping voor het verpleegstersberoep. Ook de genderdimensie kwam in de publicatie aan bod:

*'(...) il faut la vocation. Beaucoup de jeunes filles la possèdent. De tous temps la femme s'est consacrée au soulagement des souffrances. Faible elle-même, elle a compris que la protection des faibles et des malades était un devoir. Et tandis que l'homme formulait la loi du struggle for life, la femme, obéissant à son instinct, prouvait la nécessité de l'assistance mutuelle, l'altruisme étant un des facteurs primordiaux du maintien et de l'évolution de l'espèce humaine. Ce sentiment détermine la vocation de l'infirmière; il fait qu'à côté de sa notion du devoir se place son dévouement aux malades, provoqué par la réaction normale qu'elle éprouve en présence de la souffrance d'autrui.'*⁶⁴

Bij de opening van het schooljaar 1912-1913 onderstreepte de Brusselse schepen M. Hallet dat er nog steeds te weinig Belgische verpleegsters actief waren in de Brusselse hospitalen: 14 op een totaal van 52 (waaronder 15 Nederlandse en 14 Zwitserse). Hij stelde met genoeg vast dat er 38 leerlingen waren ingeschreven, maar voegde er meteen aan toe dat dit niet volstond om de verschillende hospitaaldiensten te verzekeren.⁶⁵ Net zoals het voorgaande jaar, werd ook tijdens deze opening verwezen naar Parijs als lichtend voorbeeld: het Parijse gemeenteraadslid L. Dousset hield een toespraak, en een verpleegster van de Parijse school *La Salpêtrière* was eveneens aanwezig. Twee verpleegsters ontvingen het

⁶² BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 12: Discours de M. Catteau, président du Conseil général des Hospices et Secours de la ville de Bruxelles, [29 oktober 1911].

⁶³ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 13: drukproef *Ecole des Infirmières. Ouverture solennelle des cours pour l'année 1911-1912. Compte-rendu de la cérémonie*, [Brussel], 1911, 30.

⁶⁴ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 13: ADMINISTRATION DES HOSPICES ET SECOURS DE LA VILLE DE BRUXELLES, *Ecole des Infirmières*, Brussel, 1911, 3.

⁶⁵ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 16: Discours Monsieur M. Hallet. Echevin de Bruxelles [heropening verpleegstersschool], Brussel, [10 november 1912].

diploma van het voorgaande schooljaar, zes het insigne, zes slaagden in hun eerste jaar.⁶⁶ In dat jaar begon de school ook actief te rekruteren in het hele land, via het verspreiden van persberichten en het versturen van affiches en circulaires.⁶⁷

In het schooljaar 1913-1914 werd geen openingsplechtigheid gehouden, omdat de aangezochte gastspreker - senator Dreyfus uit Parijs - op het laatste moment afhaakte. In het voorgaande schooljaar beëindigden twintig leerlingen het eerste jaar, twee het derde, terwijl drie verpleegsters het diploma behaalden.⁶⁸ Ook het volgende jaar vond er omwille van de oorlogsomstandigheden geen officiële openingsplechtigheid plaats. In de plaats daarvan kwam een intieme ceremonie, waarbij acht verpleegsters het diploma ontvingen (naast de drie afgestudeerden van 1913 ook vijf van de lichte 1914), en vijf het insigne.⁶⁹

Net voor de Eerste Wereldoorlog ondervond de school nog steeds problemen met de rekrutering. In oktober 1913 hadden 26 leerlingen zich aangemeld voor de opleiding. Bij de examens in juni 1914 bleven er daarvan nog negen over, de anderen waren ofwel niet gestart of hadden de school verlaten. Blijkbaar situeerde de rekrutering zich vooral in de provincies. Over het hele land werden 1200 Franstalige en 400 Nederlandstalige affiches verspreid, evenals 20.000 circulaires. Ondanks deze inspanningen lukte het niet om jonge vrouwen warm te maken voor het verpleegstersberoep en hen ervan te overtuigen dat ze op die wijze werkzekerheid konden bekomen.⁷⁰ Zeven leerlingen slaagden in het eerste jaar, ook in het derde jaar waren er zeven geslaagd. Diploma's werden dat jaar niet uitgereikt.⁷¹ Blijkbaar had de opleiding nog steeds af te rekenen met vooroordelen van klerikale zijde. Op 15 mei 1914 schreven de directeurs van het Sint-Janshospitaal aan de Raad der Godshuizen:

⁶⁶ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 16: Ecole d'Infirmières. Année scolaire 1911-1912. Palmarès.

⁶⁷ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 16: 1er envoi des affiches [eerst 278 Franstalige affiches in 56 steden en gemeenten, dan 178 Franstalige en 153 Nederlandstalige affiches in 63 steden en gemeenten], Seconde envoi d'affiches [207 Franstalige en 74 Nederlandstalige affiches in 72 steden en gemeenten] en nota van de secretaris-generaal van de Raad der Godshuizen aan Ortman [diensthoofd], Brussel, 4 oktober 1912. Deze nota sprak van acht persberichten tussen juni en oktober 1912, en van 20.000 circulaires die eind september naar steden en gemeenten werden verstuurd.

⁶⁸ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: Palmarès Année scolaire 1912-1913 Ecole des Infirmières des Hôpitaux de la Ville de Bruxelles, [Brussel, 30 oktober 1913].

⁶⁹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 17: Remise des diplômes et d'insignes aux élèves infirmières. Cérémonie du 20-11-1914.

⁷⁰ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 18: rapport dienst Algemene Zaken aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 4 juni 1914.

⁷¹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 10 oktober 1914.

1

*'Les attaques constantes bien qu'injustifiées et tendencieuses dont elle est l'objet de la part de tous ceux qui désirent ordemment sa disparation [een verwijzing naar de religieuze orden en congregaties, die sinds de oprichting van de school bijna geen zusters naar de opleiding hadden gestuurd], joints au manque de cérémonie annuelle qui s'accompagnait d'une publicité efficace [hiermee werd gealludeerd op het afgelasten van de openingsplechtigheid in 1913], ont exercé cette année, une influence des plus facheuses sur le chiffre des admissions.'*⁷²

Hoeveel diploma's leverde de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen tot 1914 af? Op basis van het jaarlijks palmares⁷³ geeft onderstaande tabel een overzicht van zowel het aantal gediplomeerden (een jaar theorie, twee jaar praktijk en twee jaar dienst) als van het aantal houders van het verpleegstersinsigne (een jaar theorie en twee jaar praktijk) aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog.

Tabel 1: aantal gediplomeerden verpleegstersschool Raad der Godshuizen (1911-1914)

Jaar	Diploma	Insigne	Totaal
1911	4	6	10
1912	2	6	8
1913	3	2	5
1914	8	5	13
	17	19	36

⁷² BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 18: brief directeurs Sint-Janshospitaal [De Backer en Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 15 mei 1914.

⁷³ Als bronvermelding worden de referenties nog eens herhaald. Voor 1911: BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 13: drukproef ECOLE DES INFIRMIERES, *Ouverture solennelle des cours pour l'année 1911-1912: compte-rendu de la cérémonie, 29 octobre 1911*, 30. Voor 1912: BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 16: ECOLE D'INFIRMIERES, *Année scolaire 1911-1912: palmarès*. Voor 1913: ECOLE DES INFIRMIERES DES HOPITAUX DE LA VILLE DE BRUXELLES, *Année scolaire 1912-1913: palmarès*. Voor 1914: BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 18: Remise des diplômes et insignes aux élèves infirmières: cérémonie du 20-11-14.

3. De verpleegstersschool van dokter César De Paepe in Brussel

Ondertussen was in 1887 in Brussel een andere verpleegstersschool van start gegaan, onder impuls van de socialistische dokter César De Paepe en de vrijzinnige vereniging *La Libre Pensée*.⁷⁴ De Paepe had al in 1880 op een congres in Brussel gepleit voor de vervanging van religieuzen in de hospitalen.⁷⁵ Toen ook de algemene vergadering van *La Libre Pensée* in 1885 voorstelde om het monopolie van de religieuze orden en congregaties inzake verpleegkundige zorg te doorbreken, werd De Paepe - een van de leidende leden van die vereniging - gevraagd om een opleiding voor lekenverpleegsters te beginnen.⁷⁶ In de lijn van De Paepes ideologische overtuiging, was het een school met een uitgesproken antiklerikaal profiel.

De eerste les vond plaats op 5 maart 1887. De cursussen richtten zich zowel op mannen als vrouwen, waren gratis en duurden een jaar, met twee lesdagen per week. Ze waren grotendeels theoretisch, en besteedden vooral aandacht aan hygiëne en aan de rechten en plichten van de verpleegster tegenover de zieken, hun familie, de geneesheer en zichzelf. De lessen werden niet in een hospitaal maar bij De Paepe thuis gegeven. Dit had te maken met de heersende animositeit tussen enerzijds de socialist De Paepe en anderzijds de liberaal-vrijzinnige Raad der Godshuizen en de ULB.⁷⁷ In dit geval vonden beide ideologische strekkingen zich niet in hun gezamenlijke afkeer van de katholieken, want zowel de Raad der Godshuizen als de ULB verzetten zich tegen een benoeming van De Paepe omdat hij socialist was.⁷⁸

⁷⁴ De Paepe stond ook bekend als een aanhanger van het positivisme, dat hij introduceerde bij het arbeiderspubliek. K. WILS, *De omweg van de wetenschap: het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914*, Amsterdam, 2015, 158. Hij gaf eveneens een hygiënistische invulling aan de sociale geneeskunde. K. WILS, 'De getemde maatschappij: de socioloog als fysioloog, arts en chirurg', L. NYS e.a., *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen, 2002, 117.

⁷⁵ L. PEIREN, *César De Paepe: van utopie tot werkelijkheid*, Gent, 1990, 57-59.

⁷⁶ L. BERTRAND, *César De Paepe: sa vie, son œuvre*, Brussel, 1909, 126. In de biografie van De Paepe in de *Biographie Nationale* werd slechts een zin aan de oprichting van de school gewijd. L. DELSINNE, 'PAEPE, César DE', *Biographie Nationale (deel 30)*, Brussel, 1959, 653.

⁷⁷ ARGUELLO-DEL BLANCO, *De la laïcisation d'une vocation*, 106.

⁷⁸ BERTRAND, *César De Paepe*, 130-132. Bij het waarheidsgehalte van deze bewering van Louis Bertrand kunnen op zijn minst vraagtekens geplaatst worden. Luc Peiren merkt op dat De Paepes tijd- en bondgenoot Bertrand zijn boek schreef op het ogenblik dat De Paepe het onderwerp vormde van een bewust onderhouden persoonsverheerlijking en dat zijn boek dus een niet altijd even betrouwbare bron is. PEIREN, *César De Paepe*, 127.

In het eerste jaar schreven 35 leerlingen - 25 vrouwen en 10 mannen, voornamelijk uit de arbeidersklasse - zich in, slechts 5 ervan behaalden in 1888 hun diploma. In het tweede jaar slaagden 10 leerlingen. Na het overlijden van De Paepe in 1890 werd de school voortgezet door Octavie Fauquet. Samen met haar verloofde Emile Docquier was zij een van de eerste gediplomeerden van de school. Dokter Defay verving De Paepe.⁷⁹ De lessen werden voortaan gegeven in een schoollokaal dat door de stad Brussel ter beschikking werd gesteld. Vanaf 1891 zorgden de dokters Lambotte en Mendiaux ervoor dat de leerlingen ook praktijklessen kregen in het lazaret van Schaarbeek (vermoedelijk een hospitaal voor besmettelijke zieken).⁸⁰ Ze mochten ook eenmaal per jaar een bezoek brengen aan het Sint-Jans- en het Sint-Pietershospitaal in Brussel en aan het Stuivenberghospitaal in Antwerpen.⁸¹

Van 1887 tot 1904 reikte de school 250 diploma's uit: 180 voor vrouwen, 70 voor mannen.⁸² Daarbij bevonden zich vrouwen die al in hospitalen werkten (zeer vermoedelijk omdat zij nood hadden aan bijkomende scholing), onderwijzeressen, maar ook werknemers van de spoorwegen en de post.⁸³ Fauquet organiseerde tevens een plaatsingsbureau, dat families inlichtte over de tewerkstellingsvoorwaarden en het loon van afgestudeerde verpleegsters. Na afloop van de tewerkstelling vroeg het bureau aan de families om een vragenlijst in te vullen over de vaardigheden van de verpleegsters.⁸⁴

De school bleef bestaan tot 1928 (naar aanleiding van het 40-jarig bestaan was toen sprake van in totaal 2789 gediplomeerden), maar werd nooit voor vol aangezien. Dit kwam vooral omdat de medische wereld de opleiding niet ernstig nam: de kwaliteit van de afgestudeerden werd als onvoldoende beoordeeld.⁸⁵ Er waren heel wat klachten over hun niveau.⁸⁶ Het feit dat de afgestudeerden een diploma met het zegel van de vrijzinnige

⁷⁹ PEIREN, *César De Paepe*, 61.

⁸⁰ ARGUELLO-DEL BLANCO, *De la laïcisation d'une vocation*, 107-108.

⁸¹ SCHMIDT, *Organisation*, 30.

⁸² SCHMIDT, *Organisation*, 31.

⁸³ LAURENT, *Les infirmières en Belgique*, 71.

⁸⁴ LAURENT, *Les infirmières en Belgique*, 71.

⁸⁵ ARGUELLO-DEL BLANCO, *De la laïcisation d'une vocation*, 108-109.

⁸⁶ Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van enkele klachten van de Raad der Godshuizen van Brussel, die tot de jaren twintig een beroep deed op afgestudeerde verpleegsters van de school. Op 19 oktober 1918 schreef directeur Heusquin van het Brugmannhospitaal dat de school aan de Raad van Godshuizen diensten leverde 'avec du personnel déplorable, n'ayant aucune préparation professionnelle (la plupart n'ont même suivi aucun cours) et ne présentant aucune garantie tant en ce qui concerne l'instruction que la mentalité.' BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 125: brief directeur Brugmannhospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Sint-Pieters-Jette, 19 oktober 1918. In 1921 sprak dezelfde directeur over leerlingen van de school

vereniging *La Libre Pensée* kregen, was ook niet meteen een argument ten gunste van het diploma. Omdat geen informatie beschikbaar is over de inhoud van de cursussen en over het aantal uitgereikte diploma's per jaar, zullen de gediplomeerden van deze school niet opgenomen worden in het overzicht van de afgestudeerde verpleegsters aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog (en dus ook niet in dat van de Eerste Wereldoorlog, cfr. infra).

4. De school voor ziekenverpleging in Antwerpen

Vermoedelijk geïnspireerd door de voorbeelden van Luik en Brussel in dezelfde periode, werd in 1883 ook in Antwerpen een eerste stap gezet in de richting van een verpleegstersopleiding. In dat jaar schreef de Raad der Godshuizen van Antwerpen brieven naar het gemeentebestuur van respectievelijk Utrecht en Leiden, met de vraag om opgeleide verpleegsters ter beschikking te stellen van het recent opgerichte Stuivenberghospitaal. Daarbij werd gedacht aan een eigen opleiding voor verpleegkundigen. Deze eerste poging kende echter geen succes.⁸⁷

Het duurde uiteindelijk nog tot 1902 vooraleer een verpleegstersopleiding van start ging in het Stuivenberghospitaal. Deze opleiding werd net zoals deze in de Brusselse Sint-Jans- en Sint-Pietershospitalen georganiseerd door de Raad der Godshuizen. Dat lag echter niet voor de hand, want de Raad wilde dat de stad die opleiding zou organiseren. In een vergadering tussen het schepencollege - net zoals in Luik en Brussel van liberale signatuur⁸⁸ - en de Raad der Godshuizen op 3 augustus 1901 drong raadslid Van Nieuwenhuysse daarop aan.⁸⁹ In een brief van 21 oktober 1901 herhaalde de Raad dat het niet tot zijn bevoegdheden behoorde

'qui non seulement n'ont pas fait de stage pratique, mais encore qui n'ont reçu qu'une instruction théorique insuffisante et, fréquemment même, aucune instruction théorique.' BRUSSEL, Archief OCMW, Fonds *Infirmières*, omslag 125: brief directeur verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Sint-Pieters-Jette, 2 juli 1921. Eind juni 1923 concludeerde de dienst Geschillen van de Raad der Godshuizen naar aanleiding van klachten over de verpleegsters van de school: *'Les infirmières de Mme Docquier ne présentent pas, en général, les garanties de compétence qu'offrent les autres infirmières.'* BRUSSEL, Archief OCMW, Fonds *Infirmières*, omslag 234: rapport dienst Geschillen aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 27 juni 1923.

⁸⁷ P. VAN MEEL en B. ARNOLD, 'De verpleegkundige opleiding in het Stuivenbergziekenhuis: een geschiedkundig overzicht, en een blik op de toekomst', *Geschiedenis der Geneeskunde*, 13 (2009), februari, nr. 1, 45-46.

⁸⁸ M.J. MARINUS [adviseur wetenschappelijk werk Stadsarchief Antwerpen], *Politieke samenstelling schepencollege 1902*, e-mail, 8 mei 2017.

⁸⁹ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 21: Rapport de la réunion tenue entre l'Administration des hospices et le Collège échevinal, concernant l'organisation d'un cours pour infirmiers et infirmières et la laïcisation des Hôpitaux, [Antwerpen], 3 augustus 1901.

om een dergelijke school op te richten, omdat dit een taak van het stadsbestuur was.⁹⁰ De stad vond echter dat de Raad dergelijk onderwijs moest organiseren, vermits dit het best tot zijn recht kwam in een hospitaalomgeving, waar ook praktijklessen konden plaatsvinden.⁹¹ Daarop vroeg de Raad advies aan het medisch korps van de Antwerpse hospitalen. Elf dokters van de Stuivenberg- en Sint-Elisabethhospitalen vonden dat een dergelijke opleiding wel degelijk door de Raad moest georganiseerd worden. In hun advies onderstreepten ze de noodzaak om in Antwerpen een degelijke verpleegstersopleiding aan te bieden, die zich zowel tot religieuzen als tot leken zou richten.⁹²

Dit advies bleek doorslaggevend te zijn. Het lag aan de basis van de beslissing van de Raad op 7 maart 1902 om de opleiding zelf te organiseren. De cursus vond vanaf 1 mei 1902 plaats in het Stuivenberghospitaal. Er werd twee avonden per week lesgegeven. In het eerste jaar ging het uitsluitend over theoretische lessen. Kandidaat-leerlingen moesten tussen 18 en 35 jaar zijn, en een lagere schoolopleiding achter de rug hebben. Daarbij werd uitdrukkelijk gestipuleerd dat ze moesten kunnen lezen en schrijven.⁹³

De eerste leerlingen van de school waren ook hier - net zoals in Brussel - vooral meiden en knechten, die al in het hospitaal werkzaam waren en er verpleegkundige zorgen verstrekten. Daarnaast waren het onderwijzeressen en regentessen die de eerste cursussen volgden en zich zo wilden omscholen tot verpleegster. De omstandigheden bleken verre van ideaal: leraars moesten met een kaars in de hand hun didactisch materiaal uit de kelder halen en meer dan eens hadden muizen aan dat materiaal geknaagd. De opleiding duurde twee jaar, de geslaagden ontvingen een diploma van de Raad der Godshuizen.⁹⁴ Lesgevers waren de dokters Fritz Sano, E. Moons en L. Pierre.⁹⁵ Sano werd de eerste directeur van de school,

⁹⁰ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 21: brief Raad der Godshuizen aan het stadsbestuur, [Antwerpen], 21 oktober 1901.

⁹¹ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 21: brief stadsbestuur [aan de Raad der Godshuizen], [Antwerpen], 29 oktober 1901.

⁹² ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 21: Avis des Corps médicaux et propositions d'organisation [ondertekend door elf dokters van het Stuivenberg- en Sint-Elisabethhospitaal], [Antwerpen], 5 december 1901.

⁹³ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 21: Procès-verbal de la Séance de 7 mars 1902, mentionnant la décision prise par l'Administration des hospices, au sujet de l'organisation définitive d'un Cours public et gratuit d'infirmiers et infirmières.

⁹⁴ *50 jaar Beroepsschool voor ziekenverpleging 'Stuivenberg' 1902-1952*, Antwerpen, [1952], 8-9.

⁹⁵ *50 jaar Beroepsschool*, 20.

als socialistisch vrijdenker had hij zich eerder al voorstander getoond van een opleiding voor lekenverpleegsters.⁹⁶

In het eerste schooljaar 1902-1903 volgden in het Stuivenberghospitaal 48 leerlingen de lessen (18 vrouwen en 30 mannen), in 1903-1904 14 (10 vrouwen en 4 mannen) en in 1904-1905 19 (6 vrouwen en 14 mannen).⁹⁷ In 1905-1906 was er sprake van 9 leerlingen (3 vrouwen en 6 mannen),⁹⁸ in 1906-1907 van 11 leerlingen (7 vrouwen en 4 mannen),⁹⁹ in 1907-1908 van 22 leerlingen (17 vrouwen, 5 mannen)¹⁰⁰ en in 1908-1909 van 31 (25 vrouwen en 6 mannen).¹⁰¹ Voor het schooljaar 1909-1910 werden enkel gegevens teruggevonden over de cursus in het Sint-Elisabethhospitaal: 44 leerlingen volgden er de lessen (28 vrouwen en 16 mannen).¹⁰² Dat gebeurde voor het eerst met het oog op het behalen van het bekwaamheidsdiploma (cfr. infra). 21 leerlingen boden zich aan op het examen, 19 ervan slaagden.¹⁰³ In het daaropvolgende schooljaar 1910-1911 werd zowel in het Stuivenberg- als in het Sint-Elisabethhospitaal een cursus georganiseerd: in het eerstgenoemde hospitaal werd die gevolgd door 5 leerlingen, waarvan er 4 slaagden, in het laatstgenoemde door 18 leerlingen, waarvan er 15 slaagden.¹⁰⁴

In 1912 werd de opleiding drastisch gewijzigd: in het Stuivenberghospitaal werd een school voor ziekenverpleging opgericht, met een hervormd studieprogramma en een (niet-

⁹⁶ R. VAN HEE, 'De geschiedenis van 125 jaar Stuivenbergziekenhuis', *Geschiedenis der Geneeskunde*, 13 (2009), februari, nr. 1, 38.

⁹⁷ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 4: Liste nominative de ceux qui désirent suivre le Cours public d'infirmiers & d'infirmières qui se donnera à l'hôpital Stuivenberg les mardis & jeudis à 8 heures du soir, à partir du 1er mai 1902.

⁹⁸ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 6: Liste nominative des personnes qui désirent suivre le cours public d'infirmiers et d'infirmières qui se donnera à l'hôpital Stuivenberg, [1905].

⁹⁹ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 2: Liste nominative de ceux qui désirent suivre le Cours public d'infirmières qui se donnera à l'hôpital Stuivenberg les mardi & jeudi à 8 heures du soir, à partir du 16 octobre 1906.

¹⁰⁰ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 8: Liste nominative de ceux qui désirent suivre le Cours public d'infirmiers & d'infirmières qui se donnera à l'hôpital Stuivenberg les mardi, jeudi & samedi, à 8 heures du soir, à partir du 15 octobre 1907.

¹⁰¹ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 9: Liste nominative de ceux qui désirent suivre le Cours public d'infirmiers & d'infirmières qui se donnera à l'hôpital Stuivenberg les mardi, jeudi & samedi, à 8 heures du soir, à partir [du] 21 novembre 1908.

¹⁰² ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 20: St. Elisabeth Gasthuis. Leergang voor ziekenverplegers en ziekenverpleegsters begonnen op 9/12/1909.

¹⁰³ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 20: brief dokter Mast aan de Raad der Godshuizen, Antwerpen, 31 oktober 1910.

¹⁰⁴ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 22: brief dokter Maurice Peremans aan de Raad der Godshuizen, Antwerpen, 16 september 1912.

verplicht) internaat. De opleiding - die sinds 1909 ook plaatsvond in het Sint-Elisabethhospitaal¹⁰⁵ - werd volledig gecentraliseerd in het Stuivenberghospitaal. De cursussen in het Sint-Elisabethhospitaal werden afgeschaft, omdat ze overlaptten met het eerste jaar van de nieuwe school.¹⁰⁶ De duur van de studies werd op drie jaar gebracht. Dokter Edouard d'Haenens werd directeur, de Nederlandse verpleegster Greta De Niet directrice.¹⁰⁷ In zijn rapport aan de Raad der Godshuizen onderstreepte d'Haenens dat het niet langer toelaatbaar was dat verpleegkundige zorgen werden toegediend door *mercenaires ignorantes*. Hij verwees tevens naar het Nederlandse model als na te volgen voorbeeld inzake de opleiding van verpleegsters.¹⁰⁸

Hoeveel leerlingen meldden zich aan voor de nieuwe school? In het eerste jaar volgden 38 leerlingen (36 vrouwen en 2 mannen) vier avonden per week de lessen, 19 ervan slaagden. In het tweede jaar waren er 16 leerlingen (12 vrouwen en 4 mannen) die twee avonden per week les volgden, 9 ervan slaagden. 3 leerlingen volgden nog een avond per week les in het derde jaar, 9 behaalden in dat jaar hun diploma¹⁰⁹ In het schooljaar 1913-1914 volgden 41 leerlingen (33 vrouwen en 8 mannen) de cursussen van het eerste jaar, 13 ervan slaagden.¹¹⁰

¹⁰⁵ L. VERMEIREN, 'De negentiende eeuw (tot 1925). Van gasthuis naar ziekenhuis', J. DE HAES coörd., *750 jaar Gasthuis op 't Elzenveld 1238-1988: het St.-Elisabethziekenhuis te Antwerpen*, [Brussel], 218. De cursus in het Sint-Elisabethhospitaal werd in 1912 afgeschaft, ondanks het verzet van de *Beroepsvereniging voor Ziekenverpleging in het St.-Elisabethhospitaal*. Dokter d'Haenens wees op de tegenspraak tussen beide opleidingen: in Sint-Elisabeth konden leerlingen zich al na een jaar aanbieden voor het examen, in Stuivenberg pas na twee jaar. Daardoor bevonden laatstgenoemde leerlingen zich volgens d'Haenens in een minderwaardige positie. Hij wees erop dat leerlingen van Sint-Elisabeth zich na het behalen van hun bekwaamheidsdiploma (cfr. infra) nog steeds als leerlingen konden aanbieden voor het tweede jaar van Stuivenberg. ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 2: brief Edouard d'Haenens [aan secretaris Beroepsvereniging voor Ziekenverpleging in het St.-Elisabethhospitaal], Antwerpen, 11 september 1911.

¹⁰⁶ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 2: brief van het secretariaat van de leergangen voor ziekenverplegers en -verpleegsters in het Sint-Elisabethgasthuis aan de Beroepsvereniging voor Ziekenverpleging 'St.-Elisabeth', [Antwerpen], 19 augustus 1912.

¹⁰⁷ *50 jaar Beroepsschool*, 10. D'Haenens was van 1909 tot 1911 voorzitter geweest van de *Cercle Médical d'Anvers/Geneeskundige Kring van Antwerpen*, de beroepsvereniging van Antwerpse geneesheren, en stond bekend omwille van zijn 'ietwat voortvarende persoonlijkheid.' J. VAN LENNEP, *Uit het verleden van de Geneeskundige Kring van Antwerpen Cercle Médical d'Anvers*, Antwerpen, [1953], 85.

¹⁰⁸ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 14: [Edouard] D'HAENENS, *Organisation d'une école professionnelle pour infirmières. Rapport présenté à l'administration des hospices civils d'Anvers*, Antwerpen, 2 juni 1912, 2-3.

¹⁰⁹ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1912-1913.

¹¹⁰ Een van de cursisten van dit eerste jaar was de Antwerpse dichteres Alice Nahon. In tegenstelling tot haar oudere zus Constance beëindigde zij de opleiding niet.

16 leerlingen (15 vrouwen en 1 man) volgden deze van het tweede jaar, hiervan slaagden er 7. Een leerling volgde nog een cursus in het derde jaar, maar er werden toen blijkbaar geen diploma's uitgereikt.¹¹¹

Hoeveel verpleegsters behaalden tussen de start van de opleiding in 1902 en 1914 het diploma? Tabel 2 geeft een overzicht per jaar, op basis van het register van de school.¹¹² De jaren 1909 tot en met 1912 ontbreken (net zoals 1914) in het register. Vermoedelijk gebeurde de uitreiking van de diploma's van de vier voorgaande jaren pas in 1913. Dit werd alvast bevestigd in het verslag van het schooljaar 1912-1913, waaruit bleek dat er negen gediplomeerden waren.¹¹³ Dit wijst er dus op dat er in de periode 1909-1912 negentien leerlingen hun diploma behaalden.

Tabel 2: aantal gediplomeerden school voor ziekenverpleging (1903-1913)

Jaar	Vrouwen	Mannen	Totaal
1903	5	5	10
1904	6	4	10
1905	5	6	11
1906	11	4	15 ¹¹⁴
1907	4	0	4
1908	10	2	12
1913	24	4	28
	65	25	90

¹¹¹ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1913-1914.

¹¹² ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, [Register] Volgnnummers der diploma's 1906-1973. Dit register startte in 1906, via de publicatie die verscheen naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van de school was het mogelijk om de 46 verpleegsters die in 1906 werden geregistreerd, gedetailleerder te dateren in de jaren 1903-1906. *School voor Ziekenverpleging 1902-1927*, Antwerpen, [1927], 33.

¹¹³ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1912-1913.

¹¹⁴ Dit was het enige jaar waarin ook religieuzen het diploma behaalden, het ging over acht zusters.

De verhouding verpleegsters-verplegers was dus ongeveer 2/3de tegenover 1/3de.¹ Opvallend was dat er slechts acht zusters het diploma behaalden, de opleiding sloeg dus duidelijk niet aan bij de religieuze orden en congregaties (alhoewel nergens werd vermeld dat ze niet gewenst waren). In 1908 en 1913 werd ook de geboorteplaats van 38 van de 40 gediplomeerde verpleegsters vermeld: 8 ervan waren niet in België geboren (5 in Nederland, 1 in Groot-Brittannië, 1 in Duitsland en 1 in Japan).

5. De Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters in Brussel

In oktober 1907 ging in Brussel een tweede opleiding voor lekenverpleegsters van start, onder impuls van de al vermelde dokter Antoine Depage. Als chirurg in het Sint-Pietershospitaal had hij eerder meegewerkt aan de oprichting van de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen. Hij vreesde echter dat het niveau van deze opleiding onvoldoende was en slechts middelmatige verpleegsters zou afleveren. Daarom nam hij meteen na de definitieve start van die opleiding een eigen initiatief.

De aanzet hiervoor werd gegeven tijdens een vergadering op 6 maart 1907 ten huize van Depage. De lat werd meteen hoog gelegd: in tegenstelling tot de opleiding van de Raad der Godshuizen, richtte de school van Depage zich tot jonge vrouwen tussen 18 en 33 jaar *'ayant reçu une certaine instruction, et de bonne éducation.'*¹¹⁵ De kandidaten moesten dus middelbaar onderwijs gevolgd hebben.¹¹⁶ Het was een wetenschappelijke opleiding van drie jaar: het eerste jaar werd gewijd aan geneeskunde, het tweede aan chirurgie, het derde aan verschillende specialisaties.¹¹⁷ De kandidaat-verpleegster moest wel een engagement aangaan voor vijf jaar, na drie jaar opleiding moest ze dus nog twee jaar in de school werkzaam blijven.¹¹⁸ De school toonde zich meteen zeer zelfbewust inzake het niveau van de

¹¹⁵ ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Statuts*, Brussel, 1907, 1.

¹¹⁶ ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Règlement concernant les infirmières et les élèves infirmières*, Brussel, 1907, 1.

¹¹⁷ ECOLE EDITH CAVELL. ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Rapport du Conseil d'Administration. 1914-1919*, Brussel, 1919, 1. Bij deze specialisaties werd onder meer gedacht aan kinderziekten, zorg voor krankzinnigen en bevallingen. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 6 maart 1907.

¹¹⁸ ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Règlement*, 2. In 1913 werd de duur van het engagement gereduceerd van vijf naar vier jaar. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 11 december 1913. Vermoedelijk gebeurde dit omdat het steeds moeilijker werd om verpleegsters voor lange tijd aan de school te binden.

opleiding: toen dokter Ley in december 1907 voorstelde om een federatie van de verschillende verpleegstersscholen op te richten, werd opgemerkt dat dit geen enkel voordeel voor de school meebracht, *'étant donné la supériorité de notre école sur les institutions similaires.'*¹¹⁹

De administratie werd toevertrouwd aan een beheerraad, die op 20 juni 1907 vastlegde dat de cursussen van het eerste jaar zes domeinen gingen behandelen: anatomie, fysiologie, hygiëne, geneesmiddelenleer, interne ziekten en 'kliniek' (hiermee werd interne geneeskunde, chirurgie en neurologie bedoeld). De cursussen werden gegeven door dokters, waaronder Depage zelf, Paul Héger en Léon Stiénon, allen hoogleraar aan de ULB: een indicatie van het wetenschappelijke niveau en van de ideologische achtergrond van de opleiding.¹²⁰ Ondertussen had de Britse verpleegster Edith Cavell - die als gouvernante bij een Brusselse familie had gewerkt en een verpleegkundige opleiding in Londen had gevolgd - in mei 1907 haar benoeming tot directrice aanvaard.¹²¹ Zij zou de cursussen zorg aan zieken en deontologie gaan doceren.¹²²

Vanaf het begin werd de nadruk gelegd op het feit dat deze opleiding zowel op politiek als op religieus vlak neutraal was.¹²³ Dit klonk niet echt geloofwaardig, want initiatiefnemer Depage had een uitgesproken liberaal en vrijzinnig profiel en ook de meeste docenten van de school werden gerekruteerd aan de liberaal-vrijzinnige ULB. Toch werd in het begin gepoogd om enkele dames uit de hogere katholieke milieus als *dame patronesse* aan te trekken.¹²⁴ Er

¹¹⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 23 december 1907. Een dergelijke federatie zou net voor de Eerste Wereldoorlog worden opgericht, maar pas na de oorlog effectief van start gaan (cfr. infra).

¹²⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 20 juni 1907.

¹²¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*: brief van Edith Cavell aan Madam [Nelly Graux, voorzitter *Comite des Dames*], Manchester, 11 mei 1907 (E.01.03 I 8.5-6). De aanstelling van Cavell kwam er nadat de eerder aangezochte Britse verpleegster Harrison had geweigerd. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 1 mei 1907.

¹²² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*: Etat de service de Miss Cavell [1907] (E.01.03 I 8.1-2).

¹²³ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 9 maart 1907.

¹²⁴ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 13 maart 1907.

werd vooral geprobeerd gravin d'Oultremont te betrekken bij de werking van het *Comité des Dames*, maar deze poging leverde geen resultaat op.¹²⁵

Als voorzitter van de Raad werd Karel Buls aangezocht, de voormalige burgemeester van Brussel, die in 1883 de aanzet had gegeven voor de oprichting van de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen. Buls ging echter niet op de vraag van Depage in: wegens tijdsgebrek wenste hij zich niet te engageren voor de nieuwe school. Hij relativeerde ook zijn weigering: '*Faute d'une moine l'Abbaye ne chômera pas.*'¹²⁶ Daarmee wilde Buls aangeven dat Depages initiatief niet afhankelijk was van zijn engagement. Dit kan erop wijzen dat een opleiding voor lekenverpleegsters minder als een liberaal-vrijzinnig strijdpunt werd beschouwd dan vijftwintig jaar eerder.

In tegenstelling tot de scholen van de Raad der Godshuizen in Brussel en Antwerpen, moest Depage voor de financiering van zijn school een beroep doen op privégiften. Op dat vlak kreeg hij meteen goed nieuws. Liberaal kamerlid Raoul Warocqué stuurde in april 1907 een cheque van 5.000 BEF¹²⁷ en beloofde dat hij de twee daaropvolgende jaren hetzelfde bedrag ging storten.¹²⁸

Er werd ook meteen gestart met het voeren van publiciteit om leerlingen aan te trekken. Vlak na de start in maart 1907 werd een eerste rondschriften verspreid.¹²⁹ Net voor de opening van de school in oktober 1907 volgde een tweede.¹³⁰ Beiden werden vooral verstuurd naar middelbare scholen. Tevens werd nog een rondschriften gericht naar 550

¹²⁵ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 20 april 1907. Er werd hierover een uitvoerige briefwisseling gevoerd tussen dokter Depage en gravin d'Oultremont. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief Hospitaal Cavell-Depage*, ongedateerde brief gravin d'Oultremont aan Depage (E.01.03 I.2.1-2), brief Depage aan gravin d'Oultremont, [Brussel], 24 maart 1907 (E.01.03 I.2.3), brief Depage aan gravin d'Oultremont, [Brussel], 18 april [1907] (E.01.03 I.2.4), ongedateerde brief gravin d'Oultremont aan Depage (E.01.03 I.2.7-8) en brief Depage aan gravin d'Oultremont, [Brussel], 23 april [1907] (E.01.03 I.2.9).

¹²⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, kaartje [Karel] Buls aan dokter [Depage], [Brussel], 23 maart 1907 (E.01.03 I.4.1-2).

¹²⁷ Rekening houdend met de huidige waarde van de Belgische frank uit 1907, betekent dit nu een bedrag van 33.000 €. A. DI ZINNO [medewerker Datashop Nationale Bank van België], *Omrekeningstabel Belgische frank*, e-mail, 18 maart 2017.

¹²⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, brief [Raoul] Warocqué aan Madame [Nelly Graux], [Brussel], 29 april 1907 (E.01.03 I.4.3). Er werd geen spoor gevonden van latere stortingen.

¹²⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 9 maart 1907.

¹³⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 5 oktober 1907.

geneesheren.¹³¹ Ook daarin werd de nadruk gelegd op het feit dat de school van geen enkele groep afhankelijk was. De opleiding richtte zich duidelijk tot de betere burgerij: het rondschrijven naar de dokters verwees uitdrukkelijk naar het feit dat vergelijkbare opleidingen in landen als Duitsland, Groot-Brittannië en Noorwegen zich richtten tot jonge dames uit die sociale klasse. Er werd ook onderstreept dat verplegenden in België op dat moment weinig achting genoten omdat ze onvoldoende opgeleid waren en als dienstmeid werden gepercipieerd.

Op 25 juni 1908 werd de inhoud van de cursussen van het tweede jaar vastgelegd: anatomie, chirurgie, antisepsis, instrumenten en apparaten, verbanden, deontologie en keuken. De drie laatstgenoemde cursussen werden gedoceerd door Edith Cavell.¹³²

Het leerlingenaantal van de school groeide langzaam. In 1907-1908 was sprake van vier leerlingen,¹³³ in 1908-1909 - naargelang de bron - van zeven¹³⁴ of veertien leerlingen.¹³⁵ Zes ervan werden ingeschakeld in de werking van het chirurgisch instituut Berkendaal van Depage in Elsene.¹³⁶ De vier leerlingen van het eerste schooljaar legden in 1908-1909 met goed gevolg de examens van het tweede jaar af.¹³⁷ Het jaar nadien ontvingen ze hun diploma.¹³⁸

Een van de grote problemen in de beginjaren was het gebrek aan zieken die door de leerlingen konden verpleegd worden. Aan de school was vanaf de oprichting een sanatorium verbonden, dat twintig ziekenkamers telde.¹³⁹ Over de bezettingsgraad ervan in de eerste

¹³¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 5 oktober 1907.

¹³² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 25 juni 1908.

¹³³ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 5 oktober 1907.

¹³⁴ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 5 februari 1909.

¹³⁵ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, modelbrief van secretaris [Marie Depage], Brussel, 14 mei 1909 ((E.01.03 I.5.72-73).

¹³⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 28 januari 1909.

¹³⁷ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 24 juni 1909.

¹³⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 21 november 1910.

¹³⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 5 oktober 1907. Dit sanatorium richtte zich tot tyfus- en longpatiënten. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, modelbrief van secretaris [Marie Depage], Brussel, 14 mei 1909 ((E.01.03 I.5.72-73). In de biografie die Henri

jaren van de school werd geen informatie teruggevonden, in 1910 werden er 119 zieken verzorgd.¹⁴⁰

Er werd ook een beroep gedaan op het privé-hospitaal van Depage, maar dat had slechts een paar patiënten in behandeling. Daarom stelde hij voor dat omliggende gemeenten zonder hospitaal - in eerste instantie Ukkel en Sint-Gillis, eventueel ook Bosvoorde en Ter Hulpen - hun zieken naar zijn hospitaal zouden sturen.¹⁴¹ Er werd in die zin een akkoord gesloten met de gemeente Ukkel. Sint-Gillis daarentegen weigerde zijn zieken naar Berkendaal te sturen.¹⁴² Er werd ook voorgesteld om leerlingen van het derde jaar naar het Sint-Janshospitaal te sturen.¹⁴³ Dit ging echter niet door. In 1909 werden wel twee leerlingen van het derde jaar naar een hospitaal voor besmettelijke zieken in Leeds gestuurd.¹⁴⁴

In datzelfde jaar hield Depage in de gemeenteraad van Brussel - waarin hij namens de Liberale Partij zetelde - een opmerkelijke toespraak over de hospitaalverpleegsters. Daarin verwees hij geen enkele maal naar zijn eigen verpleegstersschool (en slechts eenmaal naar die van de Raad der Godshuizen), maar hield hij een pleidooi voor een andere aanpak van de verpleegstersopleiding. Depage begon daarbij enigszins verwonderlijk met een eerbetoon aan de religieuze verpleegsters. Tegelijkertijd vond hij hen echter niet geschikt voor het verpleegstersberoep, omdat ze hun morele en spirituele rol steeds belangrijker zouden inschatten dan de zorg voor de zieken. Daarom pleitte hij voor lekenverpleegsters met de nodige technische vaardigheden. Die konden volgens hem niet verwacht worden van zusters, die in de eerste plaats een religieuze opdracht hadden.¹⁴⁵ Een op zijn minst betwistbare stelling, die wel kaderde in het liberaal-vrijzinnige streven naar secularisering van het verpleegstersberoep.

Depage over zijn vader schreef, werd gesproken van een medisch-chirurgisch instituut, dat twintig zieken kon verplegen. H. DEPAGE, *La vie d'Antoine Depage 1862-1925*, Brussel, 1956, 76.

¹⁴⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 21 november 1910.

¹⁴¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 27 november 1908.

¹⁴² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 28 januari 1909.

¹⁴³ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 28 mei 1909.

¹⁴⁴ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 28 oktober 1909.

¹⁴⁵ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 8: [A.] DEPAGE, *A propos des infirmières dans nos hôpitaux. Discours prononcé à la Séance du Conseil communal de Bruxelles du 21 juin 1909*, Brussel, 1909.

Eind 1910 werd op de beheerraad voorgesteld om nog een medisch-chirurgisch instituut aan de school toe te voegen, met 41 kamers voor zieken en 39 voor verpleegsters.¹⁴⁶ Een dergelijke uitbreiding van de school bood de mogelijkheid meer leerlingen toe te laten dan het op dat ogenblik geldende maximum van twintig. Hierover ontstond een ernstig meningsverschil en zelfs een vertrouwenscrisis tussen dokter Depage en Edith Cavell: Depage vond dit nieuwe instituut overbodig (waarschijnlijk zag hij daarin een concurrent voor zijn privé-hospitaal), Cavell vond het instituut noodzakelijk met het oog op de praktische opleiding van haar leerling-verpleegsters en ook als een bron van inkomsten. Depage vroeg daarop het ontslag van Cavell.¹⁴⁷ Uiteindelijk zou het conflict koelen zonder blazen: de raad besloot op zijn volgende vergadering om de eventuele oprichting van dit medisch-chirurgisch instituut uit te stellen tot na de voorziene opening van een nieuw hospitaal in Sint-Gillis op 1 april 1911.¹⁴⁸ Blijkbaar zorgde dit hospitaal voor voldoende te verzorgen zieken, want nadien werd van het voorstel niets meer vernomen.

Bij het begin van het nieuwe schooljaar in oktober 1911 werden twaalf nieuwe leerlingen toegelaten. Vermits toen maximaal vijftien nieuwkomers konden aanvaard worden, besloot de school om dat jaar geen verdere publiciteit te voeren.¹⁴⁹ Het capaciteitsprobleem bleef wel nijpend: de 61 leerlingen en verpleegsters van de school moesten vaak een kamer delen, 18 van hen moesten in de onmiddellijke omgeving van de school logeren, sommigen vonden zelfs geen slaapgelegenheid. Daarom werd nog dat jaar voorgesteld een afzonderlijke vereniging op te richten, met als doel een nieuw gebouw aan te kopen voor de huisvesting van de verpleegsters.¹⁵⁰ Deze vereniging werd in april 1912 officieel opgericht, onder de naam *Maison des Infirmières*.¹⁵¹

¹⁴⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 26 november 1910.

¹⁴⁷ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières diplômées, Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 16 december 1910.

¹⁴⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 26 januari 1911.

¹⁴⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 26 oktober 1911.

¹⁵⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 30 november 1911.

¹⁵¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 30 april 1912.

Hoeveel leerlingen behaalden tussen 1910 (toen de eerste leerlingen drie jaar les hadden gevolgd) en 1914 hun diploma? Op basis van het register van de ingeschreven leerlingen vanaf de oprichting van de school - waarbij ook geregistreerd werd wanneer ze hun diploma behaalden - kon volgend overzicht worden gemaakt.¹⁵²

Tabel 3: aantal gediplomeerden Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters (1910-1914)

Jaar	Aantal gediplomeerden
1910	1
1911	1
1912	4
1913	0
1914	5 ¹⁵³
Totaal	11

Het aantal gediplomeerden van de verpleegstersschool van dokter Depage was dus laag.¹⁵⁴ Dit had te maken met de hoge eisen die aan de kandidaten werden gesteld, waardoor zeer veel leerlingen in de loop van de (lange) opleiding afhaakten. Het was wel paradoxaal dat de school met een capaciteitsprobleem kampte, maar uiteindelijk slechts zeer weinig gediplomeerden afleverde.

¹⁵² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Premier registre des Infirmières. Het rapport dat na de oorlog door de school werd uitgegeven, sprak over 23 diploma's (ECOLE EDITH CAVELL. ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Rapport du Conseil d'Administration. 1914-1919*, Brussel, 1919, 37), maar dit klopt niet met de gegevens uit het register. Omdat dit register de namen vermeldde en - in tegenstelling tot het rapport - werd ingevuld op het moment dat de verpleegsters hun diploma behaalden, werd de voorkeur gegeven aan de cijfers op basis van het register.

¹⁵³ Dit aantal werd ook vermeld in het verslag van de beheerraad van 29 januari 1914. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 29 januari 1914.

¹⁵⁴ Javier Arguello-del Blanco spreekt in zijn licentiaatsverhandeling van 29 gediplomeerden, maar dit cijfer komt niet overeen met de gegevens in het register van de school. ARGUELLO-DEL BLANCO, *De la laïcisation d'une vocation*, z.p. (tussen pagina's 134 en 135).

6. De verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel

Als reactie op de start van twee opleidingen voor lekenverpleegsters in Brussel, gingen op 26 november 1907 in de hoofdstad de eerste lessen van de katholieke verpleegstersschool Sint-Camillus - genoemd naar de Italiaanse priester-verpleger Sint-Camillus van Lello (1550-1614) - van start.¹⁵⁵ De school werd opgericht in april 1907, met als initiële doelstelling om leden van religieuze orden en congregaties die in Brussel verpleegkundige zorgen verstrekten (Alexianen, Zwartzusters, Zusters van Liefde, Franciscanen, Dominicanen, Zusters van het Heilig Hart...) een degelijke opleiding te geven. Spoedig richtte de school zich ook op leken. De nadruk lag op het nastreven van het christelijke ideaal van liefde voor de lijdende medemens, van godsvrucht en toewijding, en van het wegcijferen van zichzelf.¹⁵⁶

Initiatiefneemster van de school was gravin Maria van den Steen de Jehay.¹⁵⁷ De gravin van Vlaanderen - moeder van de latere koning Albert I - verleende haar hoge bescherming aan de school. Gravin Jean de Mérode werd voorzitter en dokter Raymond Van Swieten directeur. Van het leidinggevende *Comité des Dames* maakten gravin Gaëtane de Ribeaucourt en gravin Albertine de Villegas deel uit.¹⁵⁸ Het was duidelijk dat de school vanaf het begin kon rekenen op steun van de katholieke adel. Ook financieel kon een beroep gedaan worden op talrijke katholieke weldoeners.

De eerste lessen vonden plaats in het huis van de Jezuiten in het centrum van Brussel. Ze werden er gegeven tot oktober 1911. Vanaf toen vonden de theoretische lessen in het Sint-Elisabethhospitaal in Ukkel plaats.¹⁵⁹ De school beschikte in eerste instantie niet over een eigen hospitaal, en daarom werd voor de praktische lessen een beroep gedaan op drie particuliere (katholieke) hospitalen in Brussel.¹⁶⁰ Vanaf 1909 stelden de Zusters

¹⁵⁵ Ter vergelijking: in Amerika waren er in 1915 al 220 katholieke verpleegstersscholen opgericht. B. MANN WALL, "'Definite Lines of Influence": Catholic Sisters and Nurse Training Schools, 1890-1920', *Nursing Research*, 50 (2001), september/oktober, nr. 5, 315.

¹⁵⁶ *L'Ecole d'Infirmières Saint-Camille. L'Institut des Deux-Alice. 1907-1932*, [Brussel, 1932], 5.

¹⁵⁷ Volgens Florence de Moreau (F. DE MOREAU DE VILLEGAS DE SAINT-PIERRE, *Une châtelaine dans les tranchées*, Brussel, 2009, 12) volgde de gravin in 1907 ook de opleiding van de school, maar uit het register van de school bleek dat het over haar jongere zus Albertine ging. BRUSSEL, Haute Ecole Galilée-ISSIG, *Archief Sint-Camillus*, Registre Diplômes Infirmières Hospitalières [1908-1981].

¹⁵⁸ *L'Ecole d'Infirmières Saint-Camille*, 5-6.

¹⁵⁹ A. DE VILLEGAS DE ST.-PIERRE, 'Les origines de l'Ecole St.-Camille', *La Voix de l'Infirmière* [tijdschrift van de *Association des Infirmières de St.-Camille*, uitgegeven van 1935 tot 1965], XXXIV (1960), nr. 3, 5.

¹⁶⁰ *L'Ecole d'Infirmières Saint-Camille*, 6. Het ging over het Sint-Remihospitaal en hospitalen in de Assestraat (vlakbij de plaats waar veel later de verpleegstersschool zou gevestigd worden) en de Maria-Louisasquare. DE VILLEGAS, 'Les origines de l'Ecole St.-Camille', 5.

Augustinessen van Leuven enkele zalen van hun pas geopende Sint-Elisabethhospitaal ter beschikking van de leerlingen om er stage te lopen.¹⁶¹ Dit zorgde ervoor dat de duurtijd van de stage meteen verhoogd werd van vijf maanden naar twee jaar.¹⁶² Tijdens deze stage maakten de leerlingen kennis met verschillende diensten, zoals chirurgie, radiografie, kinderziekten en oog, keel en oren.¹⁶³ Opmerkelijk: de leerlingen kregen tijdens die stage geen vergoeding, maar moesten integendeel 25 BEF per jaar aan de school betalen. Daarvoor kregen ze wel maaltijden en logies.¹⁶⁴

In een toespraak naar aanleiding van de 35ste verjaardag van de school in 1932 wees voorzitter Jean de Mérode op een opmerkelijke verschuiving in de leerlingenpopulatie. Geïnspireerd door de oprichting van de school (en door het kort nadien ingevoerde bekwaamheidsdiploma, cfr. infra), gingen kloosterorden en congregaties zelf cursussen verpleegkunde organiseren.¹⁶⁵ Het was religieuzen vaak niet toegelaten gedurende langere tijd hun klooster te verlaten om een stage in een hospitaal te gaan volgen. Daardoor vormden jonge meisjes uit de katholieke burgerij geleidelijk de meerderheid van de cursisten.¹⁶⁶

Hierbij rijst dan meteen de vraag naar de kwaliteit van de praktische opleiding van religieuzen. Blijkbaar situeerde deze zich ook na de oprichting van een katholieke verpleegstersschool voor een aantal orden en congregaties nog steeds achter de muren van de eigen instelling. Dit was wel relatief: de meesten beschikten over een eigen hospitaal,

¹⁶¹ *L'Ecole d'Infirmières Saint-Camille*, 7.

¹⁶² 'Discours prononcé par M. le Docteur Van Swieten', *Mémorial du XXXVe Anniversaire de l'Ecole Saint-Camille*, [Ukkel, 1932], 17.

¹⁶³ J. DE MERODE, 'Œuvre Saint-Camille. Formation d'infirmières religieuses', *Verslagen Katholiek Congres Mechelen 23-26 september 1909. Vrouwenafdeeling. Godsdienstige, liefdadige, sociale en economische werken*, Brussel, [1909], 203.

¹⁶⁴ DE MERODE, 'Œuvre Saint-Camille', 206.

¹⁶⁵ Dit was bijvoorbeeld het geval bij de Zusters Augustinessen van Brussel. M. CROCIAMONT, *De la religieuse hospitalière à l'infirmière laïque: les étapes du service hospitalier à Bruxelles (les Augustines en XIXe siècle)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté Lettres en Wijsbegeerte, 1993-1994, 99. Negen zusters die aan het werk waren in het Sint-Janshospitaal, gingen in 1907 wel les volgen in de pas opgerichte verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen. CROCIAMONT, *De la religieuse hospitalière*, 101. Het is opmerkelijk dat de zusters van Brussel blijkbaar geen les volgden in het Sint-Elisabethhospitaal in Ukkel, dat nochtans door hun collega's van Leuven was opgericht. In Lier vroegen de Zusters Augustinessen aan de Raad van Godshuizen een opleiding te organiseren voor hun zusters, gedoceerd door een van de dokters van hun Sint-Elisabethhospitaal. Op die wijze konden de zusters de lessen in eigen huis volgen, zonder hun werkzaamheden te moeten onderbreken. Zo werden ze voorbereid op het behalen van het bekwaamheidsdiploma (cfr. infra). K. SUENENS en A. DE STAERCKE, *Eén van hart en één van ziel: geschiedenis van de Gasthuiszusters-Augustinessen van Lier 1130-2005*, Lier/Leuven, 2005, 309.

¹⁶⁶ 'Discours prononcé par Madame la Princesse Jean de Mérode', *Mémorial du XXXVe Anniversaire de l'Ecole Saint-Camille*, [Ukkel, 1932], 10-11.

zodat ze *intra muros* praktijkervaring konden opdoen. Orden en congregaties die in Brussel geen eigen hospitaal hadden, zoals de Zusters van Liefde, gingen vanaf 1908 de verpleegstersopleiding in de hoofdzetel van de congregatie in Gent volgen.¹⁶⁷ De theoretische lessen werden gegeven door dokter Gommaerts, hoogleraar aan de Gentse universiteit, terwijl de praktijklessen plaatsvonden in het 'Kloosterke van Liefde', waar zieken door de zusters verzorgd werden.¹⁶⁸ Zuster Marie-Albert Govaert organiseerde herhalingslessen voor de leerling-verpleegsters en werd directrice van de school in Gent.¹⁶⁹ Eind 1909 werden twee zusters vanuit Gent naar Sint-Camillus gestuurd om er de nieuwe cursus voor toekomstige verpleegsters in de kolonie te gaan volgen. In maart 1910 behaalden zij hun diploma.¹⁷⁰

De inhoud van de theoretische cursussen in de verpleegstersschool stemde vanaf 1908 overeen met het programma dat gevolgd moest worden voor het behalen van het bekwaamheidsdiploma (cfr. infra): anatomie, fysiologie, chirurgie, farmacie, interne geneeskunde, besmettelijke ziekten, aseptis en antisepsis, bacteriologie, verbanden, breuken, de rol van de verpleegster in de operatiekamer, deontologie, verzorging van de zieken, hygiëne, voeding en eerste hulp bij ongevallen. Bij de praktische lessen kwamen volgende onderwerpen aan bod: keuken, administratie, kinderverzorging, massage, therapie, farmacie en hydrotherapie. Er was ook een facultatieve cursus over de behandeling van zwangere vrouwen. Zoals hierboven vermeld, voorzag de school eveneens een koloniale cursus, vooral bedoeld voor religieuzen die naar Kongo vertrokken.¹⁷¹

Het archief van de school bevat geen informatie over het aantal leerlingen dat er in de vooroorlogse jaren les volgde. De enige bron hierover is een artikel van gravin Albertine de Villegas (verschenen in 1960 en daardoor misschien niet helemaal betrouwbaar). Volgens

¹⁶⁷ GENT, Erfgoedhuis Zusters van Liefde, *Archief Zusters van Liefde*, Generaatsarchief 9.2.2. Gent Terhagen 1.1. Memorialen, 1874-1945: dagboekfragment 1909. Uit het register van Sint-Camillus blijkt dat in september 1908 zes Zusters van Liefde uit Gent via de school het pas ingevoerde bekwaamheidsdiploma (cfr. infra) behaalden. BRUSSEL, Haute Ecole Galilée-ISSIG, *Archief Sint-Camillus*, Registre Diplômes Infirmières Hospitalières [1908-1981].

¹⁶⁸ J. VAN DEN BOSSCHE, *'Het Kloosterke van Liefde': 75 jaar verpleegkunde*, Gent, 1984, 13.

¹⁶⁹ G. DENECKERE en K. LEEMAN, *Het Gentse Sint-Vincentiusziekenhuis: de Zusters van Liefde J.M. en de ziekenzorg te Gent, 1805 tot heden*, Gent, 1997, 43.

¹⁷⁰ GENT, Erfgoedhuis Zusters van Liefde, *Archief Zusters van Liefde*, Generaatsarchief 9.2.2. Gent Terhagen 1.1. Memorialen, 1874-1945: dagboekfragment maart 1910.

¹⁷¹ ECOLE SAINT-CAMILLE, *Infirmières diplômées religieuses et laïques*, Ukkel, [1912], 8-9.

haar volgden er in het eerste schooljaar tien leerlingen de cursussen. In het daaropvolgende jaar was sprake van eenendertig zusters, drie broeders en twee leken.¹⁷²

Het archief van de school bevat het register van de gediplomeerde verpleegsters vanaf 1908 (toen de eerste examens werden georganiseerd). De gegevens uit dit register resulteren in volgend overzicht. Daarbij worden religieuzen en leken afzonderlijk vermeld.¹⁷³

Tabel 4: aantal gediplomeerden verpleegstersschool Sint-Camillus (1908-1914)

Jaar	Religieuzen	Leken	Totaal
1908	37	9	46
1909	33	6	39
1910	21	6	27
1911	3	9	12
1912	3	11	14
1913	0	12	12
1914	3	8	11
	100	61	161

Het is zeer opvallend dat het aantal religieuzen vanaf 1911 sterk afnam, terwijl het aantal leken op dat moment (lichtjes) begon te stijgen. 1911 was het jaar waarop de praktische lessen van start gingen in het Sint-Elisabethhospitaal in Ukkel, blijkbaar lieten de kloosterorden en congregaties - die voornamelijk waren gevestigd in het centrum van Brussel, waar voor 1911 de theoretische lessen plaatsvonden - niet meer toe dat hun zusters zich naar Ukkel verplaatsten. Ter aanvullende informatie: alle 161 gediplomeerden waren vrouwen.

7. Het bekwaamheidsdiploma voor verpleegsters

Onder invloed van de verschillende verpleegstersopleidingen die in het begin van de twintigste eeuw ontstonden, en op voorstel van de provinciale medische commissie van

¹⁷² DE VILLEGAS, 'Les origines de l'Ecole St.-Camille', 6.

¹⁷³ BRUSSEL, Haute Ecole Galilée-ISSIG, *Archief Sint-Camillus*, Registre Diplômes Infirmières Hospitalières [1908-1981].

Antwerpen, werd op 4 april 1908 een koninklijk besluit goedgekeurd, dat een bekwaamheidsdiploma voor verpleegsters invoerde.¹⁷⁴ Op 22 januari 1908 hadden de liberale senatoren Camille De Bast, Charles Magnette en Samson Wiener hierover al een wetsvoorstel ingediend.¹⁷⁵ Op 30 januari was dit voorstel in overweging genomen.¹⁷⁶ De cursussen en examens voor het behalen van het bekwaamheidsdiploma werden voortaan in het hele land georganiseerd door de provinciale medische commissies, die al in 1818 waren opgericht.¹⁷⁷ Op die wijze plaatste het koninklijk besluit de vorming van verpleegsters volledig onder het gezag van artsen: een jury van drie dokters nam de examens af. De cursussen werden tweemaal per jaar georganiseerd, de eerste examens vonden plaats in augustus 1908. De kandidaten moesten minstens 18 jaar zijn en bewijzen dat ze een jaar theoretisch en praktisch onderwijs hadden gevolgd over het examenprogramma, ofwel minstens twee jaar stage hadden gelopen in een hospitaal.

Het koninklijk besluit bepaalde zeer gedetailleerd het programma waarover de kandidaat-verpleegsters examen moesten afleggen. Er waren zes grote onderdelen: anatomie, fysiologie, uitvoering van medische voorschriften, asepsis en antisepsis, algemene zorg aan zieken en eerste hulp bij ongevallen.¹⁷⁸ Dit programma sloot zeer nauw aan bij dat van de katholieke verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel. Vermoedelijk heeft de katholieke regering dus het (beperkte) programma van die school als uitgangspunt

¹⁷⁴ Volgens Katelijne Symens oefenden ook de bestendige deputaties van Antwerpen en Brussel druk uit om te komen tot een wettelijke regeling, maar hiervan werd in de bronnen geen bevestiging gevonden. K. SYMENS, *Geschiedenis van de Sint-Elisabethschool voor Verpleegkunde te Ukkel van 1913 tot 1989*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, 1996, 7.

¹⁷⁵ Dépot d'une proposition de loi, *Sénat-Annales Parlementaires*, 1908, 22 januari, 207.

¹⁷⁶ Discussion sur la prise en considération de la proposition de loi de MM. De Bast et consorts, instituant des jurys d'examen chargés de délivrer des diplômes de capacité aux infirmiers et infirmières qui auront satisfait aux épreuves à déterminer par un arrêté royal, *Sénat-Annales Parlementaires*, 1908, 30 januari, 295. Senator De Bast dacht er in die periode zelf aan om een verpleegstersschool in Gent op te richten. Dit blijkt uit een antwoord van Marie Depage op zijn vraag naar inlichtingen over de school van Depage. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, brief Marie Depage [aan senator De Bast], Brussel, [1907] (E.01.03 II.14.45).

¹⁷⁷ Door de wet van 12 maart 1818 wilde de wetgever op eenvormige wijze de uitvoering van de verschillende takken van de geneeskunde regelen. Op onderwijsgebied werden de provinciale medische commissies vanaf dan bevoegd voor de afname van examens voor heelmeesters, vroedvrouwen, apothekers, oogartsen, tandartsen, drogisten en herboristen. M. VERMASSEN, *Overheid en geneeskunde tijdens de eerste helft van de 19de eeuw: de provinciale commissie voor geneeskunde van Oost-Vlaanderen (1818-1850)*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, 1970, 42.

¹⁷⁸ Koninklijk Besluit van 4 april 1908 betreffende het bekwaamheidsdiploma voor ziekenoppassers, *Belgisch Staatsblad*, 78 (1908), 12 april, nr. 103, 2009-2011.

genomen.¹⁷⁹ Het bekwaamheidsdiploma had in ieder geval tot gevolg dat religieuzen en dames uit de katholieke burgerij makkelijker toegang tot het verpleegstersberoep kregen.

Op 13 juli 1913 werd een nieuw koninklijk besluit betreffende het bekwaamheidsdiploma goedgekeurd, ondertekend door de katholieke minister van Binnenlandse Zaken Paul Berryer. Het programma voor het behalen van dit diploma bleef grotendeels ongewijzigd. Door dit besluit werden twee bijkomende diploma's ingevoerd, afgeleverd na het behalen van het bekwaamheidsdiploma: een voor hospitaalverpleegsters en een voor verpleegsters in krankzinnigengestichten. Voor het diploma van hospitaalverpleegster moest een stage van twee jaar in een hospitaal gevolgd worden. Het was ook mogelijk om in plaats van een hospitaalstage gedurende twee jaar verpleegkundige zorgen aan huis te verschaffen. Verpleegsters in krankzinnigengestichten moesten twee jaar stage in een dergelijk gesticht volgen, en een aanvullend examen afleggen.¹⁸⁰ Een vergelijking van de namen van de gediplomeerden van de beide nieuwe opleidingen bevestigt dat het hier steeds ging over leerlingen die eerder ook het bekwaamheidsdiploma behaalden. Daarom werden de houders van beide diploma's niet in het overzicht opgenomen.

Het aantal houders van dit diploma wordt samengevat in twee tabellen. De eerste tabel (tabel 5) bevat een overzicht van alle gediplomeerden per provincie in 1908, 1909 en 1910.¹⁸¹

¹⁷⁹ In zijn toespraak op het Katholiek Congres van Mechelen in 1909 verwees de directeur van Sint-Camillus naar de waakzaamheid van de katholieke minister Joris Helleputte, die als minister van Landbouw het koninklijk besluit had ondertekend. [R.] VAN SWIETEN, 'À propos de la formation professionnelle des religieuses gardes-malades. Les cours, les écoles et les examens d'infirmières', *Verslagen Katholiek Congres Mechelen 23-26 september 1909*. Vde afdeling: Wetenschap, Kunsten en Letteren, Brussel, [1909], 171.

¹⁸⁰ Koninklijk Besluit van 12 juli 1913 betreffende het bekwaamheidsdiploma voor ziekenoppassers en -oppas[s]ters, *Belgisch Staatsblad*, 83 (1913), 26 juli, nr. 207, 4973-4977.

¹⁸¹ *Introduction à l'annuaire statistique de la Belgique: situation au 1er janvier 1912*, Brussel, 1913, 142.

Tabel 5: aantal houders van het bekwaamheidsdiploma per provincie (1908-1910)

Provincie	1908	1909	1910	Totaal
Antwerpen	105	368	227	700
Brabant	66 ¹⁸²	161 ¹⁸³	93 ¹⁸⁴	320
Henegouwen	62	118	52	232
Limburg	0	59	32	91
Luik	30	54	78	162
Luxemburg	0	1	0	1
Namen	23	57	17	97
Oost-Vlaanderen	74	537	362	973
West-Vlaanderen	0	47	99	146
	360	1402	960	2722

Het aantal gediplomeerden in 1908 was laag, omdat in dat jaar slechts een examensessie plaatsvond. In 1909 was meteen een grote piek waar te nemen. Blijkbaar kwam het bekwaamheidsdiploma dus wel tegemoet aan de behoefte aan scholing. Waarschijnlijk speelde ook de aantrekkingskracht van een nieuw diploma mee. In 1908 waren 96 % van de geslaagden vrouwen, een jaar later 93 % en in 1910 waren 89 % van de geslaagden vrouwen. Het hoge aantal gediplomeerden in Oost-Vlaanderen is opvallend. Dit had vermoedelijk te maken met het groot aantal religieuzen dat zich in Gent inschreef. Ook in 1910 bleef het aantal houders van het diploma zeer hoog. De cijfers van 1909 en 1910 werden nadien nooit meer overtroffen.

De tweede tabel (tabel 6) bevat een overzicht van alle gediplomeerden tussen 1911 en 1914, gerangschikt per stad waar ze het diploma behaalden.¹⁸⁵

¹⁸² De 46 gediplomeerden van Sint-Camillus die het bekwaamheidsdiploma behaalden, werden niet meegerekend.

¹⁸³ De 39 gediplomeerden van Sint-Camillus die het bekwaamheidsdiploma behaalden, werden niet meegerekend.

¹⁸⁴ De 27 gediplomeerden van Sint-Camillus die het bekwaamheidsdiploma behaalden, werden niet meegerekend.

¹⁸⁵ Gebaseerd op: BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Ministerie van Volksgezondheid. Dienst Erkenning Gezondheidsberoepen*, examenlijsten 1911-1914 [een omslag per jaar]. Dit archief werd in 2016 door de FOD Volksgezondheid overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief en werd nog niet eerder geraadpleegd. Het bevat de examenresultaten en de verslagen van de verschillende provinciale medische commissies vanaf 1911.

Tabel 6: aantal houders van het bekwaamheidsdiploma per stad (1911-1914)

Stad	1911	1912	1913	1914	Totaal
Aarlen	4	0	0	0	4
Antwerpen	17	28	63	0	108
Bergen	13	16	24	12	65
Brugge	22	20	1	21	64
Brussel	12 ¹⁸⁶	6 ¹⁸⁷	15 ¹⁸⁸	11 ¹⁸⁹	44
Charleroi	0	12	6	0	18
Dendermonde	18	37	19	0	74
Dinant	0	2	0	0	2
Doornik	21	17	23	0	61
Gent	174	117	83	0	374
Hasselt	0	6	8	25	39
Kortrijk	85	47	60	8	200
Leuven	49	16	9	11	85
Luik	40	48	37	45	170
Mechelen	81	29	62	0	172
Namen	0	3	1	5	9
	536	404	411	138	1489

Het zal niemand verbazen dat het aantal gediplomeerden in 1914 drastisch daalde. In een aantal steden werden in het voorjaar zelfs geen examens meer georganiseerd, de meeste sessies van het najaar werden door de oorlog verdaagd naar 1915. Enkel in Bergen, Brugge, Gent, Kortrijk, Luik en Namen werden in augustus 1914 nog examens georganiseerd. De

¹⁸⁶ Ook de 12 gediplomeerden van Sint-Camillus behaalden het bekwaamheidsdiploma, maar werden hier niet meegerekend.

¹⁸⁷ Ook de 14 gediplomeerden van Sint-Camillus behaalden het bekwaamheidsdiploma, maar werden hier niet meegerekend.

¹⁸⁸ Ook de 12 gediplomeerden van Sint-Camillus behaalden het bekwaamheidsdiploma, maar werden hier niet meegerekend.

¹⁸⁹ Ook 5 van de 11 gediplomeerden van Sint-Camillus behaalden het bekwaamheidsdiploma, maar werden hier niet meegerekend. De overige 6 gediplomeerden van Sint-Camillus behaalden blijkbaar het bekwaamheidsdiploma niet, want hun namen kwamen niet voor in de lijst van de provinciale medische commissie van Brussel.

meeste bekwaamheidsdiploma's werden uitgereikt in Gent, Kortrijk, Mechelen en Luik. Niet toevallig waren dit steden die niet - of in het geval van Luik niet langer - beschikten over een verpleegstersschool. Daarentegen waren er in Brussel en Antwerpen - de grootsteden die wel verpleegstersscholen hadden - minder gediplomeerden.

In de examenresultaten werd ook nagegaan hoe het zat met de verhouding religieuzen/leken en vrouwen/mannen, en met het aantal buitenlandse verpleegsters. Vooral de verhouding religieuzen/leken gaf een opmerkelijke verschuiving te zien. In 1911 behoorden 65 % van de gediplomeerden tot een religieuze orde of congregatie, in 1912 was de verhouding religieuzen/leken al fiftyfifty. In 1913 waren er voor het eerst meer leken (67 %), in 1914 steeg hun aandeel tot 81 %. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de religieuze orden en congregaties bij de instelling van het bekwaamheidsdiploma massaal hadden ingeschreven voor dit examen, zodat zij wettelijk erkend waren om verder verpleegkundige zorgen te verstrekken. Na enkele jaren was daardoor de instroom van religieuzen serieus gedaald. De verhouding vrouwen/mannen daarentegen bleef wel ongewijzigd. In 1911 en 1912 waren 91 % van de gediplomeerden vrouwen. In 1913 steeg hun aandeel tot 94 %, in 1914 bedroeg het 95 %. Tussen 1911 en 1914 behaalden 58 verpleegsters en 6 verplegers van buitenlandse nationaliteit (vooral uit Nederland) het bekwaamheidsdiploma, dit was 4 % van het totaal aantal gediplomeerden.

Werden de leerlingen van de bestaande verpleegstersscholen voorbereid op het behalen van dit diploma? De Brusselse Raad der Godshuizen vroeg daarover al in september 1908 een advies aan dokter Vilain, chirurg in het Sint-Janshospitaal.¹⁹⁰ Volgens Vilain was het niet nodig dat leerlingen van de school dit diploma behaalden. Hij wees erop dat in het programma voor het behalen van het diploma een aantal noodzakelijke notities ontbraken, maar in zijn advies verwees hij daarbij enkel naar deontologische notities. Vilain vreesde ook dat het diploma *demi médecins* ging opleiden in plaats van degelijk geschoolde en toegewijde verpleegsters. Hij concludeerde dat de school uitsluitend verpleegsters moest opleiden voor de eigen hospitalen en dat het bekwaamheidsdiploma geen bijkomende garantie bood voor de bekwaamheid van de leerlingen.

¹⁹⁰ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 41: brief dokter Vilain aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 11 september 1908.

Ook de school van dokter Depage reageerde op dezelfde wijze. De beheerraad van deze school vond het diploma onvoldoende. Daarom besloot ze er geen rekening mee te houden en het programma van de school ongewijzigd te behouden.¹⁹¹ In 1913 kwam dit punt opnieuw aan de orde: Edith Cavell wees er toen op dat meerdere leerlingen zich na twee jaar studies aan de school wilden aanbieden voor dit examen en vreesde dat ze na het behalen van het bekwaamheidsdiploma geneigd zouden zijn om de school voortijdig te verlaten. De raad van de school merkte op dat hij de leerlingen niet kon verbieden aan dit examen deel te nemen, maar voegde wel een clause toe aan het contract met de leerlingen, stipulerend dat de school hen geen enkel certificaat zou uitreiken voor het beëindigen van hun driejarige opleiding.¹⁹²

De school voor ziekenverpleging van Antwerpen hechtte wel belang aan het bekwaamheidsdiploma. De examens van het eerste jaar vormden een voorbereiding voor het behalen van het bekwaamheidsdiploma, deze van het tweede jaar voor het aanvullend diploma van krankzinnigenverpleegster. De leerlingen moesten daarna nog wel een derde (praktisch) jaar volgen, pas daarna kregen ze het diploma van de school. Daarom is er geen overlapping tussen beiden. Dit werd nagegaan aan de hand van een vergelijking van de namen van de afgestudeerden van de school en de verpleegsters die in de Antwerpen het bekwaamheidsdiploma behaalden

Ook de katholieke verpleegstersschool Sint-Camillus schonk veel aandacht aan het bekwaamheidsdiploma. De leerlingen werden vanaf 1908 voorbereid op het behalen van dit diploma.¹⁹³ Zoals eerder aangestipt, was dit waarschijnlijk mede ingegeven door het feit dat voor het behalen van het diploma strikt genomen geen praktische lessen moesten gevolgd worden. Dit was immers het grootste bezwaar van de religieuze orden en congregaties tegen de opleiding. Het was ook een gelegenheid voor religieuzen om het eerder aangehaalde vrijzinnig-liberale argument van onwetendheid te ontkrachten en op die wijze hun positie in het hospitaal veilig te stellen.¹⁹⁴

¹⁹¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 29 mei 1908.

¹⁹² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 30 oktober 1913.

¹⁹³ *L'Ecole d'Infirmières Saint-Camille*, 7.

¹⁹⁴ S. DE GRAEVE, *Professionele zorgverstrekking en gender: dienende liefde bij verpleegsters en vroedvrouwen 1907-1946*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, 1998, 28.

Leerlingen die het diploma van de school wilden behalen, moesten daarna nog wel twee jaar stage lopen. Ook hier werden de namen van de gediplomeerden van Sint-Camillus vergeleken met de verpleegsters die in Brussel het bekwaamheidsdiploma behaalden. Hieruit blijkt dat deze elkaar bijna volledig overlaptten. Daarom werd een correctie uitgevoerd in de overzichtstabel van de houders van het bekwaamheidsdiploma: de gediplomeerden van Sint-Camillus die ook dit diploma behaalden, werden niet meegeteld. De voetnoten bevatten wel een verwijzing naar het aantal 'dubbelgangers'.

8. Besluit

Tot besluit werd eerst nagaan hoeveel verpleegsters er in totaal werden opgeleid in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog. In tabel 7 werden de totalen van de verschillende verpleegstersopleidingen op een rij gezet. Hierbij werd geen rekening gehouden met de allereerste poging in Luik en met de school van De Paepe in Brussel. Beiden ontstonden respectievelijk 32 en 27 jaar voor het begin van de oorlog. Ze boden dus - in tegenstelling tot de vier andere scholen en het bekwaamheidsdiploma - geen voorbereiding op verpleegkundig werk tijdens de oorlog.¹⁹⁵

¹⁹⁵ Volledigheidshalve moet hierbij ook nog vermeld worden dat in 1913 een provinciale verpleegstersschool werd opgericht in Charleroi. [M.] BIHET, *Histoire du Nursing*, Luik, 1947, 204. Over deze werking van deze school in 1913-1914 werd geen informatie teruggevonden.

Tabel 7: totaal aantal gediplomeerde verpleegsters voor de Eerste Wereldoorlog (1903-1914)

Jaar	School Antwerpen	Raad Brussel	Belgische school Brussel	Sint-Camillus Brussel	Bekwaamheids- diploma	Totaal
1903	10	0	0	0	0	10
1904	10	0	0	0	0	10
1905	11	0	0	0	0	11
1906	15	0	0	0	0	15
1907	4	0	0	0	0	4
1908	12	0	0	46	360	418
1909	0	0	0	39	1402	1441
1910	0	0	1	27	960	988
1911	0	10	1	12	536	559
1912	0	8	4	14	404	430
1913	28	5	0	12	411	456
1914	0	13	5	11	138	167
	90	36	11	161	4211	4509

In totaal werden dus tussen 1903 en 1914 meer dan 4500 verpleegsters opgeleid. Het ging daarbij om opleidingen variërend tussen een (het bekwaamheidsdiploma) en vijf jaar (de verpleegstersschool van Depage). De opleidingen in Antwerpen en in Sint-Camillus boden zoals eerder aangestipt een voorbereiding op het behalen van het bekwaamheidsdiploma. In Antwerpen was er geen overlapping: de houders van dit diploma moesten nadien nog twee jaar opleiding volgen en zitten dus niet in de cijfers van de gediplomeerden. Bij Sint-Camillus daarentegen is er wel overlapping tussen beiden: leerlingen kregen een diploma van de school wanneer ze het bekwaamheidsdiploma behaalden. Deze dubbele registratie werd daarom uit de tabel gefilterd (cfr. supra).

In de bronnen werden geen aanduidingen gevonden dat de vooroorlogse opleidingen aandacht besteedden aan verpleegkundige zorg in oorlogstijd. Bij de tekst van het koninklijk besluit van 1913 werd een overzicht gevonden van de dertien handboeken die de basis

1
vormden voor de examenstof van het bekwaamheidsdiploma.¹⁹⁶ Misschien verwezen een of meerdere van deze boeken naar een mogelijke oorlogssituatie, maar een inhoudsanalyse ervan valt buiten het bestek van deze studie. Er kan wel verondersteld worden dat (een aantal van) de daarin beschreven technieken door de opgeleide verpleegsters tijdens de oorlog werden toegepast. In dit verband kan vermeld worden dat het Belgische Rode Kruis eind 1912 vier medische hulpposten - met onder meer Depage en Van Swieten - naar de Balkanoorlog stuurde. Daarbij waren ook verschillende verpleegsters van zowel de verpleegstersschool van Depage als van Sint-Camillus.¹⁹⁷ Het is mogelijk dat verpleegkundige praktijken van deze missie tijdens de oorlog werden toegepast.

Hierbij moet ook de vraag gesteld worden hoeveel van deze opgeleide verpleegsters tijdens de oorlog effectief het beroep gingen uitoefenen. Het is niet mogelijk hierop een sluitend antwoord te geven, maar vermoedelijk gaat het over een beperkt aantal. Er werden slechts enkele cijfers over het aantal Belgische oorlogsverpleegsters teruggevonden. Tijdens en meteen na de oorlog ontvingen 787 Belgische verpleegsters - actief in zowel bezet als niet-bezet België en in Belgische militaire hospitalen in Frankrijk en Groot-Brittannië - de medaille koningin Elisabeth voor bewezen diensten tijdens de oorlog.¹⁹⁸ In het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis bevinden zich 275 dossiers van Belgische verpleegsters.¹⁹⁹ In een nota van majoor Dujardin aan koningin Elisabeth, geschreven op 19 juli 1918, was sprake van ongeveer 670 verpleegsters die werkzaam waren in de fronthospitalen (het is niet duidelijk of hiermee al dan niet uitsluitend Belgische verpleegsters werden bedoeld).²⁰⁰ In een

¹⁹⁶ Dit overzicht werd niet gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad*, maar kwam wel voor in een brochure van de pas opgerichte verpleegstersschool van Charleroi, die naar de Raad van Godshuizen in Brussel werd gestuurd. BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 89: ECOLE PROFESSIONNELLE PROVINCIALE POUR INFIRMIERS & INFIRMIERES A CHARLEROY, *Règlement organique*, Frameries, 1914, 18-19.

¹⁹⁷ CROIX[-]ROUGE DE BELGIQUE, *Secours aux victimes de la guerre dans les Balkans*, Brussel, [1913], 12-14.

¹⁹⁸ Berekening op basis van het boek van Johan Deville, dat een overzicht geeft van alle verpleegsters die tijdens of na de oorlog deze medaille ontvingen. J. DEVILLE, *De Medaille van Koningin Elisabeth*, [Bilzen], 2013. De medaille werd volgens een koninklijk besluit van 15 september 1916 toegekend om 'vreemde of Belgische personen te beloonen welke zich toegewijd hebben aan de oorlogswerken', op de medaille 'stelt een vrouwenbeeld, onder den sluier der verpleegster, de zelfopoffering voor.' DEVILLE, *De Medaille van Koningin Elisabeth*, 12. Bij de berekening werd op basis van de aanspreektitel beoordeeld of het al dan niet over Belgische verpleegsters ging.

¹⁹⁹ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*. Met dank aan leeszaalverantwoordelijke Marc Brans, die deze dossiers uit de databank selecteerde en ter beschikking stelde.

²⁰⁰ BRUSSEL, Archief Koninklijk Paleis, *Archief privésecretariaat koning Albert en koningin Elisabeth*, omslag 636: nota majoor Dujardin aan koningin Elisabeth, 19 juli 1918 (nummer 138).

artikel van 1917 vermeldde dokter Depage dat er in *L'Océan* 140 à 160 verpleegsters werkten, maar dat cijfer sloeg zowel op Belgische als op buitenlandse verpleegsters.²⁰¹ Tot slot is er ook een cijfer uit bezet België: in het hospitaal in het Koninklijk Paleis - het enige dat in Brussel tijdens de oorlog bleef functioneren onder Belgisch beheer - werkten 126 verpleegsters. Daarbij waren talrijke afgestudeerden van de vooroorlogse Brusselse opleidingen. Minstens 26 van hen hadden de buitenlandse (lees: vooral Britse) nationaliteit, er waren ook 20 kloosterzusters.²⁰²

Op basis van deze cijfers, die zeer waarschijnlijk een groot aandeel van de ingezette Belgische oorlogsverpleegsters omvatten, kan verondersteld worden dat vermoedelijk minder dan 20 % van de vooroorlogse opgeleide verpleegsters tijdens de oorlog actief waren. Daarnaast werd slechts één concreet cijfer over het oorlogsengagement van afgestudeerden van een verpleegstersschool teruggevonden: gravin van den Steen, mede-oprichtster van de verpleegstersschool Sint-Camillus, schreef na de oorlog dat 32 verpleegsters van de school aan het front hadden gewerkt.²⁰³

De vooroorlogse opleidingen zorgden wel voor grote veranderingen in de verpleegkundige zorg. In zijn studie over het hospitaalsysteem in de Verenigde Staten concludeerde Charles Rosenberg dat het ontstaan van verpleegstersopleidingen en de inschakeling van professionele verpleegsters een ongemeen grote impact hadden. Zij brachten volgens Rosenberg *'a disciplined corps of would-be professionals into ward previously dominated by the values and attitudes of working-class patients.'*²⁰⁴ Deze vaststelling geldt zeker ook voor de Belgische situatie: de professionalisering van de verpleegkunde zorgde in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog voor een ingrijpende verandering in de zorg voor zieken.

²⁰¹ A. DEPAGE, 'L'ambulance de L'Océan à La Panne: sa fondation, son évolution, son organisation', A. DEPAGE red., *Ambulance de 'L'Océan' La Panne, fascicule I*, Parijs, 1917, 15.

²⁰² *Ambulance du Palais-Royal. Bruxelles, 1914-1919*, [Brussel, 1919], z.p. Eliane Gubin en Valérie Montens spreken over 124 verpleegsters, maar houden daarbij geen rekening met hoofdverpleegster Nelly Rolin-Jacquemyns (van de verpleegstersschool van dokter Depage) en haar adjuncte gravin Marguerite de Villegas de Saint-Pierre (van de verpleegstersschool Sint-Camillus). E. GUBIN en V. MONTENS, 'La symbolique de la souffrance: les infirmières en 1914-1918', *Sextant*, 1994-95, nr. 3, 93.

²⁰³ [M.] VAN DEN STEEN, *Mon journal d'Infirmière. Août-novembre 1914*, Brussel, 1937, 165. Ze doelde hiermee voornamelijk op de 24 verpleegsters die in het Elisabethhospitaal in Poperinge werkzaam waren.

²⁰⁴ C.E. ROSENBERG, *The Care of Strangers: the Rise of America's Hospital System*, New York, 1987, 344.

1

Tot besluit van dit hoofdstuk kan dus gesteld worden dat voor de Eerste Wereldoorlog een groot aantal verpleegsters werden opgeleid in België. Hierbij moet wel onderstreept worden dat het bekwaamheidsdiploma een beperkte en voornamelijk theoretische opleiding bood, terwijl deze van drie van de vier verpleegstersscholen uitgebreider en ook veel praktijkgerichter was. Op basis van het schaarse beschikbare cijfermateriaal, wordt verondersteld dat ongeveer 800 van de opgeleide verpleegsters tijdens de oorlog effectief als verpleegsters aan de slag gingen. De bronnen boden ook een zicht op het profiel van de verpleegsters en op de inhoud van de opleiding die ze ontvingen. Tevens legden de bronnen twee belangrijke spanningsvelden bloot, die een impact hadden op de professionalisering van de verpleegstersopleiding: de ideologisch-politieke tegenstellingen tussen katholieken en vrijzinnigen/liberalen, en die tussen artsen en verpleegkundigen. De eerste spanning had een katalyserende invloed, de tweede zorgde eerder voor een afremmend effect.

HOOFDSTUK 2: 'AANGEZIEN HET KOMEN EN TERUG HUISWAARTS KEEREN TE VERMOEIEND IS.' DE OPLEIDING VAN VERPLEEGSTERS TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

In de lijn van het vorige hoofdstuk, wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan de opleiding van verpleegsters zoals die tijdens de oorlog in voornamelijk bezet België werd georganiseerd. Daarbij komen dezelfde opleidingen uit het eerste hoofdstuk aan bod. Ondanks de moeilijke oorlogsomstandigheden, bleek dat de scholen gewoon verder konden functioneren en dat ze daarbij geen hinder ondervonden van de bezettende overheid. De omstandigheden waren wel niet altijd even gemakkelijk. Dit werd geïllustreerd door de vraag van een aantal externe leerlingen van de school voor ziekenverpleging in Antwerpen om ook intern te mogen worden, omdat vervoersproblemen het hen moeilijk maakten om nog verder de lessen te volgen. Zij vreesden dat ze anders niet langer de lessen konden volgen *'aangezien het komen en terug huiswaarts keeren te vermoeiend is.'*

1. De verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel

Toen op 4 augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, had de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel de kandidaturen ontvangen van zes leerling-verpleegsters, die in oktober de opleiding wensten te starten. Eind augustus werd besloten dat de directeur van het Sint-Janshospitaal en een collega-geneesheer de zes een stoomcursus zouden geven, zodat ze zich op korte termijn konden nuttig maken door het verstrekken van hulp aan gewonden in de hoofdstad. Dit illustreert dat de school meteen reageerde op de oorlogssituatie, maar noch over de concrete inhoud van deze cursus noch over de eventuele inzet van deze toekomstige leerlingen werd informatie teruggevonden.²⁰⁵

In oktober 1914 hield de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen bij de opening van het nieuwe schooljaar ondanks de oorlogsomstandigheden een 'intieme' openingsplechtigheid. Daarbij lag de nadruk op de proclamatie van de geslaagden van het voorbije schooljaar. Ook het jaar nadien werd geopteerd voor een sobere plechtigheid. In de openingstoespraak klonk het zo:

²⁰⁵ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 55: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 29 augustus 1914.

1

*'La période troublée que traverse notre Pays ne s'étant pas modifiée depuis l'année derrière, nous ne pouvons encore, ainsi que nous l'avons voulu, entourer la cérémonie de ce jour de tout l'éclat souhaitable.(...) Malgré l'impossibilité de faire, comme précédemment, par la voix de la presse, une active propagande en vue du recrutement, malgré la difficulté des communications et le bouleversement des conditions habituelles de la vie, les demandes d'admission ont été nombreuses. Depuis le début de l'année une vingtaine d'élèves nouvelles ont été admises et trois départs seulement ont été enregistrés. C'est là un chiffre qui n'a jamais été atteint précédemment et qui fait bien augurer de l'avenir de l'institution.'*²⁰⁶

Net zoals in de vooroorlogse periode, was het opnieuw de bedoeling via affiches en persberichten bekendheid te geven aan de school, voor zover de oorlogsomstandigheden het toelieten.²⁰⁷ In de praktijk verliep dit niet altijd zoals gewenst. Een brief van de voorzitter en secretaris-generaal van de Raad der Godshuizen aan de waarnemende Brusselse burgemeester Maurice Lemonnier bevatte onderaan een handgeschreven nota:

*'Il a été déclaré à la Poste central que les affiches et imprimés n'étaient pas acceptés à destination des Flandres [hiermee werd het etappegebied bedoeld: het grootste deel van Oost- en West-Vlaanderen, dat onder Duits militair gezag stond]. En les envoyant, même comme lettres, sous enveloppes ouvertes - ce qui coûterait beaucoup - ces affiches courraient encore chance de rester en panne. Il n'a été en conséquence expédié que les lettres et affiches pour les provinces autres que les Flandres.'*²⁰⁸

De communicatie van de school trok volop de kaart van de werkzekerheid, de aangeboden verloning en de bijkomende voordelen. In september 1915 werd onderstreept dat een loopbaan als verpleegster een aantrekkelijk perspectief bood voor jonge meisjes die een zinvol beroep zochten. Tevens werd erop gewezen dat de leerlingen naast logies, maaltijden, een uniform en een wasdienst, in het tweede jaar een jaarvergoeding van 240 BEF kregen, die in het derde jaar opliep tot 360 BEF. Na drie jaar opleiding werd een jaarloon

²⁰⁶ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 19: voorstel toespraak openingsceremonie 21 oktober 1915.

²⁰⁷ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 19: brief directeurs Sint-Janshospitaal [De Backer en Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 11 augustus 1915.

²⁰⁸ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 19: brief Raad der Godshuizen aan de burgemeester [Maurice Lemonnier], [Brussel], september 1915, met onderaan handgeschreven nota van S. Devroey, [Brussel], 23 september 1915.

van 1200 à 1500 BEF²⁰⁹ in het vooruitzicht gesteld.²¹⁰ De school begon het eerste schooljaar van de oorlog met 33 leerlingen, daarnaast waren er 28 gediplomeerde verpleegsters werkzaam.²¹¹ In dat jaar slaagden elf leerlingen in het eerste jaar en negen in het derde jaar (in het tweede jaar waren er enkel praktische lessen en geen examens). Er werden dat jaar geen diploma's uitgereikt.²¹²

In 1915 werd ook een nieuw reglement opgesteld, dat 38 artikels bevatte.²¹³ De voorafgaande stage duurde voortaan drie in plaats van twee maanden en tijdens deze proefperiode ontvingen de stagiairs een vergoeding. Het internaat werd verplicht. Voor het eerst werd in het reglement opgenomen dat leerlingen en afgestudeerden gehuwd mochten zijn. Een vernieuwing was ook dat afgestudeerden bij hun benoeming meteen bij de Pensioenkas werden aangesloten. Ze genoten voortaan van de bepalingen van de wet van 6 augustus 1909, die hen werkzekerheid verschafte (over dit punt was voordien zwaar gediscussieerd). De in deze wet voorziene sancties waren eveneens van toepassing: verwittiging, berisping, schorsing en ontslag. Voor het eerst werd ook officieel bepaald dat geslaagde leerlingen na het eerste jaar automatisch het bekwaamheidsdiploma ontvingen.²¹⁴ Het eerste jaar bleef onbezoldigd, in het tweede jaar kregen de leerlingen 20 BEF per maand, in het derde 30 BEF. Deze bedragen waren ongewijzigd gebleven in vergelijking met het vorige reglement uit 1911 (cfr. hoofdstuk 1).

In 1915 werden 36 leerlingen aanvaard, waarvan er 28 het eerste jaar beëindigden.²¹⁵ Het aantal eerstejaars lag dus opmerkelijk hoger dan de voorgaande jaren. In het eerste jaar

²⁰⁹ In het algemeen kende het jaarloon tijdens de oorlog een grillig verloop: het verminderde aanvankelijk, maar steeg vanaf 1915 steeds sneller. Zo bedroeg het gemiddeld jaarloon van een mijnwerker in 1914 1234 BEF, in 1915 988 BEF, in 1916 1255 BEF, in 1917 1690 BEF en in 1918 2356 BEF. NEIRYNCK, *De loonen in België*, 136. Zeer waarschijnlijk kende ook het jaarloon van de verpleegsters een vergelijkbaar verloop.

²¹⁰ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 19: ontwerpperscommuniqué, [Brussel], 6 september 1915.

²¹¹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 33: brief Spehl [secretaris-generaal Raad der Godshuizen] aan Van Dievoet [advocaat], Brussel, 28 februari 1915.

²¹² BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 13 oktober 1915.

²¹³ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 33: ADMINISTRATION DES HOSPICES DE SECOURS DE LA VILLE DE BRUXELLES, *Règlement concernant l'Ecole et le Service des Infirmières*, Bruxelles, 1915.

²¹⁴ Wegens dit automatisme kwamen hun namen niet voor in de lijsten van de provinciale medische commissie van Brussel. Daarom was er geen overlapping tussen beiden en moesten ze niet uit die lijsten gefilterd worden, zoals dat voor de oorlog wel het geval was (cfr. hoofdstuk 1).

²¹⁵ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 20: voorstel toespraak openingsceremonie [Brussel, 1 november 1916].

1
slaagden zestien leerlingen, in het derde jaar zes (in het tweede jaar waren er door de stage geen examens). Er werden ook dat jaar geen diploma's uitgereikt.²¹⁶ In dat schooljaar werden enkele nieuwe leerlingen in verlegenheid gebracht '*parce que leur famille ne peut, dans les circonstances actuelles* [een verwijzing naar de oorlogsomstandigheden], *leur remettre l'argent nécessaire pour certaines dépenses indispensables de vêtements.*'²¹⁷ De Raad gaf daarop toestemming om een gift van 600 BEF van een patiënte aan een verpleegster te gebruiken voor deze leerlingen, na een voorafgaand discreet onderzoek over hun financiële situatie.²¹⁸

In 1916 was er sprake van meer dan twintig aanvragen, die (nog) niet werden goedgekeurd omdat de school met plaatsgebrek kampte. Daarom werd beslist een huis voor verpleegsters op te richten vlakbij het Sint-Janshospitaal. De opening van het nieuwe schooljaar werd daarvoor zelfs een paar weken uitgesteld.²¹⁹ Dit resultaat overtrof alle verwachtingen. De directie van de school kon voor het eerst zonder overdrijven stellen dat de opleiding vaste voet aan de grond kreeg. Zeer vermoedelijk had deze groeiende belangstelling te maken met de oorlogsomstandigheden, die jonge vrouwen ertoe aanzetten voor een verpleegstersopleiding te kiezen. Dit gebeurde niet alleen uit roeping en humanitaire overwegingen, maar ook omdat het uitzicht op werkzekerheid en een inkomen gaf.

In het schooljaar 1916-1917 werd de opening opnieuw verdaagd, ook nu om het groot aantal aanvragen van kandidaat-leerlingen te kunnen verwerken.²²⁰ Om deze nieuwe leerlingen op te vangen, werden dertig kamers voorzien in het nieuwe verpleegstershuis van het Sint-Janshospitaal.²²¹ Zeventien leerlingen slaagden in het examen van het eerste jaar,

²¹⁶ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 16 oktober 1916.

²¹⁷ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 72: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 25 februari 1916..

²¹⁸ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 72: brief Raad der Godshuizen aan directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin], Brussel, 9 maart 1916.

²¹⁹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 20: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 14 oktober 1916.

²²⁰ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 21: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 26 oktober 1917.

²²¹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 21: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 13 juli 1917.

vijftien in dat van het derde jaar.²²² Elf leerlingen behaalden hun diploma, dat wel pas het jaar nadien werd uitgereikt.²²³

Ondanks het feit dat het niet mogelijk was om publiciteit te voeren in het etappegebied (het Duitse militaire gezag liet dat niet toe, cfr. supra), bleef de belangstelling in het schooljaar 1917-1918 groeien: meer dan veertig kandidaten meldden zich aan.²²⁴ Er slaagden zestien leerlingen in het eerste jaar en twaalf in het derde jaar, terwijl twaalf leerlingen na hun stage het diploma van verpleegster behaalden. In dat jaar werd ook een diploma uitgereikt aan de elf leerlingen die in het schooljaar 1916-1917 hun diploma behaalden.²²⁵

In 1918 werd besloten geen publiciteit te voeren naar aanleiding van de opening van het nieuwe schooljaar.²²⁶ Pas begin 1919 zou opnieuw aangeknoopt bij de vooroorlogse gewoonte om op grote schaal affiches, circulaires en persberichten te verspreiden. Daarbij werd onderstreept dat deze publiciteit vooral buiten Brussel ging gevoerd worden, omdat bleek dat de meeste leerlingen uit de provincie kwamen.²²⁷

De gegevens over het aantal gediplomeerden in de oorlogsperiode worden samengevat in volgende tabel.²²⁸ Daarbij wordt net zoals in de vooroorlogse periode opnieuw

²²² BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, Brussel, 18 oktober 1917.

²²³ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 21 oktober 1918.

²²⁴ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: vermelding in de marge bij brief directeur Brugmannhospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Jette, 26 juni 1918. Het Sint-Janshospitaal verhuisde in 1918 naar het Brugmannhospitaal in Jette.

²²⁵ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 21 oktober 1918.

²²⁶ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 22: brief Raad der Godshuizen aan directeur Brugmannhospitaal, Brussel, [8] juli 1918.

²²⁷ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 24: rapport van de dienst Algemene Zaken aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 15 januari 1919.

²²⁸ In tegenstelling tot de vooroorlogse jaren, werd geen afzonderlijk palmares opgesteld, maar werden de gediplomeerden vermeld in een brief van directeur Heusquin van de verpleegstersschool aan de Raad der Godshuizen. Voor 1915: BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 13 oktober 1915. Voor 1916: BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 16 oktober 1916. Voor 1917: BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 18 oktober 1917. Voor 1918: BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 42: brief directeur Sint-Janshospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 21 oktober 1918.

een onderscheid gemaakt tussen de houders van het diploma (een jaar theorie, twee jaar praktijk en twee jaar dienst) en het insigne (een jaar theorie en twee jaar praktijk).

Tabel 8: aantal gediplomeerden verpleegstersschool Raad der Godshuizen (1915-1918)

Jaar	Diploma	Insigne	Totaal
1915	9	2	11
1916	6	3	9
1917	15	5	20
1918	12	12	24
	42	22	64

De twee laatste oorlogsjaren laten een opmerkelijke stijging zien van het aantal gediplomeerden, ook in vergelijking met de vooroorlogse jaren (cfr. hoofdstuk 1). Het gaat hierbij voornamelijk om verpleegsters die in het begin van de oorlog waren gestart met hun opleiding, en die blijkbaar zeer gemotiveerd waren om hun opleiding tijdens de oorlogsjaren tot een goed einde te brengen. Alle gediplomeerden waren vrouwen.

Op het einde van de oorlog was er ondanks deze stijging toch een gebrek aan verpleegsters in de hospitalen van de Raad der Godshuizen. Die waren nodig *'pour faire face aux multiples exigences qu'entraîne l'arrivée constante de nombreux malades et réfugiés et évacués dans nos hôpitaux.'*²²⁹ Daarom stelde directeur Charles Heusquin van de verpleegstersschool voor om twee dokters een stoomcursus van twintig lessen te laten geven voor de kandidaten.²³⁰ Op deze vraag werd niet ingegaan door de Raad der Godshuizen, maar er werden wel een aantal vrijwillige verpleegsters aangenomen.²³¹ Het is niet duidelijk waarom het aantal opgeleide verpleegsters niet volstond om dit (tijdelijk) gebrek aan verpleegsters op te vangen.

²²⁹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 125: brief Raad der Godshuizen aan de Brusselse afdeling van het Hulp- en Voedingscomité, Brussel, [4] november 1918. Eind december 1918 werd gemeld dat deze *'circonstances exceptionnelles'* niet langer golden. BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 125: brief directeur verpleegstersschool [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Jette, 31 december 1918.

²³⁰ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 125: brief directeur Brugmannhospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Jette, 19 oktober 1918.

²³¹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 125: rapport toezichtcomité verpleegsters aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 25 oktober 1918.

Tot slot moet nog vermeld worden dat de bronnen geen informatie geven over hoeveel door de school opgeleide verpleegsters tijdens de oorlog actief waren. Op deze regel zijn twee (trieste) uitzonderingen. Verpleegster Christine De Keyser startte in oktober 1912 de opleiding, werkte tijdens de oorlog in het Sint-Janshospitaal (*'son service ne laissait rien à désirer'*, schreef de directeur van het hospitaal), en overleed op 15 november 1917 aan de gevolgen van tuberculose. Volgens dokter Villers had ze die besmetting opgelopen tijdens haar dienst. Ook Félicie Jacques, die in september 1917 haar verpleegstersstudies aanvatte, overleed aan de gevolgen van dezelfde besmetting op 3 mei 1918. Ook hier bevestigde behandelend geneesheer Villers dat ze het slachtoffer was van de verzorging van tuberculosepatiënten in het Sint-Janshospitaal.²³²

2. De school voor ziekenverpleging in Antwerpen

De lessen van de school voor ziekenverpleging in Antwerpen gingen opnieuw van start op 9 november 1914.²³³ De invloed van de dramatische eerste oorlogsmaanden in Antwerpen liet zich meteen voelen. Ondanks het feit dat de school in haar communicatie niet verwees naar het groot aantal gewonden en de acute nood aan verpleegsters om deze te verzorgen, waren er in het eerste jaar niet minder dan 91 ingeschrevenen. Dertig ervan boden zich aan voor het overgangsexamen naar het tweede jaar, slechts acht ervan slaagden. In het tweede jaar waren er dertien ingeschrevenen, maar ook hier slaagden er slechts vier.²³⁴ Zeven leerlingen volgden het derde jaar, drie ervan behaalden het eindexamen.²³⁵ Deze lage slaagpercentages wijzen erop dat velen geroepen waren, maar slechts weinigen uitverkoren.

²³² BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 309: brief directeur Sint-Janshospitaal [Degraeuwe] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 18 oktober 1920. Toen het Belgische Rode Kruis in 1923 vroeg of er verpleegsters van de school in aanmerking kwamen voor vermelding op een monument ter ere van verpleegsters die tijdens de oorlog in dienstverband waren omgekomen, gaf de Raad daarop nochtans een negatief antwoord. BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 315: brief Raad der Godshuizen aan het Belgische Rode Kruis, [Brussel], [10] april 1923.

²³³ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1913-1914.

²³⁴ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1914-1915.

²³⁵ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: Compte Moral 1914-1915.

Blijkbaar had de oorlogssituatie in Antwerpen er wel voor gezorgd dat het verpleegstersberoep aantrekkelijk werd, maar bereikte de school niet de gemotiveerde doelgroep die ze voor ogen had.

Het schooljaar 1915-1916 werd officieel geopend op 17 oktober 1915. Vanaf dat jaar vielen de examens van het eerste jaar samen met deze voor het bekwaamheidsdiploma ingesteld door het koninklijk besluit van 1908, en deze van het tweede jaar met het diploma van hospitaalverpleegster volgens de bepalingen van het koninklijk besluit van 1913. Het verslagboek van dat jaar bevatte echter weinig informatie: het vermeldde enkel dat 33 leerlingen deelnamen aan het examen voor het behalen van het bekwaamheidsdiploma en dat vijf leerlingen het diploma behaalden (volgens het register waren het er echter zes).²³⁶

Het schooljaar 1916-17 opende op 16 oktober 1916, maar de school werd op 16 december gesloten wegens een geval van roodvonk. Na een ontsmetting van de school werden de lessen op 21 december hervat. 30 leerlingen namen deel aan het examen voor het bekwaamheidsdiploma, 24 slaagden. Aan het examen voor het diploma van hospitaalverpleegster namen 6 leerlingen deel, die allen slaagden. In het verslag was ook sprake van drie einddiploma's, maar in het register is daarvan geen spoor terug te vinden.²³⁷ Deze slaagpercentages zijn opmerkelijk hoger dan tijdens het eerste oorlogsjaar. Dit wijst erop dat de school er ondertussen in geslaagd was gemotiveerde leerlingen aan te spreken.

Het schooljaar 1917-18 opende op 18 oktober 1917. 32 leerlingen legden het examen voor het bekwaamheidsdiploma af, 22 slaagden. Het examen voor het diploma van hospitaalverpleegster werd afgelegd door 17 leerlingen. 15 ervan slaagden. In het verslag werd voor het eerst informatie gevonden over de inhoud van de examens. Daaruit bleek dat de leerstof van het eerste examen gedetailleerder was dan deze voorzien in het koninklijk besluit van 1908 (cfr. hoofdstuk 1). Het bestond uit theoretische vragen en praktisch werk op de zalen voor inwendige en chirurgische ziekten, in de operatiekamer en op de kinderafdeling. Er was in het verslag eveneens sprake van elf einddiploma's. Ook hier werd informatie

²³⁶ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1915-16.

²³⁷ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1916-17.

gegeven over de inhoud van dit eindexamen. Het bevatte vijf onderdelen: theoretische en praktische vragen over ziekteleer, besmettelijke ziekten, elektriciteit (het is niet duidelijk waarop dit slaat) en kraamverpleging; praktisch werk op de chirurgische dienst; praktisch werk in de operatiekamer; theoretische en praktische vragen over levens- en medicamentenleer; en theoretische en praktische vragen over anatomie, gezondheidsleer, kraamverpleging en medicamentenleer.²³⁸ Daaruit blijkt dus dat het examen bestond uit een mix van theoretische en praktische vragen over een breed palet van onderwerpen. Het register somde de namen van zeventien verpleegsters op, vermoedelijk waren hier ook de drie gediplomeerden van 1917 inbegrepen. Het is niet duidelijk wanneer de drie anderen hun diploma behaalden.

Hoeveel diploma's werden er tijdens de Eerste Wereldoorlog uitgereikt in de school voor ziekenverpleging in Antwerpen? In volgende tabel wordt een overzicht per jaar gegeven, op basis van het register van de school.²³⁹

Tabel 9: aantal gediplomeerden school voor ziekenverpleging (1915-1918)

Jaar	Vrouwen	Mannen	Totaal
1915	3	0	3
1916	6	0	6
1917	?	?	? ²⁴⁰
1918	17	0	17
	26	0	26

²³⁸ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1917-18.

²³⁹ ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, [Register] Volgnommern der diploma's 1906-1973. Dit register werd vergeleken met het palmares in de publicatie die verscheen naar aanleiding van het 25-jarig bestaan van de school. Daaruit bleek dat een gediplomeerde uit 1918 in deze publicatie vergeten werd. *School voor Ziekenverpleging 1902-1927*, Antwerpen, [1927], 34.

²⁴⁰ Het jaar 1917 ontbreekt in het register en ook in het palmares, nochtans was er in het verslag (cfr. supra) sprake van drie eindexamen. Omdat hierover dus geen zekerheid bestaat, werden deze drie niet opgenomen in de tabel.

In Antwerpen waren er tijdens de oorlog dus geen jonge mannen die een verpleegstersopleiding volgden. Dit kan gedeeltelijk verklaard worden door het feit dat een aantal van hen onder de wapens waren geroepen en dat sommigen zich als oorlogsvrijwilliger hadden aangediend. Het aantal gediplomeerden is eerder beperkt: blijkbaar maakten de oorlogsomstandigheden het voor jonge vrouwen moeilijk om gedurende drie jaar een opleiding te volgen. In zoverre kon nagaan worden, kregen de leerlingen geen vergoeding. Dit was waarschijnlijk een belangrijke oorzaak van de grote uitval van kandidaten. Alle gediplomeerden hadden de Belgische nationaliteit. Er werd geen informatie teruggevonden over gediplomeerde verpleegsters die tijdens de oorlog actief waren.

De moeilijke oorlogsomstandigheden werden geïllustreerd door de vraag van zes externe leerlingen in juni 1918 om voortaan ook intern te mogen worden. Blijkbaar maakten vervoersproblemen het hen moeilijk om nog verder de lessen te volgen. Ze richtten zich als volgt tot de Raad der Godshuizen (een antwoord werd niet teruggevonden):

*'De ondergeteekende, vrije uitwonende leerlingen verpleegsters nemen eerbiedig de vrijheid om als vrije inwonende dienst te mogen doen. Tot staving van dit verzoek, denken wij te mogen aanhalen, eenerzijds de verre afstand tusschen hunne woonst en het gasthuis, anderzijds de menigvuldige moeilijkheden in het huidig tramverkeer om op het voorgestelde dienstuur aanwezig te zijn. Tot hiertoe hebben zij, ondanks deze omstandigheden met nauwgezetheid hun opgelegde taak waargenomen doch vreezen zij, uitwonend zijnde in het werk niet te kunnen volharden, aangezien het komen en terug huiswaarts keeren te vermoeiend is.'*²⁴¹

Tot slot kan over de school voor ziekenverpleging in Antwerpen nog vermeld worden dat de opening van het schooljaar 1918-1919 oorspronkelijk gepland was op 28 oktober 1918. Wegens de Spaanse griep werd die opening echter verdaagd naar 25 november 1918.²⁴²

²⁴¹ ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*, doos 330, map 27: brief zes verpleegsters aan de Raad der Godshuizen, Antwerpen, 16 juni 1918.

²⁴² ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, Verslagboek diploma-uitreikingen/Compte Moral/Register ingeschreven leerlingen vanaf 1912: schooljaar 1918-19.

3. De Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters in Brussel²⁴³

In maart 1915 ontving de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters een vraag van dokter Van Swieten, directeur van de verpleegstersschool Sint-Camillus, om een tiental verpleegsters ter beschikking te stellen. Er werd gunstig gevolg gegeven aan deze vraag en het contract van deze verpleegsters werd daarvoor tijdelijk opgeschort.²⁴⁴

In 1916 bleek de financiële situatie niet rooskleurig te zijn, er was nog 3.636,52 BEF in kas. Gelukkig ontving de school net op dat moment een gift van 100.000 BEF²⁴⁵ van de echtgenote van Ernest Solvay, voorzitter van het Nationaal Hulp- en Voedingscomité. Dit bedrag werd gebruikt om de installaties van de school en het hospitaal uit te breiden met een zaal voor slachtoffers van arbeidsongevallen, een paviljoen voor leerlingen en verpleegsters die een besmettelijke ziekte hadden opgelopen, en een mortuarium.²⁴⁶

In 1916 werd een overeenkomst gesloten met het sanatorium van Buizingen, met als doel om leerlingen een bijkomende stageplaats te verschaffen. Een vraag naar verpleegsters vanwege de Liga tegen Tuberculose werd afgewezen, omdat de school over onvoldoende verpleegsters beschikte.²⁴⁷

In augustus van dat jaar werd ook voorgesteld om leerlingen van de school een stage te laten lopen in een aantal gespecialiseerde diensten: oftalmologie, kinderziekten en verkeersslachtoffers. Er werd ook een praktische stage bij bevallingen voorgesteld.²⁴⁸ Dit sloot aan bij de opkomst van medische specialisten in België, die al in de tweede helft van de negentiende eeuw gestart was.²⁴⁹ Het is niet duidelijk of deze stages effectief hebben plaatsgevonden.

²⁴³ Dokter Depage en zijn echtgenote Marie verlieten eind oktober 1914 Brussel, en hielden zich tijdens de oorlog dus niet meer bezig met de dagelijkse leiding van de school.

²⁴⁴ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 17 maart 1915.

²⁴⁵ Rekening houden met de huidige waarde van de Belgische frank uit 1916, betekent dit nu een bedrag van 600.000 €. A. DI ZINNO [medewerker Datashop Nationale Bank van België], *Omrekeningstabel Belgische frank*, e-mail, 18 maart 2017.

²⁴⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 2 februari 1916.

²⁴⁷ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 31 mei 1916.

²⁴⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 30 augustus 1916.

²⁴⁹ I. MEUL en R. SCHEPERS, 'De opkomst en consolidering van medische specialisten in België (1857-1957)', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XLIII (2013), nr. 1, 13.

Over het aantal leerlingen en gediplomeerden in de eerste oorlogsjaren werd amper informatie bewaard. In het najaar 1915 werden drie nieuwe leerlingen aanvaard.²⁵⁰ In december 1916 ontvingen drie verpleegsters het diploma van de school.²⁵¹

Vanaf mei 1917 werd op de vergaderingen van het *Comité des dames* verslag uitgebracht over de jonge dames die zich kandidaat stelden voor de opleiding. In totaal werden vijftien nieuwe leerlingen aanvaard voor het schooljaar 1917-1918: drie in mei,²⁵² vijf in juli,²⁵³ nogmaals vijf in september,²⁵⁴ en twee in november.²⁵⁵ Een kandidate werd afgewezen omdat ze haar middelbare studies niet had beëindigd, en de toelating van een andere kandidate werd verdaagd (zonder verdere precisering).²⁵⁶

In het voorjaar 1918 werd al begonnen met de beoordeling van kandidaat-leerlingen voor het volgende schooljaar. In totaal werden voor dat schooljaar achttien leerlingen aanvaard: zes in maart²⁵⁷, twee in april 1918²⁵⁸, vier in juni²⁵⁹ en zes in oktober.²⁶⁰ Dit betekende dus een stijging van 20 % tegenover het voorgaande schooljaar. Tegelijkertijd hanteerde de school strengere selectiecriteria: vier kandidaten werden afgewezen

²⁵⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 20 december 1915.

²⁵¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées. Procès[-]verbaux [Conseil d'administration] mai 1907-1916, zitting 27 december 1916.

²⁵² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 7 mei 1917.

²⁵³ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 2 juli 1917.

²⁵⁴ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 3 september 1917.

²⁵⁵ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 10 november 1917.

²⁵⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 7 mei 1917.

²⁵⁷ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 4 maart 1918.

²⁵⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 9 april 1918.

²⁵⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 3 juni 1918.

²⁶⁰ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 7 oktober 1918.

(vermoedelijk omdat ze te jong waren, zoals bij een ervan uitdrukkelijk werd vermeld)²⁶¹ en vier werden om gezondheidsredenen niet toegelaten.²⁶²

Tot slot is het ook hier de bedoeling via onderstaande tabel het aantal gediplomeerden tijdens de oorlog samen te vatten.²⁶³

Tabel 10: aantal gediplomeerden Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters (1915-1918)

Jaar	Aantal gediplomeerden
1915	8
1916	13
1917	5
1918	12
Totaal	38

Het aantal ligt tijdens de oorlogsjaren dus hoger dan voor de oorlog. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de hoge eisen uit de beginperiode van de school enigszins werden afgezwakt. Blijkbaar slaagde de school er tijdens de oorlog in om jonge dames uit haar doelgroep - de gegoede burgerij - aan te trekken. Opmerkelijk is wel dat het lot van Edith Cavell en Marie Depage - de directrice en secretaresse van de school, die allebei in 1915 om het leven kwamen - geen negatieve invloed had op de rekrutering van de school. Bij de herdenking van het 50-jarig bestaan van de school werd zelfs onderstreept dat dit martelaarschap had bijgedragen tot het succes van de school.²⁶⁴ Uit het oorlogsdagboek van Jane de Launoy (cfr. infra) bleek dat verschillende gediplomeerden van de school

²⁶¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zittingen 4 maart 1918, 9 april 1918, 6 mei 1918 en 3 juni 1918.

²⁶² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Ecole Belge d'Infirmières Diplômées, Comité des Dames. 1907 à [9 novembre 1926], zitting 7 oktober 1918.

²⁶³ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, Premier registre des Infirmières. Het door de school uitgegeven rapport over de oorlogsjaren geeft de namen van 33 gediplomeerden (ECOLE EDITH CAVELL. ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Rapport du Conseil d'Administration. 1914-1919*, Brussel, 1919, 37), maar uit een vergelijking met de namen van de gediplomeerden uit het register blijkt dat in dit rapport negen namen vergeten zijn en vier namen ten onrechte worden vermeld.

²⁶⁴ *Commémoration du cinquantième anniversaire de l'Institut Edith Cavell-Marie Depage*, [Brussel], 1958, 60.

terecht kwamen in *L'Océan*, het hospitaal in De Panne waarvan dokter Depage in december 1914 hoofdgeneesheer werd, maar een exact aantal kon niet achterhaald worden.

4. De verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel

Al op 31 juli 1914 stelde dokter Van Swieten, de directeur van de school, de afgestudeerde verpleegsters ter beschikking van het Belgische Rode Kruis.²⁶⁵ Over de werkzaamheden van de verpleegstersschool Sint-Camillus tijdens de oorlog is geen informatie beschikbaar in het archief van de school. Uit een in memoriam, verschenen na het overlijden van de directeur in 1959, bleek wel dat Van Swieten een groot deel van de oorlog gewonden en vluchtelingen had verzorgd. Hij hielp ook verschillende personen over de grens, en belandde daarvoor tweemaal in de gevangenis. Het in memoriam bevatte echter geen informatie over de werking van de school in de oorlogsjaren.²⁶⁶

Hoeveel leerlingen behaalden tijdens de oorlog hun diploma? Onderstaande tabel geeft een overzicht van de aantallen, zoals die in het register van de school voorkomen.²⁶⁷

Tabel 11: aantal gediplomeerden Sint-Camillus (1915-1918)

Jaar	Religieuzen	Leken	Totaal
1915 ²⁶⁸	0	25	25
1916	0	16	16
1917	1	14	15
1918	0	20	20
	1	75	76

²⁶⁵ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 31 juli 1914.

²⁶⁶ 'Temoignages vivants... du Docteur Veckmans', *La Voix de l'Infirmière*, XXXIV (1960), nr. 3, 8-9.

²⁶⁷ BRUSSEL, Haute Ecole Galilée-ISSIG, *Archief verpleegstersschool Sint-Camillus*, Registre Diplômes Infirmières Hospitalières.

²⁶⁸ In 1915 werden naast veertien bekwaamheidsdiploma's ook voor het eerst elf diploma's voor hospitaalverpleegsters uitgereikt. Acht ervan waren voor leerlingen die voor de oorlog het bekwaamheidsdiploma hadden behaald en nadien twee jaar stage in het Sint-Elisabethhospitaal volgden. De drie anderen hadden blijkbaar het bekwaamheidsdiploma niet behaald.

Het aantal gediplomeerden is ook hier hoger dan in de onmiddellijke vooroorlogse jaren. Dit wijst op de groeiende aantrekkingskracht van het verpleegstersberoep voor katholieke meisjes. Zeer opmerkelijk: tijdens de hele oorlog leidde de katholieke verpleegstersschool Sint-Camillus slechts een zuster op, het aantal opgeleide leken bleef wel op het vooroorlogse niveau. De evolutie vanaf 1911 zette zich dus door: blijkbaar kregen leden van religieuze orden en congregaties in Brussel ook tijdens de oorlog geen toestemming om de praktische lessen van de school te volgen. Gediplomeerde verpleegsters van de school kwamen tijdens de oorlog vooral terecht in het Elisabethhospitaal in Poperinge (cfr. hoofdstuk 3).

5. Het bekwaamheids-/staatsdiploma voor verpleegsters

Ook de cursussen voor het behalen van het bekwaamheidsdiploma liepen tijdens de oorlog door. Net zoals voor de oorlog, werden zowel in maart als in augustus/september in bezet België examens georganiseerd door de verschillende provinciale medische commissies. In uitvoering van de bepalingen van het koninklijk besluit van 1913 (cfr. hoofdstuk 1), werd vanaf 1916 niet meer gesproken over het bekwaamheidsdiploma voor verpleegster, maar over het staatsdiploma voor zieken- en hospitaalverpleegster.

Onderstaande tabel bevat een overzicht van de leerlingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog het bekwaamheids-/staatsdiploma behaalden.²⁶⁹

²⁶⁹ Net zoals in de vergelijkbare tabel uit het eerste hoofdstuk, werd ook hier een correctie doorgevoerd: in Brussel werden de leerlingen van Sint-Camillus die het diploma behaalden, niet opgenomen in het overzicht. Op die manier werd ook hier een dubbele telling vermeden.

Tabel 12: aantal houders van het bekwaamheids-/staatsdiploma (1915-1918)²⁷⁰

	1915	1916	1917	1918 ²⁷¹	TOTAAL
Aarlen	4	4	1	3	12
Antwerpen	0	57	71	27	155
Bergen	55	42	32	27	156
Brugge	5	4	30	9	48
Brussel	17 ²⁷²	13 ²⁷³	28 ²⁷⁴	0	58
Charleroi	4	10	0	0	14
Dendermonde	0	0	30	0	30
Doornik	8	12	10	0	30
Gent	85	59	85	22	251
Hasselt	51	21	26	0	98
Kortrijk	4	19	0	8	31
Leuven	24	19	0	0	43
Luik	164	145	153	12	474
Mechelen	17	25	6	0	48
Namen	0	0	0	32	32
	438	430	472	140	1480

Het aantal houders van het bekwaamheids-/staatsdiploma tijdens de vier oorlogsjaren ligt dus op hetzelfde niveau van de vier vooroorlogse jaren, en dit ondanks de moeilijke

²⁷⁰ Gebaseerd op: BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Ministerie van Volksgezondheid. Dienst Erkenning Gezondheidsberoepen*, examenlijsten 1914-1918 (de omslag van 1914-1915 bevat ook informatie over de examensessies van het najaar 1914, die in heel wat steden pas in 1915 plaatsvonden). Net zoals in de tabel over de vooroorlogse jaren in het eerste hoofdstuk, werden de (in die periode schaarse) houders van het aanvullend diploma voor krankzinnigenverpleegsters niet meegerekend, omdat dit een vertekend beeld van het aantal gediplomeerden zou geven (het ging altijd over dezelfde examinandi). Ook de houders van het diploma voor hospitaalverpleegsters werden niet meegerekend, omdat deze voorkwamen in de lijsten van de gediplomeerden van de verpleegstersscholen.

²⁷¹ Bij de omslag van 1918 wordt vermeld dat deze onvolledig is, wat de lage score van een aantal steden verklaart. De omslag van 1919 bevat geen examenresultaten van 1918.

²⁷² Elf van de veertien houders van het bekwaamheidsdiploma van Sint-Camillus werden niet meegerekend, de drie anderen kwamen niet voor in het overzicht van de provinciale medische commissie van Brussel.

²⁷³ De zestien houders van het bekwaamheidsdiploma van Sint-Camillus werden niet meegerekend.

²⁷⁴ De vijftien houders van het bekwaamheidsdiploma van Sint-Camillus werden niet meegerekend.

oorlogsomstandigheden.²⁷⁵ Dit illustreert het feit dat het verpleegstersberoep tijdens de oorlog een grote aantrekkingskracht bleef uitoefenen. De opvallendste stijging situeerde zich in Luik. Zo bleek uit het examenverslag van 25 november 1917 dat er in dat najaar tegelijkertijd zeven cursussen werden georganiseerd.²⁷⁶ Zeer waarschijnlijk vormden de dramatische gebeurtenissen in het begin van de oorlog in deze stad een stimulans om zich als verpleegster in te zetten. Anderzijds waren er opmerkelijke dalingen in Gent en Kortrijk, vermoedelijk hadden de moeilijke verbindingen in het etappegebied daarmee te maken.

Naar analogie met de vooroorlogse periode (cfr. hoofdstuk 1), werd ook hier nagegaan hoe het zat met de verhouding religieuzen/leken en vrouwen/mannen, en met het aantal buitenlandse verpleegsters. Het aandeel van leken daalde in het eerste oorlogsjaar van 81 % naar 72 %, maar ging nadien weer stijgen: 84 % in zowel 1916 als 1917, en zelfs 100% in 1918. Het aantal vrouwen daalde in het eerste oorlogsjaar van 95 % naar 91 % en in 1916 zelfs naar 73 %. In 1917 steeg het terug naar 90 % en in 1918 zelfs naar 96 %. Tijdens de oorlog behaalden 30 verpleegsters en 21 verplegers van buitenlandse nationaliteit (bijna allen uit Nederland) het bekwaamheids-/staatsdiploma. Dit was 3 % van het totaal aantal gediplomeerden. Het bronnenmateriaal bevat geen informatie over houders van het staatsdiploma die tijdens de oorlog actief waren.

6. De Belgische verpleegstersschool in Londen

Vanaf 1915 werd ook een verpleegstersopleiding georganiseerd in Londen. Dit gebeurde op initiatief van de Belgische dokter Charles Jacobs. Jacobs had geneeskunde en gynaecologie gestudeerd aan de ULB en was er sinds 1909 hoogleraar.²⁷⁷ In 1914 was hij naar Londen gevlucht, waar hij erevoorzitter werd van de *Société Belge de Médecine et de Pharmacie* (die ervoor ijverde dat Belgische dokters en apothekers in Groot-Brittannië hun

²⁷⁵ Van Duitse inmenging was blijkbaar geen sprake. Enkel in het verslag van de provinciale medische commissie van Luik in 1916 werd verwezen naar de aanwezigheid van de voorzitter van de Duitse burgerlijke overheid op de vergadering. BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Ministerie van Volksgezondheid. Dienst Erkenning Gezondheidsberoepen*, examenlijsten 1914-1918, omslag 1916: proces-verbaal van de provinciale medische commissie van Luik, 27 mei 1916.

²⁷⁶ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Ministerie van Volksgezondheid. Dienst Erkenning Gezondheidsberoepen*, examenlijsten 1914-1918, omslag 1917: proces-verbaal van de provinciale medische commissie van Luik, 25 november 1917.

²⁷⁷ BRUSSEL, Archief ULB, *Dossiers academisch personeel*, dossier Charles Jacobs (1862-1924), ULB/H12.

beroep konden blijven uitoefenen) en van het *Belgian Medical Fund* (dat geld inzamelde voor bezet België).²⁷⁸ In december 1914 werd hij hoofdgeneesheer van het *King Albert's Hospital N° 1* in Londen. Dit hospitaal werd opgericht onder impuls van de Belgische minister van Oorlog Charles de Broqueville, die zo de verzorging van gewonde en zieke Belgische soldaten in Groot-Brittannië wenste te coördineren.²⁷⁹ Wegens het groot aantal te verzorgen Belgische soldaten, werden er kort nadien nog drie andere hospitalen en een doorgangsverblijf opgericht.²⁸⁰

Als hoofdgeneesheer van het *King Albert's Hospital N° 1* had dokter Jacobs 7 Belgische geneesheren en 21 Belgische verpleegsters in dienst. Daarnaast werden in het eerste werkingsjaar een 30-tal Belgische verpleegsters als stagiaires aangenomen.²⁸¹ Deze stages lagen vermoedelijk aan de basis van een verpleegstersschool, die in 1915 in het Londense hospitaal werd opgericht.²⁸² Het initiatief daartoe werd genomen door dokter Depage, die in zijn hospitaal *L'Océan* in De Panne had vastgesteld dat het zeer moeilijk was om Belgische verpleegsters te rekruteren.

Op 21 februari 1915 meldde Depage in de vergadering van het directiecomité van het Belgische Rode Kruis achter het front dat hij met dokter Jacobs - zijn vooroorlogse collega-hoogleraar aan de faculteit geneeskunde van de ULB - had gesproken over de oprichting van een dergelijke school in Londen. Hij dacht aan een opleiding van enkele weken (in vergelijking met zijn eigen school legde hij de lat dus wel zeer laag), die dan naargelang de vraag in niet-bezet België opgeleide verpleegsters kon ter beschikking stellen.²⁸³ Dokter Jacobs was het hiermee eens, maar vroeg wel een subsidie van 2 BEF per leerling per dag (uit een verslag van

²⁷⁸ A. VARLEZ, *Les Belges en Exil*, Brussel/Londen, [1917], 102-103.

²⁷⁹ *King Albert's Hospitals: Rapport de l'Exercice 1914-1915*, [Londen, 1915], 5.

²⁸⁰ *King Albert's Hospitals*, 6-7.

²⁸¹ *King Albert's Hospitals*, 11.

²⁸² Volgens de Zwitserse verpleegster Marthe Schwander, die in 1915 in *L'Océan* werkte, moesten alle verpleegsters die in *L'Océan* dienst gingen doen, eerst stage lopen in het Londense hospitaal. M. SCHWANDER, *Dans la tourmente: avec les Belges pendant la guerre mondiale (septembre 1914-décembre 1915)*, Neuchatel/Parijs, [1934], 128.

²⁸³ In haar agenda noteerde gravin van den Steen dat de leerlingen van deze opleiding (en ook van de opleiding in Calais, cfr. infra) twee weken stage moesten lopen. LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 8 april 1915.

6 juni 1915 bleek dat de school 5 BEF kreeg²⁸⁴). Inspecteur-generaal Léopold Mélis van de medische dienst van het leger verklaarde zich akkoord met de oprichting, stelde voor om ook in Calais een dergelijke school op te richten en beloofde de financieringsmogelijkheden te onderzoeken.²⁸⁵ De lessen werden gegeven door Belgische dokters die in het *King Albert's Hospital N° 1* werkten. Naast dokter Jacobs waren dat de dokters Sand, Crousse, Denoncin en Vanderbiest.²⁸⁶

De leerling-verpleegsters waren meestal dochters of echtgenotes van vluchtelingen in Groot-Brittannië of van militairen die hun gezin naar Groot-Brittannië hadden geëvacueerd. De eerste vier opgeleide Belgische verpleegsters kwamen op 5 april 1915 in het hospitaal *L'Océan* in De Panne aan.²⁸⁷ Op 6 juli werden ze gevolgd door een nieuwe groep van twintig Belgische verpleegsters. De Belgische verpleegster Jane de Launoy omschreef de groep in haar dagboek als '*jong, enthousiast en vol goede wil*'.²⁸⁸ In augustus kreeg dokter Jacobs de toestemming om voortaan 50 leerlingen te ontvangen (voordien was er sprake van 30). Hij kreeg daarvoor nog steeds een vergoeding van 5 BEF per verpleegster per dag, maar kon geen aanspraak maken op een bijkomende subsidie.²⁸⁹ In totaal volgden 150 verpleegsters deze opleiding. Bij gebrek aan fondsen werd deze 'stoomcursus' zeer waarschijnlijk begin 1917 (voorlopig) stopgezet.²⁹⁰ In het dagorder van de medische dienst van het leger van 11 september 1918 werd vermeld dat negen Belgische verpleegsters een stage hadden gevolgd

²⁸⁴ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*, nummer 2: Processen-verbaal van de vergaderingen van het Directiecomité achter het front, vergadering van 26 juni 1915.

²⁸⁵ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*, nummer 2: Processen-verbaal van de vergaderingen van het Directiecomité achter het front, vergadering van 21 februari 1915.

²⁸⁶ VARLEZ, *Les Belges en Exil*, 149. In 1916 vroeg dokter Jacobs toestemming om samen met een drietal dokters en een tiental Belgische verpleegsters gedetacheerd te worden bij het Russisch leger, omdat hij vreesde dat de hospitalen in Londen hun werkzaamheden moest stopzetten. Inspecteur-generaal Mélis van de medische dienst van het leger weigerde, en Jacobs bleef tot het einde van de oorlog verantwoordelijk voor de Belgische hospitalen in Londen. BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Charles Jacobs (DO1647).

²⁸⁷ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 86.

²⁸⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 109.

²⁸⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*, nummer 2: Processen-verbaal van de vergaderingen van het directiecomité achter het front, vergadering van 30 augustus 1915.

²⁹⁰ VARLEZ, *Les Belges en Exil*, 149.

in Londen en naar Belgische militaire hospitalen in Groot-Brittannië gestuurd werden.²⁹¹ Dit wijst er dus op dat de opleiding in 1918 opnieuw werd georganiseerd.²⁹²

7. De Belgische verpleegstersschool in Calais

Naast de oprichting van een Belgische verpleegstersschool in Londen, had inspecteur-generaal Melis zich in februari 1915 dus ook gunstig uitgelaten over de organisatie van een verpleegstersopleiding in Calais. Op de vergadering van het directiecomité van het Belgische Rode Kruis op 25 maart 1915 informeerde Depage naar de stand van zaken. In antwoord daarop, kondigde Mélis aan dat hij dokter Roland gevraagd had om deze school te organiseren.²⁹³ Op 28 april 1915 werd gemeld dat deze school - net zoals die van Londen - geopend was en talrijke inschrijvingen telde (zonder verdere precisering van het aantal leerlingen).²⁹⁴ Over de werking van deze school, over het aantal opgeleide Belgische verpleegsters en over dokter Roland werd geen verdere informatie teruggevonden.²⁹⁵ De enige uitzondering hierop is een vermelding in het dagorder van 11 september 1918 van de medische dienst van het leger. Het order bevatte de namen van zestien Belgische verpleegsters, die een stage in Calais hadden gevolgd. Veertien ervan werden aangeduid voor

²⁹¹ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief van de inspecteur-Generaal van de Medische Dienst van het Leger*, omslag 960: dagorder 11 september 1918, punt 1.

²⁹² Voor aanvullende informatie over de school werd contact opgenomen met het Imperial War Museum in Londen, maar zij beschikken enkel over het rapport 1914-1915, dat zich ook in het archief van het Belgische Rode Kruis bevindt (E. PARTON, *Archives King Albert's Hospitals London*, e-mail, 26 september 1916). Er werd dan achtereenvolgens contact opgenomen met het archief van het Britse Rode Kruis in Londen (K. HUSSAIN, *Archives King Albert's Hospitals London*, e-mail, 24 januari 2017), de London Metropolitan Archives ((M. FLYNN, *Archives King Albert's Hospitals London*, e-mail, 14 februari 2017) en de National Archives in Londen (B. PAPPALARDO, *Archives King Albert's Hospitals London*, e-mail, 16 februari 2017), maar uit hun antwoorden bleek dat zij geen informatie over de verpleegstersschool bezitten.

²⁹³ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*, nummer 2: Processen-verbaal van de vergaderingen van het directiecomité achter het front, vergadering van 25 maart 1915. Het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis in Brussel en het Ministerie van Defensie in Evere hebben geen militair dossier van dokter Roland.

²⁹⁴ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*, nummer 2: Processen-verbaal van de vergaderingen van het directiecomité achter het front, vergadering van 28 april 1915.

²⁹⁵ De school werd niet vermeld in het boek over Calais tijdens de Eerste Wereldoorlog, dat na de oorlog verscheen (A. CHATELLE en G. TISON, *Calais pendant la guerre (1914-1918)*, Parijs, 1927). Noël Gavignet, archivaris van het Stadsarchief van Calais, ging na of de relevante bestanden uit hun archief (4H14-15, 27, 29, 105-106 en 141) informatie over deze verpleegstersschool bevatten, maar dat bleek niet het geval. N. GAVIGNET, *Ecole d'infirmières Calais*, e-mail, 8 februari 2017.

het militair hospitaal van Porte de Gravelines in Calais, de twee overige voor het hospitaal van Bourbourg.²⁹⁶

Ter aanvullende informatie kan nog opgemerkt worden dat een Belgisch comité in Den Haag in mei 1915 zowel aan de medische dienst van het leger als aan het Belgische Rode Kruis een officiële erkenning voor een verpleegstersschool in Den Haag vroeg. Deze aanvraag werd geweigerd omdat de opleidingen in Londen en Calais volstonden. Tevens werden de communicatiemogelijkheden met Den Haag als te moeilijk beoordeeld.²⁹⁷ In augustus 1915 herhaalde het comité in Den Haag zijn vraag tot erkenning, maar de eerdere beslissing om geen nieuwe verpleegstersscholen op te richten bleef gehandhaafd.²⁹⁸

Tot slot moet in dit verband ook nog verwezen worden naar de 'voorlopige' erkenning van verpleegsters op het einde van de oorlog. Op 29 september 1918 - kort na de start van het bevrijdingsoffensief - erkende de medische dienst van het leger voor het eerst een verpleegster *ten voorlopigen titel*. Daarbij werd gemeld dat zij eerst een maand dienst moest doen (in dit geval in het hospitaal van Beveren-aan-den-IJzer), vooraleer zij definitief aangenomen werd.²⁹⁹ Het is niet duidelijk of die maand beschouwd werd als stage en of de verpleegsters nadien werden geëvalueerd. Op die manier werden tussen 29 september en 26 november 1918 in totaal 50 verpleegsters voorlopig erkend. De dagorders van oktober en november vermelden dat veertien ervan definitief werden aangenomen.³⁰⁰

8. Besluit

Tot besluit van dit tweede hoofdstuk wordt nagaan hoeveel verpleegsters er in totaal werden opgeleid tijdens de Eerste Wereldoorlog. In onderstaande tabel worden - naar

²⁹⁶ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief van de Inspecteur-Generaal van de Medische Dienst van het Leger*, omslag 960: dagorder 11 september 1918, punt 1.

²⁹⁷ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*, nummer 2: Processen-verbaal van de vergaderingen van het directiecomité achter het front, vergadering van 31 mei 1915.

²⁹⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*, nummer 2: Processen-verbaal van de vergaderingen van het directiecomité achter het front, vergadering van 14 augustus 1915.

²⁹⁹ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief van de Inspecteur-Generaal van de Medische Dienst van het Leger*, omslag 960: dagorder 29 september 1918, punt 8.

³⁰⁰ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief van de inspecteur-Generaal van de Medische Dienst van het Leger*, omslag 960: dagorders 29 september-26 november 1918.

analogie met de vooroorlogse periode in het eerste hoofdstuk - de totalen van de verschillende verpleegstersopleidingen op een rij gezet.

Tabel 13: totaal aantal gediplomeerde verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog (1915-1918)

Jaar	School Antw.	Raad Brussel	Belgische school Brussel	Sint- Camillus Brussel	Staats- diploma	Londen	Calais	Totaal
1915	3	11	8	25	438	0	?	485
1916	6	9	13	16	430	150 ³⁰¹	?	624
1917	0	20	5	15	472	0	?	512
1918	17	24	12	20	140	9	16	238
	26	64	38	76	1480	159	16	1859

Het aantal gediplomeerde verpleegsters tijdens de vier oorlogsjaren lag ongeveer op hetzelfde niveau van de jaren kort voor de oorlog. Het totaal aantal lag overigens hoger: gegevens over de meeste examenresultaten voor het staatsdiploma in 1918 en over het totaal aantal gediplomeerden in de verpleegstersschool van Calais werden niet bewaard.³⁰²

Uit deze tabel blijkt dat de aantrekkingskracht van het zorgen voor gewonde militairen en burgers groot was. Zeer waarschijnlijk speelden patriottische gevoelens daarbij een belangrijke rol. Het is overigens opmerkelijk dat de verpleegstersscholen en de provinciale medische commissies ondanks de Duitse bezetting bijna ongehinderd konden blijven functioneren. De bezettende overheid had blijkbaar geen bezwaar tegen het feit dat in bezet België verpleegsters werden opgeleid. Daarbij ging die bezetter ervan uit dat deze verpleegsters ook Duitse gewonden gingen verzorgen (zoals bijvoorbeeld het geval was in het hospitaal van het Koninklijk Paleis in Brussel, maar ook in een fronthospitaal als *L'Océan* in De Panne), en dat ze op die wijze niet zelf moesten zorgen voor verpleegstersopleidingen.

³⁰¹ Omdat niet kon achterhaald worden wanneer deze verpleegsters hun diploma behaalden, werd hun totaal aantal in 1916 gesitueerd. De opleiding begon immers in 1915 en stopte zeer vermoedelijk begin 1917. In 1918 was er dan opnieuw sprake van negen opgeleide verpleegsters.

³⁰² Van de provinciale verpleegstersschool van Charleroi, die in 1913 ontstond (cfr. supra), werd geen informatie over het aantal gediplomeerden tijdens de oorlogsjaren teruggevonden.

1
Besluitend kan dus gesteld worden dat de opleiding van verpleegsters tijdens de oorlog werd voortgezet. De bestaande scholen in bezet België werden aangevuld met opleidingen in Londen en Calais. De vooroorlogse spanningsvelden tussen katholieken en liberalen en tussen dokters en verpleegkundigen waren door de oorlogsomstandigheden niet langer voelbaar in de opleidingen.

Tot slot moet - net zoals op het einde van het eerste hoofdstuk - ook hier de vraag gesteld worden hoeveel van de tijdens de oorlog opgeleide verpleegsters effectief het beroep gingen uitoefenen. Als gevolg van het al gesignaleerde gebrek aan informatie daarover bij de verschillende opleidingen, is het zeer moeilijk om hierop een antwoord te formuleren.³⁰³ Uit de dagorders van de medische dienst van het leger (cfr. infra) kan wel opgemaakt worden dat de grote meerderheid van de 150 opgeleide verpleegsters van de school in Londen in Belgische hospitalen terechtkwamen. Vermoedelijk is dat ook het geval voor de leerlingen van de school in Calais, maar daarover is op één uitzondering na geen informatie beschikbaar. Het is echter veel moeilijker, om niet te zeggen onmogelijk, in te schatten hoeveel afgestudeerden van de verpleegstersscholen in Brussel en Antwerpen en houders van het bekwaamheids-/staatsdiploma effectief verpleegsterswerk gingen verrichten. Het staat in ieder geval vast dat zij - op enkele uitzonderingen na - niet terechtkwamen in de fronthospitalen, omdat het zeer moeilijk was om van bezet naar niet-bezet België of naar het buitenland te reizen. Toch zijn er uitzonderingen. Zo is er verpleegster Ida Limbos, die in maart 1916 via de verpleegstersschool Sint-Camillus het staatsdiploma behaalde. Ze werd daarop hoofdverpleegster in een kamp van geïnterneerde Belgische soldaten in het Nederlandse Amersfoort.³⁰⁴ Waarschijnlijk kwamen een aantal afgestudeerde verpleegsters terecht in nog bestaande Belgische hospitalen in bezet België, die onder Duits beheer stonden. Er hebben ongetwijfeld ook Belgische verpleegsters in Duitse hospitalen in bezet België gewerkt, maar

³⁰³ Ter vergelijking: de Oostenrijkse historica Christa Hämmerle geeft in een onderzoek over verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog volgende cijfers: 92.000 verpleegsters in het Duitse Rijk, 70.000 in Groot-Brittannië (VADs inbegrepen), 63.000 in Frankrijk, 25.000 in Amerika, 2500 in Australië en 650 in Nieuw-Zeeland. Het is niet duidelijk waarop deze cijfers gebaseerd zijn. C. HAMMERLE, 'Mentally broken, physically a wreck...' *Violence in War Accounts of Nurses in Austro-Hungarian Services*, C. HAMMERLE, O. UBEREGGER en B. BADER ZAAR red., *Gender and the First World War*, Hampshire/New York, 2014, 91. Eliane Gubin en Hendrik De Smaele geven andere cijfers: 100.000 Franse en 92.000 Duitse, naast eveneens 70.000 Britse. GUBIN en DE SMAELE, *Vrouwen & mannen ten oorlog*, 78. In zijn standaardwerk over de geschiedenis van de verpleegkunde heeft Brian Adam-Smith het over 120.000 Britse verpleegsters op het einde van de oorlog, waaronder 72.000 VADs. ABEL-SMITH, *A History of the Nursing Profession*, 85-86.

³⁰⁴ E. HENRY, 'Ida Limbos. Infirmière de Saint-Camille', *La Voix de l'Infirmière*, XIV (1950), maart, nr. 1, 22-27.

daarover werd geen informatie teruggevonden. Het enige, bekende voorbeeld is Martha Knockaert, die als verpleegster én als spionne werkte in het *Feldlazaret* in het Klein Seminarie van Roeselare.³⁰⁵

³⁰⁵ Haar verhaal werd in 1932 in het Engels gepubliceerd en in 2000 in het Nederlands vertaald (R. QUAGHEBEUR, *Ik was een spionne: het mysterieuze spionageverhaal van Martha Cnockaert uit Westrozebeke*, Koksijde, 2000). De vertaler merkte daarbij op dat waarheid en fictie in het verhaal van Knockaert 'onnaspeurbaar dicht bij elkaar' liggen (QUAGHEBEUR, *Ik was een spionne*, 95).

HOOFDSTUK 3: 'UITVOEREN WAT ANDEREN NIET WENSEN TE DOEN.' DE VERPLEEGKUNDIGE PRAKTIJKEN IN BELGISCHE FRONTHOSPITALEN

In de inleiding van haar studie over het werk van verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog, merkt de Britse historica Christine Hallett op dat er amper publicaties over dat onderwerp bestaan.³⁰⁶ Ze stelt dat daardoor de verpleegkundige praktijken tijdens de oorlog onbekend zijn gebleven.³⁰⁷ Dat geldt zeker ook voor België. Zo besteedt Fabian Van Wesemael in zijn masterscriptie over de omgang van verpleegsters met gewonde soldaten en lichamelijke gebrek aan bronnencorpus geen aandacht aan de verpleegkundige praktijken van Belgische verpleegsters.³⁰⁸ In dit hoofdstuk wordt aan de hand van het schaarse bronnenmateriaal toch een overzicht gegeven van deze praktijken. De voornaamste bronnen daarbij zijn het oorlogsdagboek van Jane de Launoy en de agenda's van gravin Maria van den Steen de Jehay, die allebei de volledige oorlogsperiode omvatten. De Launoy had in 1907 stage gelopen in de verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel,³⁰⁹ deed in het begin van de oorlog dienst in het Sint-Elisabethhospitaal in Brussel en in een Duits hospitaal in Anderlecht, en was vanaf de opening in december 1914 werkzaam in het hospitaal *L'Océan* in De Panne. Van den Steen was in 1907 mede-oprichtster van dezelfde verpleegstersschool, was in het begin van de oorlog verantwoordelijk voor een medische hulppost in het kasteel van Chevetogne, en werd eind januari 1915 directrice van het Elisabethhospitaal in Poperinge. '*Uitvoeren wat anderen niet wensen te doen,*' zo omschreef de Launoy haar verpleegkundig werk in het hospitaal *L'Océan*. In dit hoofdstuk wordt nagegaan wat dit concreet inhield.

1. Spanningen tussen opgeleide en niet-opgeleide verpleegsters

Uit de twee voorgaande hoofdstukken werd duidelijk dat zowel voor als tijdens de oorlog een behoorlijk groot aantal Belgische verpleegsters een opleiding volgden. Toch bleek al meteen na het uitbreken van de oorlog dat er een tekort was aan verpleegsters in de

³⁰⁶ HALLETT, *Containing Trauma*, XI.

³⁰⁷ HALLETT, *Containing Trauma*, 185.

³⁰⁸ VAN WESEMAEL, *Helden in het hospitaal?*, 31.

³⁰⁹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 20 en 21. Het is opmerkelijk dat haar naam niet voorkomt in het register van de afgestudeerden van de school. Dit wijst er dus op dat ze waarschijnlijk nooit examen heeft afgelegd en dus ook geen diploma heeft behaald.

hospitalen en medische hulpposten die werden opgericht om oorlogsgewonden op te vangen. Om deze lacune op te vangen, werd een beroep gedaan op buitenlandse (lees: vooral Britse) verpleegsters, die zich vaak spontaan aanboden om hulp te bieden aan *brave little Belgium*. Daarnaast waren er vele dames, meestal uit de burgerij, die verpleegkundige zorgen wensten te verstrekken, maar die daartoe niet over de nodige competenties beschikten. Dit leidde niet altijd tot correcte verpleegkundige praktijken, en zorgde meermaals voor spanningen met de verpleegsters die wel goed opgeleid waren.

In haar oorlogsdagboek gaf de Brusselse verpleegster Jane de Launoy van de verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel een aantal voorbeelden van de in haar ogen verkeerde verpleegkundige praktijken van deze vrijwilligsters. Daarbij liet ze enkele malen haar ergernis de vrije loop. Ze deed dit voor het eerst begin oktober 1914, toen ze in een klein hulphospitaal in De Panne werkte. Ze ergerde zich aan een dame die verkeerdelijk een wonde verzorgde met een tampon met jodium, waardoor die wonde alleen maar groter werd en het ook nog eens een half uur duurde om de gebruikte vloeistof te neutraliseren. De Launoy voegde eraan toe dat goede wil en heldhaftigheid nog nooit een wonde hadden genezen.³¹⁰ Naar aanleiding van dit voorval kwam ze tot volgende scherpe conclusie:

*'Mijn nederig advies luidt dat zieken geen speelgoed zijn en door bekwame handen verzorgd dienen te worden. De elegante mevrouw X of de liefdadige mevrouw Y of de spirituele, aristocratische mevrouw Z bieden op zichzelf geen enkele garantie voor dergelijke verzorging. Een intelligente hardwerkende dienstmeid zou dit ook allemaal kunnen, want zij zou tenminste gehoorzamen. Ondertussen is de chaos compleet, wij hebben ongeveer 125 zieken. Goede werkrachten zijn zeldzaam, wat een aanbod daarentegen aan verzorgsters die niets uitrichten.'*³¹¹

De Launoy gaf hiermee een vrij expliciete kritiek op de negentiende-eeuwse traditie van zorg en filantropie, die werd belichaamd door het christelijk geïnspireerde vrijwilligerswerk van welgestelde dames. Deze *dames d'œuvres* engageerden zich in hun vrije tijd in caritatieve werken.³¹² Daartegenover plaatste de Launoy het beeld van de nieuwe,

³¹⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 39-40.

³¹¹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 40.

³¹² J. DE MAEYER, "'Les dames d'œuvres': 19de-eeuwse vrouwen van stand en hun zoektocht naar maatschappelijk engagement', L. VAN MOLLE en P. HEYRMAN, *Vrouwenzaken-zakenvrouwen: facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*, Gent/Leuven, 2001, 109.

goed opgeleide verpleegster. Vanuit haar verpleegkundige praktijk stelde ze ook de standsverschillen in vraag. Een dienstmeid kon volgens haar beter werk leveren dan een welgestelde dame, op voorwaarde dat ze de nodige scholing had. Opleiding en bekwaamheid primeerden dus op goede intenties.

Wanneer het hulphospitaal in De Panne begin november 1914 een divisiehospitaal werd, schreef de Launoy dat de dames die hulp boden, woedend waren.³¹³ Dit had ermee te maken dat voortaan het bevel gevoerd werd door hogere officieren, die niet te spreken waren over het personeel dat niet opgeleid en niet gedisciplineerd was, en ieder bevel betwistte.³¹⁴ Wanneer de Launoy in december dit hospitaal verliet, was ze behoorlijk kritisch voor het feit dat opgeleide en niet-opgeleide verpleegsters op gelijke voet werden behandeld, en benadrukte dat ze niet hield van dergelijke anarchistische mentaliteit. Ze steunde hier de militaire overheid in haar kritiek op het gedrag van de niet-opgeleide verpleegsters. De Launoy verwees daarbij naar inspecteur-generaal Mélis van de medische dienst van het leger, die had gewezen op het gebrek aan gediplomeerde verpleegsters. Ze voegde er nog aan toe dat daardoor het leven van de gewonden moeilijk werd gemaakt.³¹⁵

Ook gravin Maria Van den Steen beschreef in haar boek *Mon journal d'infirmière* een vergelijkbare ervaring met niet-opgeleide jonge dames. In het begin van de oorlog organiseerde zij in haar kasteel in Chevetogne een medische hulppost. Begin september ging ze met een dokter naar het nabijgelegen kasteel van de familie de Radigués in Coneux, waar eveneens gewonde militairen werden opgevangen. Dat gebeurde met zeer veel goede wil, maar zonder gebruik van ontsmettingsmiddelen, waardoor de wonden geïnfecteerd raakten. Omwille van het gebrek aan medische kennis werden de gewonden meteen naar Chevetogne overgebracht, waar opgeleide verpleegsters van Sint-Camillus aan het werk waren.³¹⁶

Dat zeker in het begin van de oorlog bij veel verzorgend personeel de nodige kennis ontbrak, werd eveneens geïllustreerd door een getuigenis van de Zwitserse verpleegster Marthe Schwander. Wanneer zij eind oktober 1914 terechtkwam in een van de Belgische hospitalen in Calais, vroeg een van de jonge meisjes die er gewonden verzorgde haar zeer

³¹³ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 52.

³¹⁴ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 53.

³¹⁵ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 61.

³¹⁶ VAN DEN STEEN, *Mon journal d'infirmière*, 66.

uitdrukkelijk: *'Restez avec nous, ma soeur. Nous n'avons aucune idée des soins à donner aux blessés et ils sont tous si malades.'*³¹⁷ In hetzelfde hospitaal werd ze door de vrijwilligers overstelpt met vragen over de zorgen die moesten verstrekt worden en op de handen gekeken om te zien hoe zij die zorgen toediende.³¹⁸ Dit wees erop dat sommige niet-opgeleide verpleegsters zich wel bewust waren van hun gebrek aan expertise, en dat ze vragende partij waren voor een opleiding.

Ook het verhaal van de zussen Estelle en Thérèse Bieswal uit Veurne vormt een illustratie van het feit dat jonge dames wel zorgen wilden verschaffen, maar dat ze hiervoor niet over de nodige kennis beschikten. De zeer katholieke zussen uit Veurne waren dochters van Leopold Bieswal, die namens de Katholieke Partij voor de oorlog achtereenvolgens schepen van Veurne, provincieraadslid en arrondissementscommissaris was.³¹⁹ Vanaf eind oktober 1914 gingen ze gewonden verzorgen in het *Belgian Field Hospital* in Veurne, maar in hun dagboek maakten ze niet duidelijk welke verpleegkundige handelingen ze verrichtten. Ze gaven wel aan dat verpleegsters van het Britse hospitaal amper Frans spraken, terwijl de gewonden het Engels niet machtig waren.³²⁰ Twee weken later noteerden ze dat ze alle dagen naar het hospitaal gingen om gewonden te verzorgen, maar andermaal werd niet vermeld wat ze er precies deden.³²¹

Eind januari 1915 verhuisden de zussen met hun vader naar De Panne. Ze ondernamen er stappen om als verpleegsters aangenomen te worden in het Sint-Elisabethhospitaal. Dat lukte in eerste instantie niet, tot hun grote ontgoocheling: *'Nous avons si grand désir de recommencer à soigner les blessés et à nous rendre utiles.'*³²² Dit citaat is veelzeggend: de zussen wilden zich nuttig maken bij het verzorgen van gewonden, maar vroegen zich daarbij op geen enkel moment af of zij wel geschikt waren om verpleegkundige zorgen te verschaffen. Vanaf dan gingen ze wel regelmatig naar het hospitaal, maar hun dagboek preciseerde niet

³¹⁷ SCHWANDER, *Dans la tourmente*, 83.

³¹⁸ SCHWANDER, *Dans la tourmente*, 85-86.

³¹⁹ P. BIESWAL, *Histoire de la famille Bieswal*, Brugge, 1970, 89-90.

³²⁰ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archieffonds '1914-1918' - I - Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, I.

³²¹ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archieffonds '1914-1918' - I - Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, K.

³²² BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archieffonds '1914-1918' - I - Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, 11.

of zij daar ook verpleegkundige zorgen toedienden.³²³ In juni stapten ze naar de echtgenote van Ernest d'Arripe, de (katholieke) burgemeester van De Panne, die hen een attest bezorgde dat ze als Belgische verpleegsters verbonden waren aan het Sint-Elisabethhospitaal in De Panne. Het is niet duidelijk op welke basis dit attest werd uitgeschreven, maar het lijkt aannemelijk dat het hier over een 'vriendendienst' ging. Het bleek alvast dat de zussen via dit attest niet alleen de bedoeling hadden om als verpleegster erkend te worden, maar dat het hen ook toeliet zich zonder hinder te verplaatsen. '*Ceci nous permettra de circuler librement dans le petit coin de la Belgique non envahie,*' schreven ze in hun dagboek.³²⁴

Deze verschillende voorbeelden illustreren dat tijdens de eerste oorlogsmaanden een aantal dames zich aanmelden om als verpleegster te gaan werken. Dit gebeurde vanuit de behoefte om zich nuttig te maken, en op die manier ook het gebrek aan verpleegsters op te vangen. Meestal realiseerden ze zich echter niet dat ze geen opleiding hadden genoten, en dus ook niet in staat zouden zijn om de gepaste verpleegkundige zorgen toe te dienen. Dit leidde vaak tot wrevel bij gediplomeerde verpleegsters.

Er waren echter ook niet-opgeleide verpleegsters die zich verdienstelijk maakten bij het verzorgen van gewonden. Ter illustratie is er het verhaal van Josephine Cloostermans, die zich op 4 augustus 1914 aanmeldde bij het Rode Kruis in Brussel. Twee dagen later werd ze naar een hospitaal in de buurt van Luik gestuurd, waar ze zwaargewonden ging verzorgen.³²⁵ De ervaring die ze daarbij opdeed, wendde ze aan om in november-december 1914 eerste hulp te verlenen aan gewonden in Ieper. Daarbij werkte ze nauw samen met de Ieperse zuster Margriet-Marie.³²⁶ Deze Zuster van Maria had op haar beurt in de eerste oorlogsmaanden in Engeland heel wat ervaring opgedaan met het verzorgen van gewonden.³²⁷ Het zijn slechts twee voorbeelden, maar ze maken wel duidelijk hoe vrijwillige verpleegsters in de praktijk werden opgeleid.

³²³ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds '1914-1918' - I - Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, 28.

³²⁴ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds '1914-1918' - I - Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, 31.

³²⁵ IEPER, Kenniscentrum In Flanders Fields Museum, J. CLOOSTERMANS, *Souvenir de la campagne 1914-1915*, 3 (MI 9876).

³²⁶ A. GYSEL vert., *Oorlogsdagboek van de Ieperse kloosterzuster Margriet-Marie (Emma Boncquet) oktober 1914-mei 1915*, Gent, 2002, 78, 79 en 174.

³²⁷ GYSEL, *Oorlogsdagboek*, 14.

Tijdens het bevrijdingsoffensief in september-oktober 1918 werd Jane de Launoy in *L'Océan* overigens opnieuw met hetzelfde probleem als in het begin van de oorlog geconfronteerd: sommige vrijwilligers leverden uitstekend werk, met anderen kon ze niets aanvangen. *'Je wordt in dergelijke omstandigheden geen verpleegster op een vingerknip,'* schreef ze.³²⁸ Ook haar collega-verpleegster Aline Garnier liet zich in diezelfde zin uit over de hulp van vrijwilligers tijdens het bevrijdingsoffensief. *'Helaas, helaas, de bovenste beste goede wil volstaat niet altijd. Die jonge meisjes hebben geen opleiding, maar wel een komische onwetendheid en eigenliefde. Ze willen belangrijke dingen doen, missen de meest elementaire kennis, maar geven over alles advies,'* werd ze door de Launoy geciteerd.³²⁹

Tot slot kan hier gewezen worden op de mythe van de *courageous VAD* (Voluntary Aid Detachments), die in Groot-Brittannië bestaat over de vrijwillige verpleegsters.³³⁰ Volgens Christine Hallett worden opgeleide verpleegsters vaak voorgesteld als bullebakken, die zich in hun positie bedreigd voelden door de intelligente en welbespraakte VADs (met schrijfster Vera Brittain als meest bekende voorbeeld). Die vrijwilligsters werden in het hospitaal vaak belast met minderwaardige opdrachten, maar kregen net daardoor veel waardering.³³¹ Hallett noemt de gebrekkige samenwerking tussen de professionele verpleegsters en de vrijwilligers een van de grote mythes van de Eerste Wereldoorlog.³³² In de Belgische context was het beeld genuanceerder: er waren voorbeelden van goede en van slechte verhoudingen tussen opgeleide en niet-opgeleide verpleegsters, maar de minder goede verhoudingen kwamen wel vaker voor.

2. Spanningen tussen Belgische en Britse verpleegsters

De verhoudingen tussen opgeleide en niet-opgeleide verpleegsters gaven dus wel eens aanleiding tot spanningen, maar ook deze tussen Belgische en Britse verpleegsters liepen niet altijd van een leien dakje. Dit had ook een invloed op de verpleegkundige praktijken. In *L'Océan* in De Panne - het grootste fronthospitaal, waar in de eerste weken na

³²⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 300.

³²⁹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 315-317.

³³⁰ Voluntary Aid Detachments waren door het Britse Rode Kruis georganiseerde eenheden, toegevoegd aan eenheden van territoriale strijdkrachten. Ze werden in 1909 opgericht. L. MACDONALD, *Rozen van het niemandsland*, R. HARTMANS vert., Amsterdam/Antwerpen, 2008, 9 en 30.

³³¹ HALLETT, *Veiled Warriors*, 4.

³³² HALLETT, *Veiled Warriors*, 23.

de opening in december 1914 bijna uitsluitend buitenlandse verpleegsters werkten - was dit zeer duidelijk. Jane de Launoy en haar collega Kate Schandeleer (gediplomeerde van de verpleegstersschool van Depage) waren in die periode de enige Belgische verpleegsters die in het hospitaal werkten. In haar dagboek fulmineerde de Launoy herhaaldelijk tegen het in haar ogen zeer strenge Britse reglement. Al een paar dagen na de opening van het hospitaal verwees ze ernaar:

'Het Britse reglement is verschrikkelijk onbuigzaam... zonder uitzondering!' (...) Het bevalt me niet dat op Belgisch grondgebied alle verpleegsters buitenlanders zijn, uitgenomen juffrouw Schandeleer en ik. Alle bevelen en rapporten zijn in het Engels. Ondanks het draconische reglement weigeren vele verpleegsters kordaat nachtdienst te doen. Ik veronderstel dat dit V.A.D. zijn [ook hier waren er dus spanningen tussen opgeleide en niet-opgeleide verpleegsters]. Het is nodig voor mezelf een met redenen omklede gedragslijn vast te leggen. Na enig overwegen wordt het: 'Uitvoeren wat anderen niet wensen te doen'.³³³

Minder dan een week later noteerde de Launoy in haar dagboek de bewering van Britse verpleegsters dat hun Belgische collega's op disciplinair vlak niet deugden. Tevens gaf ze een inhoudelijke toelichting van de bepalingen van het reglement, die blijkbaar overeenstemden met wat op dat ogenblik in Britse hospitalen gangbaar was:

'We hebben niet het recht in onze dienst aanwezig te zijn buiten onze diensturen, evenmin om binnen te komen tijdens de dienst van anderen. Je mag niet op een bed zitten en enkel met gewonden praten door ze met hun nummer aan te spreken. Zodra zich ergens een gesprek ontwikkelt, komt miss Grant [de Britse verdiepingsoverste van Jane de Launoy] tussen. De meerderheid van de Britse verpleegsters spreekt nochtans geen Frans of Vlaams. De diensturen gelden strikt tot op de minuut en de bevelen zijn soms onmogelijk uit te voeren, zo moet je je haasten. (Ik heb 25 minuten om in dertien kamers orde te scheppen). Je mag niet dineren in een hotel, niet op restaurant gaan, niet... o la la!³³⁴

Een week later gaf de Launoy opnieuw meer uitleg bij het Britse verpleegstelsel. Daarbij wees ze erop dat het een zeer hiërarchisch systeem was. Dit frappeerde haar blijkbaar

³³³ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 68.

³³⁴ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 72. In augustus 1915 kwam er nog een aanvulling op het reglement, dat bepaalde dat je niet alleen mocht uitgaan. DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 115. Marthe Schwander wees erop dat het reglement ook impliceerde dat verpleegsters na vier weken van dienst moesten veranderen. SCHWANDER, *Dans la tourmente*, 150.

sterk, zeer waarschijnlijk omdat ze in haar opleiding en in haar vroegere verpleegkundige praktijken nooit met een dergelijk systeem geconfronteerd was. Tegelijkertijd gaf ze ook aan dat deze organisatie wel efficiënt was:

*'De directrice (matron) is zoals in Britse hospitalen een heel belangrijk personage. Alles gaat goed zolang ze zich omringd weet door de verzorgsters uit haar school, maar de zaken veranderen als een superintendante of de directrice van een andere school naar De Panne gestuurd wordt. Hetzelfde geldt voor de V.A.D. (vrijwilligsters) van wie sommigen nergens aan twifelen en zich niet generen om een groot aantal opdrachten te weigeren. Van de Amerikaanse dames zou je kunnen zeggen dat ze over groot aanzien beschikken. Het Britse systeem vertrouwt de verantwoordelijkheid voor een zaal aan één enkele verpleegster toe. De anderen gehoorzamen blindelings, de chef is als een officier, dat is niet erg prettig, wel efficiënt. Het is wel degelijk over de hele lijn "bevolen dienst".'*³³⁵

Eind april 1915 schreef de Launoy dat de Britse verpleegsters nog altijd autoritair en moeilijk deden, maar ze voegde er meteen aan toe dat ze heel goed werk leverden en konden bogen op een perfecte organisatie.³³⁶ Anderhalve maand later merkte ze op dat het nog altijd niet makkelijk was om de eisen van de Britse dienstoversten in te willigen. Tegelijkertijd gaf ze aan fier te zijn omdat ze daar stilaan in slaagde. Ze verwees naar *'de aantrekkingskracht iets goeds te kunnen doen.'*³³⁷ Ze had ook het gevoel over genoeg bewegingsvrijheid te beschikken, ondanks het feit dat het reglement haar vrijheid van handelen zeer sterk beperkte.³³⁸

In september 1915 ging de Launoy op bezoek in het Elisabethhospitaal in Poperinge, waar verschillende van haar oud-collega's uit de verpleegstersschool Sint-Camillus werkten onder leiding van gravin van den Steen. Van den Steen had de verstandhouding tussen de Belgische verpleegsters en de Britse Quakers in het hospitaal als perfect bestempeld.³³⁹ De

³³⁵ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 74. Ook Marthe Schwander wees op het zeer hiërarchische karakter van het Britse systeem. SCHWANDER, *Dans la tourmente*, 49-50.

³³⁶ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 89.

³³⁷ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 108.

³³⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 109.

³³⁹ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, M. VAN DEN STEEN, *L'autre guerre (suite de Mon journal d'Infirmière)*. Tome Premier: 'Poperinghe', 39. De Quakers waren een pacifistische protestantse kerkgenootschap, die als *Friends' Ambulance Unit* eerst in het Heilig Harthospitaal in Ieper en vanaf 1915 in het Elisabethhospitaal in Poperinge actief waren. D. DENDOOVEN, 'De Friends' Ambulance Unit: medische hulpverlening aan de burgerbevolking tijdens de Eerste Wereldoorlog', P. ALLEGAERT e.a., *Oorlog & trauma*, [Veurne], 2013, 67-71.

Launoy kon dit alleen maar beamen, het viel haar erg op dat de sfeer er totaal anders was dan in L'Océan:

*'De eetzaal [in het Elisabethhospitaal in Poperinge] is in de kelder en niemand van de verpleegsters probeert zich af te zonder om zoals in L'Océan klikjes te vormen. (...) Met gravin van den Steen zit ik tussen Britse universitaires, die dienst doen als vrijwillige brancardiers, verpleegsters, dokters en de aalmoezenaar. Achter ons eten herstellende soldaten. Per slot van rekening gaat het leven zijn natuurlijke gang, terwijl in de Océan alles stijf en bekonkeld is... schijnbaar toch. Schijnbaar!... Dat eeuwig beperkende reglement smooit elk initiatief in de kiem.'*³⁴⁰

Wanneer de Launoy in maart 1917 voor enkele dagen naar Calais werd gestuurd om er de eerder in L'Océan uitgeteste Carrel-methode voor wondontsteking (cfr. infra) op punt te stellen, viel haar nogmaals het verschil in houding van de verpleegsters op:

*'Wat me het meest treft in Calais is de ongegeneerdheid en vrolijkheid van de verpleegsters. Daarbij vergeleken lijken die van de Océan op gevilde konijnen. Daar is teveel overbetutteling, niet voor allen, wel voor de meesten. In Calais bestaan geen reglementen en dat merk je dadelijk.'*³⁴¹

Ook de zussen Bieswal hadden opgevangen dat L'Océan een streng reglement had en dat de verstandhouding tussen de Britse en Belgische verpleegsters niet goed was. In hun dagboek gaven ze aan dat de Britse verpleegsters een groter uithoudingsvermogen hadden en ook meer ervaring in het verstrekken van zorgen (het is niet duidelijk waarop dit oordeel gebaseerd was). Volgens de zussen verweten Britse verpleegsters hun Belgische collega's dat ze altijd vermoeid waren. Op hun beurt vonden de Belgische verpleegsters dat hun Britse collega's te weinig morele steun en troost gaven aan de gewonden (de taalbarrière speelde daarbij zeer waarschijnlijk een rol), en dat ze zich veel te strikt aan het reglement hielden.³⁴² Elders in hun dagboek vertelden de zussen Bieswal dat de gewonden klaagden over de

³⁴⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 121-122.

³⁴¹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 178.

³⁴² BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds '1914-1918' - I - Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, 31.

1
verstrekke zorgen (vermoedelijk door Britse verpleegsters) en dat ze liefst werden verzorgd door Belgische verpleegsters, maar een motivatie daarvoor werd niet gegeven.³⁴³

Dit verschil van visie op zorg tussen Belgische en Britse verpleegsters stelt de pertinente vraag of er in de oorlogscontext ruimte en tijd was om zorg in de brede zin van het woord toe te kennen. Op basis van de (schaarse) bronnen lijkt het erop dat de Belgische verpleegsters zich - in tegenstelling tot hun Britse collega's - niet beperkten tot strikt medische zorgen, maar ook veel aandacht besteedden aan het troosten van de gewonden. 'Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten', stond niet voor niets op het insigne dat door (Belgische) verpleegsters in *L'Océan* werd gedragen.³⁴⁴ Vermoedelijk beïnvloedde de vooroorlogse katholieke traditie van troostende zorg hun praktijken.

Tot slot moet hierbij ook de vraag gesteld worden of het Britse reglement effectief zo streng was, of dat het eerder een interpretatie was van de Launoy en de zussen Bieswal, die niet vertrouwd waren met de Britse verpleegpraktijken. In de twee meest bekende en vaak herdrukte Britse tekstboeken uit de vooroorlogse periode - *General Nursing* van Eva Lückes uit 1898 en *Practical Nursing* van Isla Stewart en Herbert Cuff uit 1899 - werd niet verwezen naar het strenge karakter van het Britse verpleegstersreglement.³⁴⁵ Dit kan er dus op wijzen dat de Belgische verpleegsters het Britse reglement als streng interpreteerden, omdat de inhoud ervan scherp afstak tegen de minder strikte bepalingen die gemeengoed waren in de Belgische context.³⁴⁶

³⁴³ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds '1914-1918' - I - Personalie*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, 106.

³⁴⁴ LEUVEN, Privéarchief Gilberte Arnalsteen, *Archief Elvire Massaer*, insigne verpleegster *L'Océan*. Waarschijnlijk werd dit insigne niet gedragen als onderdeel van het uniform, maar was het een onderscheiding voor bewezen diensten (cfr. bijlage 1).

³⁴⁵ In haar boek *Containing Trauma* verwijst Christine Hallett meermaals naar beide tekstboeken, maar de reglementering komt daarbij niet aan bod (HALLETT, *Containing Trauma*, 2, 36, 42, 98 en 170). Op het einde van de negentiende eeuw en begin van de twintigste eeuw ging in Groot-Brittannië overigens alle aandacht naar de registratie van de verpleegsters, met als doel de belangen van zowel zieken als verpleegsters te verzekeren. Over het reglement werd toen niet gesproken. M. MASSON, *A Pictorial History of Nursing*, Twickenham, 1985, 73.

³⁴⁶ In haar studie over Franse verpleegsters merkte de Amerikaanse historica Katrin Schultheiss op dat tijdens de oorlog velen van hen bang waren om onder Britse verpleegsters te werken en hun verpleegkundige praktijken te volgen. Het is niet duidelijk of zij hier een allusie maakt op het Britse reglement. K. SCHULTHEISS, *Bodies and Soul: Politics and the Professionalization of Nursing in France, 1880-1922*, Cambridge/Londen, 2001, 171.

3. Omgang met het gewonde lichaam

In haar boek *Verboden gebied* betitelde de Amerikaanse verpleegster Mary Borden, die in een hospitaal in Roesbrugge (een deelgemeente van Poperinge) werkte, die ‘*waaninnig drukke, heldere, hete schuilplaats*’ als het tweede slagveld van de oorlog. Dat slagveld draaide om de hulpeloze lichamen van de mannen. De verpleegsters gingen daarbij voor hen de strijd aan met hun echte vijanden: de wonden die ze in de oorlog hadden opgelopen, en die hun lichamen tekenden.³⁴⁷ De omgang met dat gewonde lichaam was een belangrijk aspect van de verpleegkundige praktijken in het fronthospitaal. Het is dan ook verwonderlijk dat de geschriften en agenda’s van Maria van den Steen hieraan weinig aandacht besteedden. Vermoedelijk heeft dit te maken met haar katholieke achtergrond, die zorgde voor een taboe op het vlak van de omgang met het mannelijke lichaam.

Jane de Launoy - die nochtans eveneens was opgeleid in een katholieke verpleegstersschool - schonk wel regelmatig aandacht aan de verminkte lichamen. ‘*Sinds zestien maanden zie ik slechts verhakkelde mensen, gebroken en afgerukte armen en benen,*’ schreef ze eind 1915.³⁴⁸ Deze paragraaf is dan ook bijna volledig gebaseerd op haar dagboeknotities, wat het moeilijk maakt om haar observaties te veralgemenen. Dit doet geen afbreuk aan de bewijskracht van haar dagboek: uit een vergelijking tussen haar notities en andere bronnen (zoals werken over *L’Océan* en dokter Depage) blijkt het hoge waarheidsgehalte van haar dagboek.³⁴⁹ Zij beschreef zaken die ze zelf beleefde of zag gebeuren, en had een zeer klare kijk op de situatie in het hospitaal en de buitenwereld. ‘*Dit boek is een greep uit een leven in uitzonderlijke omstandigheden,*’ noteerde ze in de inleiding van haar dagboek.³⁵⁰ ‘*Nurses’ texts offer a fresh perspective on the canon of war texts,*’ schreef de Amerikaanse historica Margaret Higonnet.³⁵¹ Die opmerking geldt zeker ook voor het dagboek van de Launoy.

³⁴⁷ M. BORDEN, *Verboden gebied*, E. MORTIER vert., Amsterdam, 2011, 131.

³⁴⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 132.

³⁴⁹ Dokter Patrick Loodts schreef over dit dagboek: ‘*Jeanne* [haar officiële voornaam, Jane was de naam die ze in *L’Océan* kreeg van de Britse verpleegsters] *possède le don de l’observation mêlé à un sens aigu de la critique! Ses réflexions sur la vie à l’hôpital, elle les écrit exactement de la même manière qu’elle les contera au coin du feu à une amie. Son texte nous paraît retranscrit d’un magnétophone.*’ P. LOODTS en I. MASSON-LOODTS, *La Grande Guerre des soignants: médecins, infirmières et brancardiers de 1914-1918*, Brussel, 2008, 341.

³⁵⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 15.

³⁵¹ M.R. HIGONNET, *Nurses at the Front: Writing the Wounds of the Great War*, Boston, 2009, XXXIII.

In *L'Océan* was er een onderscheid tussen de chirurgische verpleegsters die bij operaties assisteerden en degenen die dienst deden in de zalen van de gewonden.³⁵² Toen de Launoy in juli 1915 voor de operatiezaal werd aangeduid, toonde ze zich *'heel tevreden.'*³⁵³ In het voorjaar 1916 combineerde ze beide taken: ze assisteerde iedere morgen bij operaties, en had tegelijkertijd 56 personen te verzorgen. Dat was blijkbaar niet evident: *'Het is hard werken want sommige verzorgingen staan gelijk met kleine operaties...'*³⁵⁴ Een jaar later wees ze erop dat de chirurgische verpleegsters een nieuwe regeling hadden gekregen. Hierdoor werkten ze voortaan acht uur, waarna ze een rustperiode kregen. Ze konden vanaf dan ook afwisselend in alle zalen werken, wat de Launoy *'een hele verbetering'* noemde. Op die wijze kwam er immers meer afwisseling in de verpleegkundige praktijken.³⁵⁵ Wanneer de Launoy haar chirurgische ploeg in het voorjaar 1918 niet volgde naar een van de Belgische militaire hospitalen in Frankrijk, moest ze wel haar plaats in de operatiezaal afstaan en zaaldienst verrichten.³⁵⁶

De Launoy had eerder al inzicht gegeven in de vereiste technische vaardigheden in de operatiezaal. Daarbij maakte ze een vergelijking met het werk in de zalen:

*'Veel werk aan drie, soms vier tafels met twee of drie groepen verpleegsters, vier of vijf dokters en verschillende brancardiers. Sommige ingrepen zoals het hechten van zenuwen of aders zijn heel delicaat, andere zoals amputaties dwars door de bil in enkele seconden zonder afdichting, zijn heel grof werk. Veel groot verzorgingswerk, gipsverbanden, moeilijk te behandelen breuken. Schedels, borstkassen, buikholtes en wat weet ik meer. In de operatiezalen werk je geconcentreerder dan elders. Je draagt zware verantwoordelijkheid, de kleinste vergissing kan de dood tot gevolg hebben. Het is stresserend werk... voorbereidingen... verdovingen. In de zalen gaat het er levendiger aan toe, hier hebben we minder contact met de zieken.'*³⁵⁷

Door de faam van *L'Océan* op chirurgisch vlak werd de Launoy in het hospitaal vaak geconfronteerd met zeer ernstige verwondingen, zoals gescheurde nieren, doorboorde

³⁵² DEPAGE, 'L'ambulance de L'Océan', 15.

³⁵³ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 110.

³⁵⁴ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 137.

³⁵⁵ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 200.

³⁵⁶ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 257.

³⁵⁷ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 110-112.

1
longen en afgerukte ledematen.³⁵⁸ De praktijk waarmee verpleegsters in fronthospitalen het vaakst werden geconfronteerd, was amputatie.³⁵⁹ Dat was niet verwonderlijk: voet- en beenverwondingen kwamen tijdens de oorlog zeer frequent voor en veroorzaakten dikwijls gasgangreen, wat dan op zijn beurt leidde tot amputatie. Dat was een radicale ingreep, omdat die leidde tot een onomkeerbare verminking van het lichaam. De Launoy beschreef in augustus 1915 de aanloop naar een dergelijke ingreep:

‘Vanmiddag werd in de operatiezaal een jonge man met voornaam uitzicht binnengebracht. Ondanks zijn verschrikkelijke verwonding gedraagt hij zich erg moedig. Heel de knie is verbrijzeld en een enkele lap vlees verbindt de dij nog met het been. Voor de schijn bespreken de drie dokters wat er te doen staat, want de gestreepte paarse vlekken op de voet laten het ergste vermoeden. Het diensthoofd komt naderbij. “Wie ben je? Wat doe je?” “Vrijwilliger, ik ben ingenieur, ik word weldra officier”, antwoordt hij op bittere toon. De dokter herneemt: “Er zit niks anders op dan dat been te verwijderen.” De jongen kan niet meer bleker worden, hij is al krijtwit en wordt nu blauw: “Mijn been, nu niet... toch niet direct?” Er ligt een zekere berusting maar toch ook een wereld van hoop in de woorden “toch niet direct...?” Ineens schieten me de tranen in de ogen. De dokter antwoordt: “Toch wel... dadelijk.” Een zucht, een verstarring, het chloroformmasker wordt al op het door gaskoudvuur uitgemergelde gezicht geduwd. Nog een verminkte meer.’³⁶⁰

Amputaties waren dus een zeer ingrijpende ingreep op de gewonde lichamen, maar maakten ook een sterke indruk op de verpleegsters die daarmee werden geconfronteerd. In augustus 1915 assisteerde gravin van den Steen bij een amputatie die anderhalf uur

³⁵⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 129. De Britse historica Emily Mayhew merkte op dat gewonden in niet-bezet België vaak zwaar toegetakeld waren doordat nieuwe en krachtige wapens werden ingezet. E. MAYHEW, *Gewond: van het slagveld naar het militair hospitaal*, Amsterdam, 2014, 16.

³⁵⁹ Inspecteur-generaal Léopold Mélis van de medische dienst van het leger gaf aan dat er net na het beëindigen van de oorlog 1649 geamputeerde Belgische militairen waren. L. MELIS, *Contribution à l’histoire du Service de Santé de l’Armée au cours de la guerre 1914-1918*, Brussel, 1932, 533. Pieter Verstraete en Christine Van Everbroeck merkten op dat het cijfer waarschijnlijk een onderschatting van de werkelijkheid was. P. VERSTRAETE en C. VAN EVERBROECK, *Verminkte stilte: de Belgische invalide soldaten van de Grote Oorlog*, Namen, 2014, 39. Over het aantal geamputeerden dat de ingreep tijdens de oorlog niet overleefde, werden geen cijfers teruggevonden.

³⁶⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 116-117.

duurde.³⁶¹ De soldaat overleefde de amputatie niet.³⁶² Een week later was er opnieuw een geamputeerde die de operatie niet overleefde, van den Steen noteerde een *'forte odeur'* bij de ingreep.³⁶³ Eind juni 1917 schreef de Launoy naar aanleiding van de aankomst van een gewonde, wiens voet door gasgangreen was aangetast en dus moest geamputeerd worden: *'Arme, arme kerel! Levende verrotting! Wie dit niet meemaakte, kent het ergste menselijk lijden niet.'*³⁶⁴ Ook verpleegster Angèle Moons van het hospitaal Cabour in Adinkerke beschreef in haar oorlogsnotities een amputatie, waarbij de gewonde op de operatietafel stierf.³⁶⁵

Eind mei 1918 vermeldde de Launoy nogmaals de aankomst van een gewonde, wiens benen bijna volledig afgerukt waren. In haar dagboeknotitie gaf ze aan dat deze scène haar altijd zou bijblijven, maar merkte ze tegelijkertijd op dat ze zich tegen deze gevoelens moest afzetten:

*'Juist achter mij hebben ze een berrie met een oude man op de grond gezet, hij huilt met open mond. Zijn handen grabbelen in mijn witte jurk, die al vol bloedvlekken zit, hij trekt me naar zich toe, zo raak ik werkonbekwaam. Uitgestrekt op de berrie heft hij het hoofd op. Uit zijn uitgerafelde broek steken twee bloederig naakte beenstompen. Een duivels toeval wil dat alleen de achillespezen als lange koorden de benen verbinden met de afgerukte voeten, die in zware schoenen naast de berrie staan. Bij de minste beweging van de ongelukkige voeren de bottines naast me een macabere dans uit, in beweging gebracht door de met stompen verbonden pezen, weldra hangt alleen de rechtervoet nog vast. Ik blijf die satanische dans mijn leven lang horen, zelfs al word ik duizend jaar. De angstige doodstrijd van velen, het geschreeuw, de wanhopige handen aan mijn jurk, het lijden van het arme volk, het is een echte foltering voor mij. En ik moet opschieten en doen of ik totaal gevoelloos ben.'*³⁶⁶

³⁶¹ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 18 augustus 1915.

³⁶² LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 21 augustus 1915.

³⁶³ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 29 augustus 1915.

³⁶⁴ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 193.

³⁶⁵ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archieffonds '1914-1918' - I - Personalía*, A. MOONS, *Oorlogsnotities*, notitie 8 mei 1915. Na de oorlog werd Moons erkend als 'groot invalide', wegens de chronische bronchitis die ze in Cabour opliep. BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Angèle Moons (6296575).

³⁶⁶ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 264.

1
Uit dit citaat blijkt dat de Launoy in haar verpleegkundige praktijk werd geprangd tussen de vaststelling dat ze in de oorlog werd geconfronteerd met gruwelijke verwondingen en de professionele noodzaak om zich daarbij niet te laten meeslepen door haar gevoelens. Dit werd nogmaals geïllustreerd in een (uitvoerige) dagboeknotitie van eind april 1917, naar aanleiding van een grootscheeps bombardement in De Panne:

*'Het zijn de verschrikkelijkste oorlogsbeelden waarmee we ooit geconfronteerd werden. Een moeder, één of twee soldaten en alle kinderen waren in het kleine vissershuisje aan de oude weg aan het eten. Een shrapnel doorboort de tafel en ontploft op de grond, waarbij bijna alle benen worden afgerukt. De moeder ondergaat een dubbele amputatie, ook de soldaten verliezen ledematen en van de drie kleine meisjes zijn vijf benen afgerukt of vermorzeld. Hoewel ik de hele dag heb gewerkt, snel ik B. Mutsaers [een andere Belgische verpleegster] en de ploeg van het paviljoen Everyman met nachtdienst ter hulp. Het is knokken tot middernacht. We redden het leven van de mannen en de moeder, maar twee kleine zwartgebrande bloedende meisjeslijken blijven naast elkaar in hetzelfde bed liggen. Ze worden gefotografeerd om in Amerika propaganda te maken tegen de onrechtvaardige oorlog en tegen Duitsland. (Eén van beiden is een been verloren, het andere - drie jaar oud - twee benen, in het open mondje steekt nog een stukje wit brood...). Het derde kind leeft nog. We trachten het op te warmen, de temperatuur te doen stijgen, het ondergaat een buikoperatie en een dubbele amputatie, we proberen het kleine lichaam te knuffelen en de ruwe vleeslappen vol kleine steenresten en slijk te ondersteunen. Ik huiver. Een verbrijzelde voet, een vermorzeld been, ook dat is de oorlog.'*³⁶⁷

Het waren uiteraard niet alleen amputaties waarmee de Launoy in *L'Océan* werd geconfronteerd. In september 1915 vermeldde ze dat er ook veel buikoperaties waren. Ze beschreef de vreselijke wonden van een van de gewonden: *'een opengespatte maag, ook de dikke darm is doorgesneden, de ingewanden puilen uit de buik en de rug vertoont een enorme wonde.'*³⁶⁸ Dat was op diezelfde dag overigens niet het enige ernstige geval: *'Zeven of acht ernstige operaties volgen elkaar op en in de andere zalen is het net hetzelfde. Wat een bloed...*

³⁶⁷ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 179-180.

³⁶⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 126.

1

*wat een strijd om het leven. Serum, inspuitingen... je doet wat je kunt. Tegen het einde van de dag tellen we drieënveertig opnames.... velen waren op slag dood.'*³⁶⁹

Ook met brandwonden als gevolg van opengespatte kanonnen werd de Launoy meermaals geconfronteerd. Begin juni 1917 gaf ze een beschrijving van de moeilijkheden die zich voordeden bij de verzorging van dergelijke wonden:

*'Om 20 u. krijgen we vier Fransen binnen. In Nieuwpoort is nog maar eens één van hun kanonnen opengespat: twee zijn verbrand, twee andere doorzeefd van scherfjes. Het is pijnlijk om naar de verbrande mannen te kijken. Bij de verzorging blijft heel het lippenvlies ineens aan het verband hangen. De gezichten zijn afschuwelijk, maar de ogen intact.'*³⁷⁰

Nog erger werd het tijdens het eindoffensief in het najaar 1918. De gewonden stroomden in L'Océan toe (zeshonderd in tien uur), de zalen lagen vol en operaties gebeurden aan de lopende band. De verpleegsters holden van de ene naar de andere gewonde. Bij de Launoys beschrijving van de eerste uren van het offensief kan de vraag gesteld worden naar de kwaliteit van de verpleegkundige praktijken in dergelijke omstandigheden:

*'Terwijl het kanonvuur de hele dag ruiten en ramen doet rammelen, worden zeshonderd gewonden opgenomen... in tien uur, omgerekend één per minuut. In het begin valt dat nog mee, maar in de namiddag is het niet meer bij te houden. Dokter Depage is in de gang waar een bijna hese Baby-Cadum [de Belgische verpleegster Wyckmans] haar aanwijzingen uitschreeuwt: radiografie, enz... Die dienst functioneert dag en nacht. Onbeschrijfelijke taferelen. Alle operatiezalen werken tegelijk. Overal bloed. Soms liggen drie gewonden in twee bedden. Draagberries staan op de grond, doden tussen levenden, alles dooreen. (...) De operaties volgen elkaar in dol ritme op, in de zalen liggen steeds meer gewonden. Weldra ligt de dienst van de zware buikwonden vol, evenals die van schedelpatiënten en breuken, ogen en shellshockgevallen, de zachte delen en de gasslachtoffers... de "volière" waar Kate d'Anterroches-Bonner [een Amerikaanse verpleegster, die een kamer deelde met de Launoy] 200 man verzorgt en alle andere paviljoenen raken in de loop van de nacht vol. Wij hollen sinds gistermorgen... mijn scharen snijden niet meer, ze zijn bot van verband te knippen.'*³⁷¹

³⁶⁹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 126.

³⁷⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 182-183.

³⁷¹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 299-300.

Wat was er bij de omgang met het gewonde lichaam belangrijk in het hospitaal? De Launoy verwees in haar dagboek naar hoofdgeneesheer-directeur Depage van *L'Océan*, die vond dat verpleegsters in de eerste plaats over de nodige '*technische vaardigheden*' dienden te beschikken.³⁷² De Launoy voegde eraan toe dat ze door haar verblijf in een groot en modern hospitaal een technische perfectie had verworven. Tegelijkertijd had ze het gevoel '*een universiteitsstudente op stage te zijn*.'³⁷³ Ze leerde ook voortdurend bij. Zo schreef ze eind maart 1918: '*Ook heb ik hechten geleerd. Ik verzorg het naaiwerk aan een kuit, terwijl de dokter andere dingen begint*.'³⁷⁴

Uit de militaire dossiers van een aantal verpleegsters blijkt meermaals dat de dokters zeer tevreden waren hun omgang met de gewonden. De hoofdgeneesheer van twee hospitaalschepen die gewonden hadden opgevangen, verklaarde na de oorlog dat verpleegster Blanche Aerts daarbij haar verpleegkundige taken voorbeeldig had uitgevoerd. Hij prees '*ses connaissances pratiques et son inalterable dévouement dans les soins à donner à nos soldats blessés et malades*.'³⁷⁵ Over verpleegster Marie Brasseur verklaarde dokter Derache, hoofdgeneesheer van het militair hospitaal in Hoogstade, dat ze in de operatiezaal blijk had gegeven van '*qualités exceptionnelles d'activité et de dévouement*.'³⁷⁶

In Hoogstade was er overigens over het algemeen een goede verstandhouding tussen dokters en verpleegsters. Daarbij stonden dokters ook open voor het advies van verpleegsters. Zo was er een gewonde, waarvan de dokter zijn door gangreen aangetaste been wilde amputeren. Tot tweemaal toe wist een verpleegster dit te verhinderen, omdat ze dacht dat het been nog kon gered worden. Na een lange herstelperiode bleek dit inderdaad het geval te zijn, en kon de gewonde opnieuw zijn been gebruiken.³⁷⁷

Toch waren er bij de omgang met de gewonden wel eens spanningen tussen verpleegsters en dokters. De Launoy verwees naar een dokter die bij het mislukken van een narcose de schuld bij de verpleegster legde.³⁷⁸ Verpleegster Jeanne Boonroy van het militair

³⁷² DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 107.

³⁷³ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 108-109.

³⁷⁴ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 250.

³⁷⁵ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Blanche Aerts (6177783).

³⁷⁶ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Marie Brasseur (6188470).

³⁷⁷ Anon. [D. GRAYSON], *A War Nurse's Diary: Sketches from a Belgian Field Hospital*, New York, 1918, 88-90.

³⁷⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 115.

hospitaal in Hoogstade betitelde de dokter die het bevel over haar voerde zelfs als *'la terreur des nurses.'*³⁷⁹

In haar dagboek vermeldde de Launoy ook een paar keer dat ze respect had voor gewonden die blijk gaven van een goede mentaliteit. Uit een dagboeknotitie van begin augustus 1918 kan afgeleid worden dat dergelijke mentaliteit voor haar verbonden was met religiositeit en dat ze in haar ogen eerder uitzonderlijk was:

*'In mijn dienst heb ik een speciaal geval: een man met een veel betere mentaliteit dan de andere. Hij heeft een dikke haarbos, een bleek gezicht en ogen van een buitengewone helderheid. Hij is erg religieus en klaagt nooit. Alles is altijd goed. Nooit vraagt hij om een speciale behandeling, hij lijdt veel en zijn leven is in gevaar. Normaal ben ik geen doetje voor mannen, maar voor die kerel heb ik bewondering.'*³⁸⁰

Uit het dagboek van de Launoy blijkt ook enkele malen dat ze oog had voor het lichaam van de gewonde, die ze in die gevallen als man en niet als gewonde percipieerde. Begin september 1915 gaf ze volgende beschrijving van het gezicht van een gewonde: *'Het ruwe gezicht zou bij een realistisch schilder als model kunnen dienen, prachtige hazelnootkleurige ogen verzachten de gelaatstreken. Wat een academische studie in dergelijke omgeving!'*³⁸¹ In juli 1917 had ze het over de mooie buitenlandse mannen in het hospitaal, en raakte ze onder de indruk van een Australiër *'met sculptureel uitzicht'* die volgens haar model zou kunnen staan.³⁸²

Tot slot van deze paragraaf moet ook nog opgemerkt worden dat bij de omgang met gewonden de gesprekken voornamelijk in het Frans of het Engels gebeurden, terwijl de meerderheid van hen Nederlandstalig waren. De Launoy - die Frans, Nederlands en Engels kende - gaf hierover geen commentaar. Nochtans doken er al begin 1915 klachten op over het schrijnend tekort aan medisch personeel dat Nederlands sprak.³⁸³ In de daaropvolgende jaren verbeterde dat er zeker niet op. Begin oktober 1917 - niet toevallig de periode waarin het taalprobleem in het leger tot grote spanningen leidde - schreef verpleegster Eugenie Claes

³⁷⁹ ROOSDAAL, Privéarchief Rik Van Cauwelaert, *Archief August Van Cauwelaert*, brief van Jeanne Boonroy aan August Van Cauwelaert, [Hoogstade], 18 april 1917.

³⁸⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 280.

³⁸¹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 118.

³⁸² DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 198.

³⁸³ D. VANACKER, *De Frontbeweging: de Vlaamse strijd aan de IJzer*, Koksijde, 2000, 42.

vanuit een Belgisch militair hospitaal in Calais een brief aan de Vlaamsgezinde advocaat August Van Cauwelaert. Daarin beklagde zij zich erover dat een Waalse dokter steeds Frans sprak met de Vlaamse gewonden. Hij vond het niet nodig Nederlands te spreken, maar *'bij raar uitzondering hij zegde me dat ik wel deed en de jongens in hunne taal immer aanspreken moet.'*³⁸⁴ In een nota van het Groot Hoofdkwartier uit diezelfde periode werd gesteld: *'il est indispensable qu'il s'y [in de hospitalen] trouve des infirmières connaissant la langue flamande.'*³⁸⁵ Het gebruik van een andere taal gaf ongetwijfeld meermaals aanleiding tot misverstanden bij de omgang met gewonden (de Launoy gaf in haar dagboek vooral illustraties van spraakverwarring tussen Britse verpleegsters en Vlaamse soldaten). Met uitzondering van de brief van Claes werden echter geen voorbeelden gevonden van verpleegsters zich erover beklagden dat taaltoestanden een negatieve impact hadden op de omgang met gewonden.

4. Omgang met de dood

Naast de omgang met gewonde lichamen vormde ook de omgang met de dood een belangrijk thema in het dagboek van Jane de Launoy. *'Strijdschènes tegen de dood zijn altijd indrukwekkend, kunnen lang aanslepen en laten ons uitgeput achter,'* schreef ze in oktober 1915.³⁸⁶ Wanneer bij een bombardement van *L'Océan* begin september 1917 twee brancardiers omkwamen, vermeldde ze dat hun dood *'een verschrikkelijk beangstigende indruk'* naliet.³⁸⁷

Een paar dagen later getuigde ze over een zwarte soldaat - een lid van de koloniale troepen die in niet-bezet België aanwezig waren - die zijn verwondingen niet overleefde. In zijn laatste momenten probeerde ze hem nog te troosten en had ze ook het gevoel dat dit lukte:

'We nemen twee zwarten op, één van hen is verschrikkelijk gewond. Ze praten een taal die niemand begrijpt. Bij het wegnemen van met bloed doordrenkte doeken stellen we vast

³⁸⁴ ROOSDAAL, Prive-archief Rik Van Cauwelaert, *Archief August Van Cauwelaert*, brief Eugenie Claes aan August Van Cauwelaert, Kales, 3 oktober 1917.

³⁸⁵ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief Groot Hoofdkwartier*, omslag Troubles-affaires flamingants-défection, nummer 5554: *Considérations sur le mouvement flamand à l'armée de campagne* [1917].

³⁸⁶ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 129.

³⁸⁷ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 210.

1

*dat de hele onderbuik stuk is, de blaas is opengescheurd. We spreken hem in alle talen aan, hij begrijpt er niets van. We zouden zo graag uitleggen dat we hem willen verdoven, zodat hij geen pijn of schrik heeft. Hij zal zeker doodgaan zo ver van al de zijnen en misschien zonder ooit te beseffen waarvoor hij precies heeft gevochten. Ik heb het verdovingsmasker in de hand en probeer met tekens duidelijk te maken wat we gaan doen, maar mijn ogen lopen vol en tranen rollen over mijn wangen, terwijl ik zacht zijn kroesharen streel. Zijn gezicht krijgt een vreemde uitdrukking en in zijn stervende ogen straalt een buitengewone vreugde. Je leven beëindigen onder de streling van een blanke vrouw, dat is toch al een beetje hemel. Hij zoekt mijn hand en kust die lang. Daarna laat hij me het narcosemasker opzetten. Hij sterft kort na de operatie. Het blijft één van mijn ontroerendste herinneringen.'*³⁸⁸

De Launoy alludeerde hier een zeldzame keer op het feit dat verpleegsters ook gewonden uit andere culturen verzorgden. Er waren inderdaad *'meer dan vijftig verschillende etnieën'* in de Westhoek aanwezig.³⁸⁹ Gewonde buitenlandse soldaten kwam eveneens in de fronthospitalen terecht. De Launoy hanteerde in dit dagboekfragment wel een kolonialistisch discours tegenover de twee zwarte soldaten die hun verwondingen niet overleefden.

Het is niet toevallig dat de omgang met de dood in 1918 prominent aanwezig is in de Launoys dagboek: in dat jaar situeerde zich zowel het lente- als het eindoffensief en werd er hevig gevochten. Verpleegsters werden niet alleen geconfronteerd met de vele gewonden die in het hospitaal stierven, maar kregen daarbij ook de zware taak om de overledenen klaar te maken voor hun begraafing. Naar aanleiding van de tweede slag van Reigersvliet (nabij Stuivekenskerke) in maart 1918 schreef ze hoe dit haastig moest gebeuren, omdat ze *'gebroken van vermoeidheid'* haar aandacht meteen op de andere gewonden moest richten.³⁹⁰ Wanneer een maand later twee gewonden als gevolg van een zware buikoperatie en een ingedeukte schedel zowat tegelijkertijd dood gingen, noteerde de Launoy: *'Ons wacht de dubbele lugubere taak de doden af te leggen: de ene met uitpuilende ingewanden, de andere met lekkende hersenmassa.'*³⁹¹

³⁸⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 212.

³⁸⁹ P. CHIELENS en D. DENDOOVEN, 'As-tu ton gris-gris, Fatou?', D. DENDOOVEN en P. CHIELENS red., *Wereldoorlog I: vijf continenten in Vlaanderen*, Tielt, 2008, 8.

³⁹⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 247.

³⁹¹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 255-256.

1

Dat verpleegsters er een erezaak van maakten om gewonden een waardig levenseinde te bezorgen, en dat dergelijke bekommernis meermaals gepaard ging met heftige emoties, illustreerde de Launoy met een getuigenis over de al eerder vermelde verpleegster Wyckmans:

‘Vanuit het receptiepaviljoen komt een verpleegster, die overuren heeft gedaan binnen. Ze beschermt de ogen tegen het felle licht. Ze gaat zwaar zitten op een lege stoel tegenover mij. Ik herken Baby-Cadum, maar haar anders zo leuke gezichtje en lachende oogjes staan zo triest dat ik haar vraag: “Wat scheelt er?” “Niets,” antwoordt het meisje, “ik heb net die van daarginds afgelegd.” Ze maakt een vluchtig gebaar in de richting van het depot, waar de explosies nog altijd doorgaan. “Je kon er de schildwachten zo oprapen. Ik heb al veel meegemaakt, maar twee stompen die eens mensen waren, lappen vlees, beenderhopen, het is me teveel, ik kan niet meer.” Een tafelenote heft het hoofd op en vraagt: “Waren zij dan niet dood? Konden zij nog verzorgd worden?” Verontwaardigd antwoordt Baby-Cadum: “Ik ben hier om te werken. Denk je dat ik soldaten zo zou laten begraven? Ik heb ze goed gewassen en verzorgd...” Maar hier stokt haar stem. In plaats van te eten, staat ze plots recht en opent de deur waarlangs je door de tuin naar de paviljoenen komt. Ze loopt de donkere nacht in om op haar gemak te kunnen uitwenen. Dergelijke ervaringen zijn heel zwaar voor jonge mensen... 20 jaar. (Juf. Wyckmans).’³⁹²

Uit verschillende dagboeknotities van de Launoy kwam dus duidelijk naar voor dat de omgang met de dood zeer confronterend was voor de verpleegsters. Toch trad er ook een zekere gewenning op. Wanneer verpleegster Angèle Moons begin mei 1915 in het hospitaal Cabour in Adinkerke twee dagen na mekaar gewonde soldaten zag sterven, noteerde ze dat sec en zonder verdere commentaar.³⁹³

Er was ook een gevoel van onmacht tegenover de dood. Verpleegster Louise Hanssens van L’Océan in De Panne stond in augustus 1915 aan het bed van een jonge soldaat van wie de benen geamputeerd waren. Ze vroeg zich af waarom dit moest gebeuren. Wanneer de

³⁹² DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 279.

³⁹³ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds ‘1914-1918’ - I - Personalia*, A. MOONS, *Oorlogsnotities*, notities 1 en 2 mei 1915.

soldaat kort nadien stierf, schreef ze in haar dagboek: *'J'aurais tant voulu lui faire du bien... mais il n'y avait rien, rien à faire.'*³⁹⁴

Een ander geluid viel te horen bij gravin Maria van den Steen, in een voordracht die zij onder de titel *Comment ils meurent* meteen na de oorlog gaf op vraag van inspecteur-generaal Melis van de medische dienst van het leger. Daarin noemde zij de dood op zich triest, maar werd ze tegelijkertijd ook als alledaags, natuurlijk en zelfs mooi bestempeld. Een op zijn minst merkwaardige opinie, die vermoedelijk al uit 1915 dateerde. In augustus van dat jaar noteerde de gravin immers in haar agenda dat ze een artikel met dezelfde titel had geschreven.³⁹⁵ Ze gaf daarin echter geen verduidelijking bij de inhoud van dit artikel. In de naoorlogse conferentie formuleerde van den Steen het als volgt:

*'Au front, la mort est chose quotidienne et naturelle. Si la mort, par elle-même, est triste, son ambiance, pendant la guerre, ne l'est pas. Vivant dans cette ambiance, la sachant latente, présente, devant et derrière lui, sous la terre, dans le ciel, dans l'eau, dans l'air qu'il respire, usant de moyens directs et d'embûches perfides, le combattant s'y habitue. Il est gai. Ceux, celles qui le soignent sont gais, d'une gaîté robuste et franche. Cette gaîté est entretenue par une vie active, est fouettée à chaque instant par l'imprévu des situations, par l'inattendu qui oppose soudainement le comique au tragique et fait jaillir l'éclat de rire même sur les lèvres crispées un instant avant par la douleur. Cette gaîté, phénomène curieux, intense et fraîche sous les obus et les bombes, s'en va en ondes décroissantes vers l'arrière où le limon de ceux qui ne meurent point (mais qui critiquent et qui grognent) altère peu à peu ses eaux claires. Et puis, la mort au front est belle. Ce n'est pas la camarade qui rôde autour des alcôves à rideaux des vieux civils en temps de paix. C'est une prêtresse couronnée de lauriers, qui tient d'une main un glaive et de l'autre la croix. En temps de paix, on dit: Il est mort. En temps de guerre, on dit: Il a été tué.'*³⁹⁶

Dit citaat van gravin van den Steen vond ongetwijfeld zijn wortels in haar geloofsovertuiging. De zeer katholieke gravin zag de dood als een toegangspoort naar de

³⁹⁴ L. HANSENS, 'Mon journal de guerre', *La Croix-Rouge de Belgique/Het Roode-Kruis van België*, 3 (1924), nr. 12, 1021.

³⁹⁵ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 8 augustus 1915.

³⁹⁶ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, [M. VAN DEN STEEN], *Comment ils meurent. Conférence donnée à l'Armistice à Bruxelles*, 1-2.

hemel en naar het eeuwig leven. Het 'hij werd gedood'-slot alludeerde op het feit dat de Duitse vijand schuldig was aan de dood, en was illustratief voor haar patriottische visie. Dergelijk patriottisme werd vlak na de oorlog zeer sterk gecultiveerd.

5. Omgang met vermoeidheden, ziekten en mutaties

Een van de grote problemen waarmee verpleegsters bij het uitvoeren van hun verpleegkundige praktijken werden geconfronteerd, was de vermoeidheid waarmee ze te kampen hadden. De pieken in de aanvoer van oorlogsslachtoffers na zware gevechten, de strijd voor het overleven van de gewonden, het personeelstekort, de lange dienstitijden, de nachtdiensten, de confrontatie met de dood, de schaarse ontspanningsmogelijkheden en de sfeer in het hospitaal - volgens de Launoy *'niet altijd een toonbeeld van beleefdheid en hoffelijkheid'*³⁹⁷ - zorgden voor een zware fysieke en mentale belasting bij het verpleegkundig korps.³⁹⁸ Eind juni 1915 verwoordde de Launoy het in haar dagboek als volgt:

*'Steeds nieuwe opnames, dikwijls doden die we afleggen voor de ultieme tocht, altijd voorbijfluitende granaten, altijd de strijd... het serum... druppel na druppel... zuurstof... verbanden leggen... apparaten voor allerhande breuken installeren of regelen, de eenvoudigste en meest alledaagse taken uitvoeren. Zieken wassen, kammen, ontluizen, nagels knippen, bedden opmaken, orde scheppen. Mijn voeten wegen als lood, de vermoeidheid drukt steeds zwaarder op me.'*³⁹⁹

Twee jaar later schreef de Launoy: *'de vermoeidheid zit diep en het zal maanden, zoniet jaren duren om opnieuw weerstand op te bouwen.'*⁴⁰⁰ Een indicatie van die vermoeidheid van de verpleegsters is de vaststelling dat een aantal van hen in de loop van de oorlog hun engagement vroegtijdig beëindigden. De dagorders van de medische dienst van het leger - waaronder de Belgische verpleegsters vielen - werden bewaard van eind oktober 1916 tot eind november 1918 (met een lacune in oktober en november 1917), en laten toe

³⁹⁷ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 86.

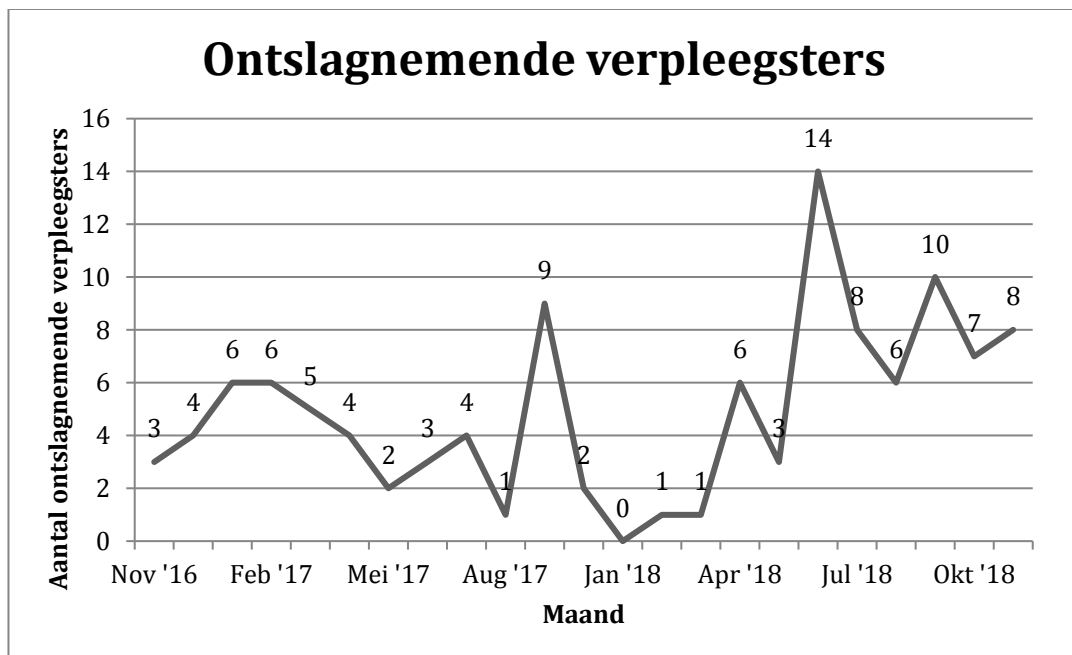
³⁹⁸ *'Help, ik ben verpleegster tijdens de Eerste Wereldoorlog'* was in dat verband dan wel geen letterlijke uitspraak van een verpleegster uit de Eerste Wereldoorlog, maar het lijkt als statement niet overdreven. J. VANDEWALLE, *Help, ik ben verpleegster tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven eindwerk, Hogere Beroepsopleiding voor Verpleegkunde [Oostende], 2014-2015, 58.

³⁹⁹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 107.

⁴⁰⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 197.

om een beeld te geven van het aantal verpleegsters dat in die periode ontslag nam.⁴⁰¹ Onderstaande grafiek geeft hiervan een overzicht per maand.

Grafiek 1: evolutie aantal ontslagnemende verpleegsters (november 1916-november 1918)

In totaal waren er dus 113 verpleegsters die in ongeveer twee oorlogsjaren hun ontslag indienden. Omdat het totaal aantal verpleegsters niet exact bekend is, kan het procentuele aandeel van deze ontslagnemende verpleegsters niet bepaald worden. Vanuit de op het einde van het eerste hoofdstuk gemaakte vaststelling dat minstens 787 Belgische verpleegsters tijdens de oorlog actief waren, kan gesteld worden dat het hier om een behoorlijk groot aantal gaat. De pieken in juni en september 1918 kunnen verklaard worden door respectievelijk het lenteoffensief in het voorjaar en het bevrijdingsoffensief eind september-begin oktober. Beide offensieven vergden heel wat krachten van de al oververmoeide verpleegsters. Een aantal van hen beseften ook dat er een drukke periode zat aan te komen, en wilden dergelijke piekmomenten niet (meer) meemaken.

⁴⁰¹ Overzicht gebaseerd op de dagorders van de medische dienst van het leger. BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief van de inspecteur-Generaal van de Medische Dienst van het Leger*, ontslagen 958 (oktober-december 1916), 959 (1917) en 960 (1918).

Door die vermoeidheid was het ook niet verwonderlijk dat verpleegsters regelmatig ziek werden. Het feit dat ze niet meteen in een gezonde omgeving werkten, speelde daarbij eveneens een rol. In november 1915 noteerde gravin van den Steen de *'affreuse odeur de gangrène'* in een van de zalen van het Elisabethhospitaal in Poperinge⁴⁰². Het personeel ondervond er alvast de gevolgen van:

*'Malgré la vaccination, infirmières et infirmiers étaient influencés par le milieu éminemment contagieux: eau infectée et malodorante, pas d'égoûts, cent à cent cinquante typhiques dans ces lits en files serrées, voisinage de trois cimetières aux morts mal enterrés, alertes continuelles, bombardements, nourriture insuffisante, traces financiers. Chaque soir l'un ou l'autre des infirmières avait un peu de température. Une seule fit une fièvre typhoïde véritable (Soeur Brigitte) et trois seulement furent sérieusement infectées.'*⁴⁰³

De vaststelling dat verpleegsters in een ongezonde omgeving werkten, werd slechts zelden gemaakt. Verpleegster Madeleine Buys - die tijdens de oorlog in de militaire hospitalen van Cabour en Beveren-aan-den-IJzer had gewerkt - getuigde hierover wel in een naoorlogse conferentie. Ze beschreef daarin de arbeidsomstandigheden na een vijandelijke aanval:

*'Et alors, jusqu'au petit jour, dans les salles d'opérations, sous les grandes lampes à réflecteurs, les blessés se succèderont sur les huit tables disposées en batterie, médecins et infirmières travailleront sans arrêt, dans le sifflement continu des autoclaves sous pression, dans une atmosphère surchauffée et imprégnée de benzine et d'ether, dans le bruit des vitres secouées par la canonnade.'*⁴⁰⁴

Een dokter getuigde na de oorlog dat de eerder vermelde verpleegster Marie Brasseur - verantwoordelijke voor de operatiezaal in het militair hospitaal van Hoogstade - voortdurend had gewerkt tussen de dampen van chloroform en ether en onder gasbranders, die zonder twijfel een schadelijke invloed op haar gezondheid uitoefenden. Dezelfde verpleegster had ook instrumenten gereinigd, die gebruikt waren bij operaties van gewonden

⁴⁰² LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 11 november 1915.

⁴⁰³ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, M. VAN DEN STEEN, *L'autre guerre (suite de Mon journal d'Infirmière)*. Tome Premier: *'Poperinghe'*, 133. Er was ook zuster Julienne, die als gevolg van haar verwondingen overleed. C JACOBS, *Gezondheidszorg in de onbezette Westhoek tijdens Wereldoorlog Eén. Case study: het Elisabethhospitaal te Poperinge*, ongepubliceerde masterscriptie, Universiteit Gent, [vakgroep] Nieuwste Geschiedenis, 2007-2008, 181.

⁴⁰⁴ M. BUYS, 'Les infirmières en Service de Santé de l'Armée Belge durant la campagne 1914-1918', *Caducee*, 6 (1936), juni, nr. 6, 14.

met gasgangreen, wat eveneens gevaarlijk was. Als gevolg daarvan, liep ze trouwens een infectie aan de duim op.⁴⁰⁵

Verpleegsters vroegen en kregen ook regelmatig verlof zonder wedde, om in alle rust te kunnen herstellen. Zo kreeg Jeanne Bonnard - verpleegster in *L'Océan* in De Panne - twee maanden verlof zonder wedde wegens oververmoeidheid na meer dan een maand nachtdienst.⁴⁰⁶ Er waren verpleegsters die niet herstelden en een blijvende invaliditeit overhielden aan hun verpleegkundig werk. Bij wijze van illustratie worden enkele gevallen vermeld. Verpleegster Augusta Annaert van het Elisabethhospitaal in Poperinge kreeg een invaliditeit van 35 % toegekend, de reden hiervoor werd niet in haar dossier opgenomen.⁴⁰⁷ Uit de agenda's van gravin van den Steen bleek echter dat zij gedeeltelijk haar zicht was verloren.⁴⁰⁸ Ook Marguerite Biebuyck, van het doorgangshospitaal in Calais, kreeg een invaliditeit van 35 %. In haar dossier werd expliciet vermeld dat haar kwalen (hartproblemen, spataders en aambeien) het gevolg waren van vermoeidheid opgelopen bij haar verpleegkundig werk.⁴⁰⁹ De Brusselse verpleegster Mary Beelyn - die in Londen, Hoogstade, Cap Ferrat en Calais had gewerkt - werd na de oorlog met een invaliditeitsgraad van 40 % erkend als 'groot invalide'.⁴¹⁰ Maria Gruwez kreeg 50 % arbeidsinvaliditeit voor chronische bronchitis, hartstoornissen en ademhalingsproblemen als gevolg van oververmoeidheid.⁴¹¹ Chronische bronchitis als gevolg van oververmoeidheid was eveneens de reden waarom verpleegster Pauline Brenders – die in de hospitalen van De Panne, Adinkerke en Beveren-aan-den-IJzer had gewerkt - 60 % arbeidsinvaliditeit kreeg.⁴¹²

⁴⁰⁵ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Marie Brasseur (6188470).

⁴⁰⁶ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Jeanne Bonnard (618911).

⁴⁰⁷ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Augusta Annaert (6179178).

⁴⁰⁸ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 7 maart 1918.

⁴⁰⁹ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Marguerite Biebuyck (6186744).

⁴¹⁰ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Mary Beelyn (6184752).

⁴¹¹ EVERE, Ministerie van Defensie, dienst Human Resources, ondersectie Notariaat-Archieven, *Militaire dossiers*, dossier Maria Gruwez.

⁴¹² BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Pauline Brenders (6193378).

Ook de Spaanse griep - vaak een gevolg van oververmoeidheid - maakte slachtoffers onder de verpleegsters. Zo kreeg Marie De Bois een invaliditeit van 100 % toegekend, als gevolg van de griep waarvan ze eind 1918 het slachtoffer werd in het hospitaal van Porte de Gravelines in Calais.⁴¹³ Ook Marie Brouns kreeg een invaliditeit van 100 % toegekend, als gevolg van de Spaanse griep die ze in oktober 1918 opliep bij de verzorging van besmettelijke zieken in het militair hospitaal Cabour in Adinkerke.⁴¹⁴ Het medisch en verplegend personeel van dit hospitaal - dat zich vanaf de eerste gevallen van deze epidemie in april 1918 toespitste op de slachtoffers ervan - werd trouwens niet gespaard: bij de 8 dokters en 40 verpleegsters werden 37 gevallen van Spaanse griep vastgesteld.⁴¹⁵ Midden juni werden de meeste verpleegsters van het Elisabethhospitaal in Poperinge slachtoffer van de griep.⁴¹⁶ In augustus kreeg Jane de Launoy eveneens af te rekenen met de symptomen van Spaanse griep (naast oververmoeidheid ook duizeligheid, hoofdpijn en koorts), waardoor ze verschillende dagen het bed moest houden.⁴¹⁷ Eind oktober - niet toevallig net na het bevrijdingsoffensief - werden alle verpleegsters van het Elisabethhospitaal opnieuw ziek door griep en oververmoeidheid.⁴¹⁸ Van der Steen beschreef deze dagen als een periode *'où les blessés et*

⁴¹³ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Marie De Bois (6208941).

⁴¹⁴ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Marie Brouns (6184360).

⁴¹⁵ S. DE SMET, *De Spaanse Griep in België*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 2004-2005, 124.

⁴¹⁶ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notities 13 en 14 juni 1918. Op 14 juni ging verpleegster Valentine Terlinden naar de hospitalen van Hoogstade en Vinkem om vervangsters te zoeken. Op 16 juni kreeg het Elisabethhospitaal twee verpleegsters van de school van de koningin aangeboden. Een ervan werd door gravin van den Steen niet aanvaard, omdat ze zich een gesprek negatief uitliet over een andere verpleegster en over een dokter. LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 16 juni 1918.

⁴¹⁷ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 286.

⁴¹⁸ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notitie 24 oktober 1918. Ditmaal ging van den Steen naar Brugge, waar ze in het Engels klooster van de Kanunnikessen van Sint-Augustinus twee zusters en een verpleegster ter beschikking kreeg. LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notities 25 en 26 oktober 1918. Begin november kreeg van den Steen zelf last van oververmoeidheid en hartklachten. LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notities 2 en 4 november 1918.

les malades ont afflué, où la main-d'œuvre a manqué, où le personnel était atteint de la grippe espagnole, où la mort frappait sans trêve.⁴¹⁹

Ook het feit dat verpleegsters regelmatig naar een ander hospitaal werden gestuurd (voornamelijk om in te spelen op acute noden), leidde soms tot vermoeidheid of ziekte. Na een mutatie moesten de verpleegsters zich immers opnieuw aanpassen en inwerken in een nieuwe omgeving, waarnaar ze op zeer korte termijn verhuisden. Zo kreeg Jane de Launoy begin juni 1918 twee uur om met een aantal gewonden van *L'Océan* in De Panne te verhuizen naar Vinkem:

*'Nooit zag ik zo'n opschudding. Uit de kasten vliegt alles doorheen de valiezen in. Om 11 u. rijden de eerste ambulances voor, de gewonden worden ingeladen en wij nemen voor de rest mee wat men ons beveelt. De brancards zijn vuil, de verpleegsterskapjes staan op storm, wij hebben andere katten te geselen. Er wacht ons precies een grote ramp.'*⁴²⁰

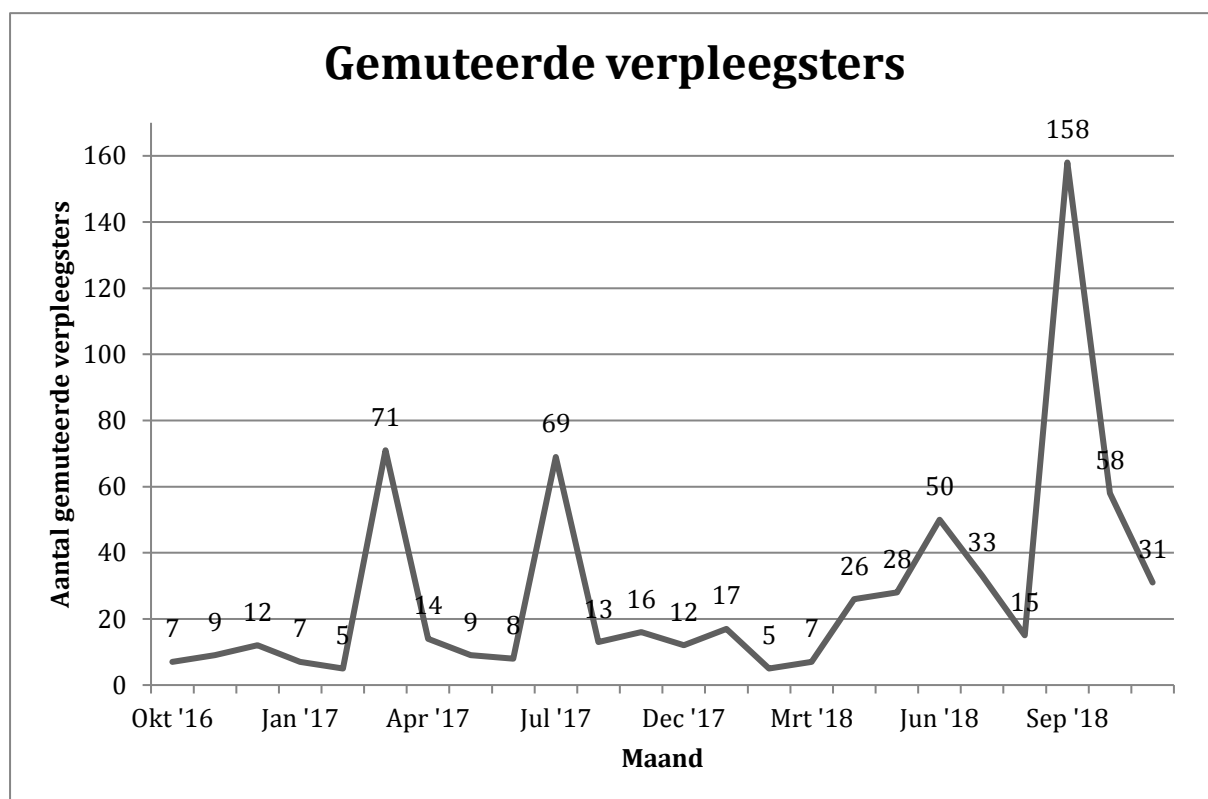
De eerder vermelde dagorders van de medische dienst van het Belgisch leger bevatten ook informatie over deze mutaties van verpleegsters. Onderstaande grafiek geeft daarvan eveneens een overzicht per maand.⁴²¹

⁴¹⁹ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, M. VAN DEN STEEN, *L'autre guerre (suite de Mon journal d'Infirmière)*. Tome Troisième: 'Les Souverains', 340.

⁴²⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 267.

⁴²¹ Overzicht gebaseerd op de dagorders van de medische dienst van het leger. BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief van de Inspecteur-Generaal van de Medische Dienst van het Leger*, omslagen 958 (oktober-december 1916), 959 (1917) en 960 (1918).

Grafiek 2: evolutie aantal gemuteerde verpleegsters (november 1916-november 1918)

In minder dan twee oorlogsjaren waren er dus 680 verpleegsters die van het ene hospitaal naar het andere werden overgeplaatst, wat een zeer groot aantal is. Het eigenlijke aantal lag nog hoger, want dit overzicht beperkt zich tot verpleegsters die effectief met hun naam in de dagorders werden vermeld. Daarnaast stipuleerden de dagorders regelmatig dat een bepaald aantal verpleegsters naar een ander hospitaal moest verhuizen, zonder dat deze nominatief werden aangeduid. Omdat die namen nadien niet in de dagorders werden teruggevonden, kon niet bevestigd worden of deze mutaties effectief hadden plaatsgevonden en werden ze dus ook niet in de tabel opgenomen. Er werd wel rekening gehouden met de verpleegsters die vanuit de verpleegstersschool in Londen (en in beperkte mate ook vanuit Calais) naar een hospitaal werden gestuurd, omdat die tijdens hun stage al in een hospitaal hadden gewerkt, en dus door hun overplaatsing in een nieuwe omgeving terechtkwamen.

6. Omgang met nieuwe medische technieken

In hun verpleegkundige praktijken werden de verpleegsters tijdens de oorlog ook geconfronteerd met een aantal nieuwe medische technieken.⁴²² Ze leerden daarbij omgaan met een chirurgisch instrumentarium dat voor hen volkomen nieuw was.⁴²³ Zo werd tegen het al eerder vermelde gasgangreen, dat vaak voorkwam en dikwijls tot amputatie leidde, vanaf 1915 geëxperimenteerd met een methode voor wondontsmetting op basis van een oplossing van natriumhypochloriet. Deze methode werd op punt gesteld door de Franse dokter Alexis Carrel, en werd voor het eerst op grote schaal toegepast in *L'Océan* in De Panne.⁴²⁴ Al op 20 juni 1915 schreef de Launoy dat gasgreengevallen zeldzamer werden sinds de toepassing van de methode.⁴²⁵

Er werden in *L'Océan* ook meer en meer bloedtransfusies uitgevoerd. Alhoewel het al mogelijk was om bloed van de donor pas na verloop van tijd aan de ontvanger toe te dienen, bleven de meeste transfusies nog wel gebeuren van de arm van de donor naar de ontvanger. Jane de Launoy vond het *'prachtig om te zien hoe de bloeddruk van nul bij de aanvang traag begint te stijgen.'*⁴²⁶ Ze bestempelde die bloedtransfusies als interessant en indrukwekkend.⁴²⁷ Tegelijkertijd merkte ze op dat de dokters nog heel wat experimenteerden met die relatief nieuwe techniek:

*'Ze testen verschillende methodes uit, waarvan één de beste lijkt. Ze gebruiken tien tot twaalf naalden, geen enkele daarvan wordt een tweede maal gebruikt. Het bloed wordt rechtstreeks afgetapt en doorgegeven van de ene naar de andere. Als het lukt, is het erg boeiend vast te stellen hoe de pols stijgt en het leven terugkeert.'*⁴²⁸

Ook radiografie was een nieuwe techniek: de uitvinding van Wilhelm Röntgen dateerde van 1895.⁴²⁹ In *L'Océan* maakten de verpleegsters gebruik van het apparaat van de

⁴²² Hierbij mag niet uit het oog verloren worden dat het succes van deze nieuwe technieken in hoge mate afhing van de snelheid waarmee de gewonden van het slagveld naar het hospitaal werden getransporteerd. P. CHIELENS en P. TROGH, 'Soldaten en ambulances', P. ALLEGAERT e.a., *Oorlog & trauma*, [Veurne], 2013, 42.

⁴²³ K. VELLE, 'Opkomst verpleegkundig beroep in België (eind 19de eeuw-1940)', *Geschiedenis der Geneeskunde*, 1 (1994), oktober, nr. 6, 22.

⁴²⁴ A. HUBENS, 'Vooraanstaande chirurgen gedurende de eerste wereldoorlog en tijdens het interbellum', R. VAN HEE red., *Heelkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen*, [Brussel], 1990, 239.

⁴²⁵ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 107.

⁴²⁶ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 203.

⁴²⁷ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 132.

⁴²⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 193.

⁴²⁹ BROOS, *Over geneeskundigen en geneeskunst*, 303-305.

Fransen dokter Hirtz, dat in het hospitaal door dokter Etienne Henrard - de verantwoordelijke voor de afdeling radiologie - verder werd geperfectioneerd. Het apparaat liet toe om via röntgenbeelden vreemde voorwerpen in het lichaam te detecteren.⁴³⁰ De Launoy toonde zich enthousiast over deze nieuwe uitvinding:

*'Heel interessant is ook het kleine apparaatje van kolonel Henrard dat wonden doorpeilt op zoek naar vreemde voorwerpen. De elektrovibrator is een nieuwigheid met verrassende resultaten. De enorme elektromagneet signaleert en laat metalen voorwerpen die in het lichaam verzonken zijn vibreren. De Hirtz is als een onverbiddelijke stelling, met de beweegbare metalen armen kun je de plaats van de projectielen in de lichaamsruimte bepalen.'*⁴³¹

Hierbij kan de vraag gesteld worden in hoeverre deze nieuwe methoden aansloten bij wat opgeleide verpleegsters voor of tijdens de oorlog hadden geleerd. In de bronnen werd geen antwoord op deze vraag gevonden. De enige aanduiding daarover werd teruggevonden in een brief van verpleegster Bertha Ladison, die in 1916 het diploma van de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters behaalde. Begin december 1918 schreef zij vanuit het hospitaal *L'Océan* in Vinkem een brief aan een collega-verpleegster. Daarin getuigde ze: *'...le traitement des plaies est différentes à ce qu'on a vu - mais une fois qu'on la fait c'est fini. (...) On emploi [sic] beaucoup le Karel [hiermee bedoelde ze de hoger vermelde Carrel-methode voor wondontsmetting] en compresses, en poudre, en injection et irrigation - on y va énergiquement, on prend beaucoup de soins d'asepsie.'*⁴³² Hieruit blijkt dat de behandeling volgens de Carrel-methode - die sinds 1915 in de fronthospitalen werd toegepast - niet aan bod was gekomen in de verpleegstersopleiding, maar dat ze nadien wel probleemloos kon toegepast worden.

⁴³⁰ R. VAN TIGGELEN e.a., *De Eerste Wereldoorlog in België: radiologie in 'Trench Coat'*, Brussel, 2011, 56-57. In het boek van Franz-André Sondervorst over de geschiedenis van de geneeskunde in België wordt Henrard betiteld als *'een vooraanstaand pionier op het gebied van de stereoradiografie.'* F.A. SONDERVORST, *Geschiedenis van de geneeskunde in België*, Brussel, 1981, 220.

⁴³¹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 106.

⁴³² BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*, brief van Bertha [Ladison] aan een vriendin [een andere verpleegster van de school], Vinkem, 4 december [1918] (E.01.03.III H.01.04.[5]).

7. Zorg voor hygiëne

Hygiëne was een onderwerp dat al in de vooroorlogse opleiding van verpleegsters aan bod kwam (cfr. hoofdstuk 1). Jane de Launoy besteedde er in haar dagboek nochtans weinig aandacht aan. Eind april 1915 beschreef ze hoe moeilijk het was om gewonden te wassen toen ze dienst deed in het paviljoen voor vrouwen en kinderen in *L'Océan*:

*'Vrouwen wenen 'omdat ze hun lichaam wassen wat nooit eerder is gebeurd!' Een vrouw van 80 huilt onder de borstel: 'Ze hebben me gewassen bij mijn geboorte, ze moeten me slechts wassen voor mijn dood!' Het wriemelt van springend en kruipend ongedierte...'*⁴³³

Marthe Schwander, de Zwitserse verpleegster die een jaar in *L'Océan* werkte, onderlijnde wel dat ze het zeer belangrijk vond dat de gewonden van het hospitaal in propere bedden konden slapen, want voordien had ze in een hospitaal in Calais de negatieve gevolgen van een gebrek aan hygiëne gezien.⁴³⁴

Gravin van den Steen had het in haar manuscript over het gebrek aan hygiëne bij de toestromende vluchtelingen in het Elisabethhospitaal, en de gevolgen daarvan op de verpleegkundige praktijken. Vooral de hygiëne bij de vrouwen bleek een groot probleem:

*'Décrire la malpropreté de ces pauvres réfugiés est impossible. Et souvent le nettoyage aussi est impossible. Passe pour les hommes, mais les femmes! La religion disent les comères, interdit tout lavage hors celui des mains, de la figure et du cou. Au-dessous du cou, une ligne marque le point de démarcation de la pudeur. A partir de là, la peau est imprégnée d'une teinture sur laquelle l'eau n'a pas de prise. Les infirmiers anglais [in het hospitaal werkten ook vrijwilligers van de Friends' Ambulance Unit] réussissaient à décrasser les hommes, mais comment faire exécuter le nettoyage des femmes par les religieuses enseignantes qui formaient au début notre corps d'infirmières? Elles, soumises aux mêmes principes, refusèrent net de découvrir chez les malades certains endroits "dont on ne parle pas". Et ces endroits grouillaient de la faune le plus variée, excellents agents de contagion.'*⁴³⁵

⁴³³ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 88.

⁴³⁴ SCHWANDER, *Dans la tourmente*, 111.

⁴³⁵ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, M. VAN DEN STEEN, *L'autre guerre (suite de Mon journal d'Infirmière)*. Tome Premier: 'Poperinghe', 17-18.

Dit citaat verwees eveneens naar het grote taboe om zieken en gewonden ‘onder de gordel’ te wassen. Dit was eeuwenlang ondenkbaar geweest voor de religieuze verpleegsters, en bleef tijdens de oorlog nog steeds onbespreekbaar.

Ook ten aanzien van de bevolking van Poperinge was er een probleem met de hygiëne. In het geval van twee religieuze verpleegsters had het verstrekken van hygiënische zorg zelfs zware consequenties:

‘Quels soins leur [de bevolking van Poperinge] donner? Ils sont simples et astreignants. Laver ces bouches sèches et cette langue durcie. A travers nos gants de caoutchouc, ils mordent. Et ces morsures sont terribles dans leurs résultats; une infirmière militaire, Soeur Pauline, dut être amputée d’une phalange le 8 février [1915], une autre, Soeur Elisabeth, atteinte au doigt eut un bras infécté d’une façon épouvantable. On réussit à empêcher l’amputation en maintenant ce bras, devenu monstrueux, dans un bain désinfectant, pendant deux mois.’⁴³⁶

Tot slot van deze paragraaf kan nog opgemerkt worden dat ook de verpleegsters zelf niet altijd in goede hygiënische omstandigheden leefden. Zo wees een Britse verpleegster, die tien maanden in het militair hospitaal in Hoogstade werkte, er in haar dagboek op dat ze met zesentwintig verpleegsters op de zolder sliepen. Daarbij schonken ze weinig aandacht aan hun persoonlijke hygiëne, gebruikten ze amper warm water en werd de slaapgelegenheid in die tien maanden nooit gekuist.⁴³⁷ Het was dan ook niet verwonderlijk dat dergelijk gebrek aan hygiëne leidde tot ziekten bij een aantal verpleegsters.

8. Besluit

Concluderend kan gesteld worden dat er tijdens de oorlog uiteenlopende verpleegkundige praktijken toegepast werden. Daarbij waren vooral de omgang met het gewonde lichaam en met de dood belangrijk en vaak ook zeer confronterend voor de verpleegsters. Vermoeidheden, ziekten en frequente mutaties waren verschijnselen waarmee heel wat verpleegsters kampten, en die vaak een negatieve invloed hadden op de

⁴³⁶ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, M. VAN DEN STEEN, *L’autre guerre (suite de Mon journal d’Infirmière)*. Tome Premier: ‘Poperinghe’, 10.

⁴³⁷ Anon. [GRAYSON], *A War Nurse’s Diary*, 86. Grayson had voordien ook in het *Belgian Field Hospital* in Veurne gewerkt. P. VANLEENE, *Op naar de Grote Oorlog: Mairi, Elsie en de anderen in Flanders Fields*, Koksijde, 2001, 52.

1
uitoefening van hun praktijken. De voornaamste bronnen voor dit hoofdstuk waren het dagboek van Jane de Launoy en de manuscripten en agenda's van gravin van den Steen, de enige geschriften van Belgische verpleegsters die de volledige oorlogsperiode omvatten. Door dit beperkte bronnenmateriaal is het niet mogelijk om de daarin beschreven praktijken te veralgemenen.

Het in dit hoofdstuk beschreven narratief van die verpleegkundige praktijken illustreert wel dat het werk in de fronthospitalen zeer slopend was. De fysieke maar ook de psychische belasting was zeer groot. De vergoeding voor hun werk liet ook weinig ruimte voor ontspanning: verpleegsters in de fronthospitalen ontvingen van het ministerie van Oorlog 5 BEF per dag indien ze noch logies noch eten kregen, 2,50 BEF indien ze wel logies maar geen eten kregen (in dat geval verbleven ze meestal in het hospitaal), en 1 BEF indien ze logies en eten kregen.⁴³⁸

Dat hun werk ingrijpende gevolgen had op hun verdere leven, werd bij Jane de Launoy geïllustreerd door haar evaluatie van de oorlogsjaren aan het front, die ze kort na de wapenstilstand neerschreef. Bij gebrek aan vergelijkbare evaluaties mogen deze opmerkingen niet veralgemeend worden, maar het is zeer aannemelijk dat ook andere frontverpleegsters soortgelijke gevoelens hadden.⁴³⁹ Op basis van deze slotbedenkingen is het alvast niet verwonderlijk dat de Launoy na de oorlog niet langer het verpleegsterberoep uitoefende:

'Ik ben gelukkig, zeker, ja, ja... maar ik heb het geloof in het leven verloren. Mijn illusies heb ik voor altijd begraven. Want ik heb ook de slechte kanten van de mens leren kennen. Ik heb intens geleefd, in de oorlog worden alle gevoelens veel feller. (...) Ik werd teveel met lijden geconfronteerd, in mij is een wanverhouding gegroeid tussen blijdschap en verdriet. Tegenover vooroordelen heb ik een absoluut misprijzen aangekweekt, wat voor gevolg heeft dat ik in zekere zin niet meer tot een bepaalde klasse behoor. Ik apprecieer een geest van gelijkheid met waardering voor de persoonlijke waarde van het individu zonder rekening te

⁴³⁸ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*, nummer 2: Processen-verbaal van de vergaderingen van het Directiecomité achter het front, vergadering van 28 april 1915.

⁴³⁹ De Amerikaanse historica Susan Grayzel merkt in dit verband op dat het leven van veel verpleegsters door de oorlog ingrijpend veranderde doordat ze vanuit een beschermde omgeving plots werden geconfronteerd met de gruwel van de oorlog. S.R. GRAYZEL, *Women and the First World War*, Essex, 2002, 37.

houden met afkomst of naam. Mijn nieuwe levensopvatting over de klassensmeltkroes moet voor mezelf uitmonden in eenzaamheid, want vele soortgenoten zullen mij niet meer begrijpen. (...) Ik heb een scherpere zin voor verantwoordelijkheid en een diepere zin voor menselijkheid verworven. Ook die deugden kennen toppen en dieptepunten net zoals een mens onder tekorten of fysische kwalen kan gebukt gaan. De formidabele oorlogservaring zal me over alle kunstmatig gedoe als een wegwijzer zijn... een evolutie, een weg die naar het licht leidt.⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 331-333.

HOOFDSTUK 4: 'WIJ VORMEN EEN KASTE.' DE PROFESSIONELE ORGANISATIE VAN BELGISCHE VERPLEEGSTERS

Dit hoofdstuk staat vooral stil bij de inspanningen van Marie Elisabeth Belpaire voor een professionele organisatie van Belgische verpleegsters in niet-bezet België. Dat gebeurde via het uitgeven van het tijdschrift *Aujourd'hui et Demain*, dat zich specifiek tot de Belgische verpleegsters richtte. Vanaf het eerste nummer pleitte ze ervoor dat verpleegsters zelf hun belangen verdedigden. Als vertrekpunt van haar beweging ten voordele van de verpleegsters verwees Belpaire naar een brief van een verpleegster, die onderstreepte dat verpleegsters een kaste vormden, een bonte mengeling van alle klassen en opvattingen.

1. De inspanningen van Marie Elisabeth Belpaire voor een *Cercle Elisabeth*

In het najaar 1916 verschenen in De Panne twee nummers van *Pour les Nurses*. Dit blad bevatte telkens slechts een pagina. Het eerste nummer richtte een oproep aan de Belgische verpleegsters.⁴⁴¹ Dit niet-ondertekende artikel bleek geschreven door de Antwerpse katholieke letterkundige en kunstmecenas Marie Elisabeth Belpaire, die in het begin van de oorlog vanuit Antwerpen naar De Panne was gevlucht. In het artikel verwees Belpaire allereerst naar de vooroorlogse activiteiten van de door haar opgerichte *Vrouwenbond Constance Teichmann*, die zich volgens haar het lot van de lekenverpleegsters had aangetrokken.⁴⁴² Dit geeft een vertekend beeld van de werkelijkheid: de katholieke Vrouwenbond had zich voor de oorlog onder meer ingezet voor de strijd tegen de openbare zedeloosheid, maar zeker geen belangrijke rol gespeeld in de erkenning van lekenverpleegsters. De bond was in 1910 opgericht met een dubbel doel: bijdragen tot de opvoeding van de vrouw vanuit moreel, intellectueel en sociaal oogpunt (de strijd tegen

⁴⁴¹ [M.E. BELPAIRE], 'Appel aux nurses', *Pour les Nurses*, 1 [1916], [nr. 1], 1.

⁴⁴² Constance Teichmann was de tante van Belpaire: de zus van Teichmann was gehuwd met de vader van Belpaire. De biografie die Belpaire over haar tante schreef, bevat geen enkele verwijzing naar deze familieband. Er wordt enkel vermeld dat Teichmann en Belpaires moeder allebei lid waren van een Antwerps genootschap dat armen bezocht. M.E. BELPAIRE, *Constance Teichmann*, Antwerpen, 1908, 48-49. In 1846 begon Teichmann in het toen geopende Antwerpse kindrhospitaal Louise-Marie met de verpleging van zieke arme kinderen. C. VANDEKERCKHOVE, *Leven en werken van Constance Teichmann*, Leuven, 1973, 12. Tijdens de Frans-Duitse oorlog ging zij in Saarbrücken en Cambrai zieken en gewonden verplegen. VANDEKERCKHOVE, *Leven en werken*, 35.

zedeloosheid paste in dat kader), en opkomen voor haar politieke rechten⁴⁴³. Ze gaf sinds 1912 het maandblad *Omhoog!* uit. Tijdens de oorlogsjaren bleef dit blad verschijnen.⁴⁴⁴

In haar artikel in het eerste nummer van *Pour les Nurses* pleitte Belpaire ervoor dat de verpleegsters zelf hun belangen verdedigden. Zij bood aan hen daarbij te helpen via het verstrekken van raadgevingen, het aanwenden van haar invloed en het ter beschikking stellen van de kolommen van haar nieuwe tijdschrift. Als vertrekpunt van haar beweging ten voordele van de verpleegsters verwees Belpaire naar een brief die ze van een verpleegster had ontvangen:

'Nous autres infirmières, nous formons petit à petit, une caste, un mélange original de toutes les classes et de toutes les opinions, mais appartenant cependant pour la plupart à la bonne bourgeoisie catholique. Original, dis-je; en effet, c'est une espèce de 'mixture' de la vie de caserne, d'hôpital et même de couvent. Et pour quelques unes qui ne portent pas l'uniforme avec toute la dignité voulue, combien n'accomplissent pas des miracles d'abnégation, de respect de soi-même, de dévouement.

*Mais ce sont celles-là surtout qui ne rencontrent pas le soutien moral auquel elles ont droit... Toutes, nous souffrons de cela. Le respect que les hommes devraient avoir pour nous, fait place à une camaraderie de mauvais aloi. Voilà ce que nous paralyse, ce que met notre petit monde d'infirmières en ébullition... N'y aurait-il pas moyen de remédier à cet état de choses, par exemple en créant une association, etc.'*⁴⁴⁵

De identiteit van deze verpleegster werd niet bekendgemaakt, maar het is wel zeer waarschijnlijk dat zij behoorde tot de katholieke burgerij, waarnaar ze in haar brief verwees. Uit de brief bleek haar bezorgdheid om te komen tot een groepsvorming (een 'kaste') van verpleegsters. Die vormden een beroepscategorie die volgens haar bestond uit leden met een verschillende sociale achtergrond. Tegelijkertijd hield ze een (katholiek) pleidooi voor morele

⁴⁴³ 'Rapport de l'Assemblée générale de la Ligue Constance Teichmann du 25 mai 1920', *Aujourd'hui et Demain*, 4 (1920), nr. VI, 93.

⁴⁴⁴ E. V[AN] H[UFFELEN], 'Onze Instellingen. Algemeen Verslag der Werkzaamheden van den Vrouwenbond C.T. (1914-1918)', *Omhoog!*, 7 (1919), nr. 1, 10. *Omhoog!* richtte zich niet specifiek tot verpleegsters. Van de oorlogsjaren bleef enkel de jaargang 1918 bewaard. Herman Schrooten vermoedt dat het blad tijdens de oorlog weinig succes kende. H. SCHROOTEN, 'Belpaire in de Eerste Wereldoorlog', A. DEREERE en H. VAN BEECK red., *Marie Elisabeth Belpaire (1853-1948): facetten van een levenswerk*, Antwerpen, 2002, 96-97.

⁴⁴⁵ [M.E. BELPAIRE], 'Appel aux nurses', *Pour les Nurses*, 1 (1916), nr. 1, 1.

ondersteuning. Daarbij verwees ze naar het gebrek aan respect voor het verpleegstersberoep. Als mogelijke oplossing pleitte ze voor de oprichting van een professionele organisatie.

In de lijn van de ideeën uit deze lezersbrief, schreef Belpaire een artikel in het tweede (en laatste) nummer van *Pour les Nurses*.⁴⁴⁶ Daarin pleitte ze voor een unie tussen de Belgische verpleegsters, met het tijdschrift als orgaan voor hun indrukken, ervaringen en verlangens. Ze stelde meteen ook voor die unie de naam van Elisabeth te geven: voor de katholieke verpleegsters een verwijzing naar de heilige Elisabeth, voor de anderen naar de Belgische koningin. Voor het eerst werd hier dus uitdrukkelijk verwezen naar een mogelijke samenwerking tussen katholieke verpleegsters en lekenverpleegsters: de oorlog had de ideologische tegenstellingen naar de achtergrond verschoven. Het is overigens opvallend dat vanuit katholieke hoek gepleit werd voor de professionele organisatie van verpleegsters. Dit had vermoedelijk te maken met het feit dat volgens Belpaire ook katholieke verpleegsters de vooroorlogse tendens naar professionalisering niet mochten missen.

Na twee nummers werd *Pour les Nurses* vervangen door *Aujourd'hui et Demain*. Dit maandblad verscheen op vraag van de Franstalige verpleegster Eugénie Henry, die in het militair hospitaal van Beveren-aan-den-IJzer werkte. Zij had in een brief aan Belpaire de wens uitgedrukt om een blad voor de (grotendeels) Franstalige verpleegsters te publiceren.⁴⁴⁷ Louisa Duykers - die met Belpaire in de villa Swiss Cottage in De Panne verbleef - zorgde voor de redactie en verzending.⁴⁴⁸ Ze werd daarbij geholpen door Elisabeth Mansion, de nicht van Belpaire die als verpleegster in *L'Océan* werkte.⁴⁴⁹ Het was via haar dat Belpaire voeling had met de wereld van de verpleegsters.⁴⁵⁰ Het eerste nummer van dit maandblad verscheen op 15 november 1916 en telde vier pagina's.⁴⁵¹ In het volgende nummer gaf Belpaire in haar editoriaal een toelichting over de doelstellingen van het tijdschrift.⁴⁵² Voor de Franstalige lezer herhaalde ze eerst het doel van de *Vrouwenbond Constance Teichmann*: het bevorderen

⁴⁴⁶ M.E. BELPAIRE, 'Ce que nous voulons', *Pour les Nurses*, 1 (1916), nr. 2, 1.

⁴⁴⁷ G. REYMNANTS, *Marie Elisabeth Belpaire: gender en macht in het literaire veld, 1900-1940*, Leuven, 2013, 140.

⁴⁴⁸ M.E. BELPAIRE, *Gestalten in 't verleden*, Brugge, 1947, 315. Duykers zorgde ook voor de redactie en verzending van *Omhoog!*

⁴⁴⁹ REYMNANTS, *Marie Elisabeth Belpaire*, 140.

⁴⁵⁰ H. SCHROOTEN, *De sociale en politieke actie van Mej. M. Belpaire tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)*, Antwerpen/Amsterdam, 1978, 28.

⁴⁵¹ Dit nummer werd niet bewaard.

⁴⁵² M.E. BELPAIRE, 'Quelques mots d'explication', *Aujourd'hui et Demain*, 1 (1916), nr. 2, 1.

van de morele, intellectuele en economische belangen van de vrouw. Ze verwees ook naar de werking van de *Bond ter Bestrijding van de Openbare Zedeloosheid* en van de *Mariabond*, die in de schoot van die Vrouwenbond waren ontstaan. Belpaire voegde er meteen aan toe dat in oorlogstijd de aandacht van de vrouwen vooral moest gaan naar de gewonden. Daarom wilde ze de werking van de Vrouwenbond voortaan tot de verpleegsters richten.

Het duurde tot 15 december 1917 vooraleer Belpaire opnieuw terugkwam op het idee om een *Cercle Elisabeth* op te richten voor Belgische verpleegsters.⁴⁵³ De oorspronkelijke ambities waren ondertussen bijgesteld. Belpaire wees op de onmogelijkheid om in oorlogstijd een professionele organisatie voor verpleegsters op te richten, omdat het militaire reglement dit verbod. Hiermee verwees ze naar een nota, die luitenant-generaal Louis Ruquoy op 11 februari 1917 had uitgevaardigd. Daarin verbood hij '*des sociétés philanthropiques, amicales d'anciens élèves d'établissements d'instruction, associations d'étudiants ou unions divers.*'⁴⁵⁴ Met deze nota viseerde de pas benoemde stafchef van het Belgisch leger - die bekendstond als overtuigd francofiel - vooral de Vlaamse studiekringen. Belpaire protesteerde in eerste instantie zonder succes tegen deze maatregel, die echter enkele maanden nadien stilzwijgend werd opgeheven.⁴⁵⁵

Een vrije vereniging van verpleegsters, met de bedoeling om hun werk te verbeteren, leek haar wel haalbaar. Belpaire wees er andermaal op dat de verpleegsters dit in de eerste plaats zelf moesten doen: ze kenden immers het best de bestaande lacunes en gevaren, en de noodzakelijke verbeteringen. Ze vroeg dan ook aan alle geïnteresseerden om haar te laten weten hoe ze een dergelijke verpleegstersvereniging zagen. Belpaire herhaalde haar aanbod om hun ideeën en verzuchtingen te centraliseren. Dit wees er vermoedelijk op dat er in het voorbije jaar weinig beroep op haar was gedaan. In het tijdschrift zijn daarvan geen voorbeelden te vinden. Ook in Belpaires twee werken over de oorlogsjaren komen haar inspanningen voor de verpleegsters niet aan bod: noch in *De vier wondere jaren* (een aantal artikels, geschreven tussen 1918 en 1920)⁴⁵⁶ noch in *Gestalten in 't verleden* (gepubliceerd in

⁴⁵³ BELPAIRE, 'Cercle Elisabeth', 1.

⁴⁵⁴ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief Eerste Legerdivisie*, omslag 821, document 48: nota van het Groot Hoofdkwartier van 11 februari 1917.

⁴⁵⁵ VANACKER, *De Frontbeweging*, 160-162.

⁴⁵⁶ M.E. BELPAIRE, *De vier wondere jaren*, Brasschaat, 1920.

1947, maar gebaseerd op haar oorlogsnotities en die van Louisa Duykers)⁴⁵⁷ wordt hieraan aandacht besteed.

In het daaropvolgende nummer schreef Belpaire dat ze op het punt stond om een verpleegstersvereniging op te richten.⁴⁵⁸ Ze sprak de hoop uit om in februari 1918 het resultaat van haar inspanningen te kunnen voorstellen. Dit bleek echter ijdele hoop: in juni moest Belpaire toegeven dat een dergelijke vereniging nog altijd niet van de grond was gekomen.⁴⁵⁹ Zij wees erop dat ze tevergeefs een beroep had gedaan op de solidariteit van de verpleegsters. Zij vroeg zich af of dit te maken had met het feit dat verpleegsters moeilijkheden vreesden met hun (militaire) oversten.

Belpaire gaf ook aan dat het een complexe zaak was. Het volstond volgens haar niet om een professionele organisatie of een mutualiteit op te richten (voor het eerst sprak ze dus van een mutualiteit, wat erop wijst dat ze ook oog had voor de materiële belangenbehartiging).⁴⁶⁰ Het was eveneens nodig om zich te buigen over de morele waarde van de verpleegster. Ze verwees in vage bewoordingen naar de kritiek op de houding van sommige verpleegsters, waarmee ze vermoedelijk alludeerde op het feit dat een aantal van hen als prostituee werden gepercipieerd (cfr. hoofdstuk 5). Daarnaast moesten ook de materiële noden aan bod komen: vakantieregeling, ziekteverlof, herstelperiode, homes voor verpleegsters, recreatiehuizen, logies tijdens verplaatsingen...

In het volgende nummer van *Aujourd'hui et Demain* werd verwezen naar de reactie van een verpleegster, die blijkbaar overeenstemde met eerder gehoorde meningen.⁴⁶¹ Zij schreef dat er heel wat kon gebeuren op zowel moreel als op materieel vlak. Ze onderlijnde vooral dat de vergoeding voor verpleegsters onvoldoende was. Daardoor ontbraken vaak de middelen om op vakantie te kunnen gaan. Tevens onderlijnde ze dat er geen voorzieningen waren voor verpleegsters die ziek werden. Bij ziekteverlof was geen financiële tussenkomst voorzien. Het grootste probleem volgens deze verpleegster was echter het feit dat de

⁴⁵⁷ BELPAIRE, *Gestalten*.

⁴⁵⁸ M.E. BELPAIRE, 'La semence', *Aujourd'hui et Demain*, 2 (1918), nr. 3, 1.

⁴⁵⁹ M.E. BELPAIRE, 'Que pourrait-on faire pour les Infirmières', *Aujourd'hui et Demain*, 2 (1918), nr. 8, 1.

⁴⁶⁰ De eerste wetgeving op mutualiteiten, die hulp boden in geval van ziekte, ongeval en overlijden, was in België al tot stand gekomen in 1851. J. DEFERME, 'De plaats van mutualiteiten en ziekteverzekering in de ontwikkeling van de 19e-eeuwse sociale politiek', K. VAN ACKER, *Hoeders van de volksgezondheid. Artsen en mutualiteiten tijdens het interbellum: het Antwerpse voorbeeld*, Gent, 2005, 22.

⁴⁶¹ L. D[UYKERS], 'Que faut-il faire pour les infirmières?', *Aujourd'hui et Demain*, 2 (1918), nr. 9, 1-2.

verpleegsters door de oorlog gescheiden waren van hun familie, waardoor ze zich vaak eenzaam voelden. Dit was inderdaad een probleem dat zeer specifiek was voor de frontverpleegsters, die volledig afgesneden waren van hun familie in bezet België. De (onbekende) verpleegster besloot dat er nog een lange weg te gaan was om hun toestand te verbeteren.

In hetzelfde nummer vroeg ook dokter Hector Rulot zich af waarom de verpleegsters er nog steeds niet in geslaagd waren om een professionele organisatie op te richten.⁴⁶² Rulot was begin 1915 als bataljonsarts in het Belgisch leger ter beschikking gesteld van de hygiënische dienst van het ministerie van Binnenlandse Zaken, met als taak om in niet-bezet België te waken over de hygiënische situatie.⁴⁶³ In die hoedanigheid schreef hij in de meeste nummers van *Aujourd'hui et Demain* een artikel 'Pour les infirmières'. Daarin gaf hij hygiënische raadgevingen aan de frontverpleegsters.⁴⁶⁴ In het geciteerde artikel week hij hiervan af, door de vraag naar een professionele organisatie voor verpleegsters te stellen. Hij had daarop geen pasklaar antwoord, volgens hem volstond hiervoor alleen goede wil. Rulot vroeg zich af waarom verpleegsters nog altijd een afwachtende houding aannamen tegenover een eigen organisatie, die hen nochtans veel voordelen kon verschaffen.

Belpaire bleef ondertussen hameren op de verdediging van de materiële en morele belangen van de verpleegsters.⁴⁶⁵ Bij de morele belangen noemde ze het respect voor de vrouw en voor de waardigheid van haar opdracht, de morele steun, de wederzijdse bijstand en de bescherming van haar religieuze gevoelens. Ze wees ook op het grote nut van een op te richten mutualiteit in de schoot van de vereniging. Tevens deed ze een oproep aan de verpleegsters van de verschillende fronthospitalen, om in hun schoot een vertegenwoordigster voor de vereniging aan te duiden.⁴⁶⁶ Het duurde echter tot na de oorlog vooraleer concrete stappen in die richting werden gezet (cfr. hoofdstuk 6). Pas in oktober 1919 zou de redactie van *Aujourd'hui et Demain* kunnen aankondigen dat de professionele

⁴⁶² H. R[ULOT], 'Pourquoi les infirmières ne font-elles rien pour elles-mêmes?', *Aujourd'hui et Demain*, 2 (1918), nr. 9, 2-3.

⁴⁶³ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Hector Rulot (stamboeknummer 14124).

⁴⁶⁴ Denise De Weerdt stelt dat hij hiermee verpleegsters na de oorlog in de richting van de kinderverzorging wilde duwen, maar dit is een veralgemening op basis van een artikel. D. DE WEERDT, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, Gent, [1993], 138.

⁴⁶⁵ M.E. BELPAIRE, 'Aux Infirmières', *Aujourd'hui et Demain*, 2 (1918), nr. 10, 1.

⁴⁶⁶ M.E. BELPAIRE, 'Cercle ELISABETH', *Aujourd'hui et Demain*, 2 (1918), nr. 11, 1.

organisatie van verpleegsters, waarvoor het blad tijdens de oorlogsjaren voortdurend had gepleit, 'eindelijk' was opgericht.⁴⁶⁷

2. De oprichting van *La Famille de l'Infirmière*

Ondertussen was in juli 1918 in Le Havre *La Famille de l'Infirmière* opgericht. Dit gebeurde onder impuls van Thérèse Goldschmidt, de vrouw van de liberale minister Paul Hymans, en met de steun van het Amerikaanse Rode Kruis.⁴⁶⁸ De vereniging had tot doel materiële en morele steun te bieden aan de frontverpleegsters. De nadruk lag daarbij op het verschaffen van logies aan verpleegsters met vakantie of in revalidatie.⁴⁶⁹

Uit een nota van begin augustus aan koningin Elisabeth bleek dat hiervoor verschillende villa's in Frankrijk werden bezocht. Alleen villa Henri IV in Cannes kwam in aanmerking. Deze villa kon 30 verpleegsters ontvangen. Zij kregen 6 BEF per dag: 5 BEF via de stichting van de koningin, 1 BEF via de vereniging, die ook instond voor de kosten voor de villa (40.000 BEF per jaar).⁴⁷⁰ Daarnaast werd ook een rust- en herstelhuis voor verpleegsters in Etretat (Normandië) geopend, eveneens dankzij de financiële steun van het Amerikaanse Rode Kruis.⁴⁷¹ Hier konden acht verpleegsters verblijven. Ze kregen 5 BEF per dag.

Dit rust- en herstelhuis in Etretat kwam zeker tegemoet aan de verwachtingen van de daarin verblijvende verpleegsters. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van twee

⁴⁶⁷ LA REDACTION, 'L'Union professionnelle des Infirmières', *Aujourd'hui et Demain*, 3 (1919), nr. 10, 1-3.

⁴⁶⁸ John Van Schaick, Jr., de verantwoordelijke van het Amerikaanse Rode Kruis, verwees in zijn boek naar de 'entire support' voor het werk van de vereniging, zonder verdere precisering. J. VAN SCHAICK Jr., *The Little Corner Never Conquered: the Story of the American Red Cross War Work for Belgium*, New York, 1922, 268. Hij vermeldde wel dat meteen na de oorlog 85.000 BEF aan de vereniging werd geschonken om een home voor verpleegsters op te richten in Brussel (cfr. infra). VAN SCHAICK, *The Little Corner*, 225. Rekening houdend met de huidige waarde van de Belgische frank uit 1920 (cijfers van 1918 en 1919 zijn niet beschikbaar), betekent dit nu een bedrag van respectievelijk 53.000 € voor de villa in Cannes en 113.00 € voor het naoorlogse home. A. DI ZINNO [medewerker Datashop Nationale Bank van België], *Omrekeningstabel Belgische frank*, e-mail, 18 maart 2017.

⁴⁶⁹ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière*, *Archief La Famille de l'Infirmière*, *La Famille de l'Infirmière 1918-1920*, Brussel, [1921], 1.

⁴⁷⁰ BRUSSEL, Archief Koninklijk Paleis, *Archief privésecretariaat koning Albert en koningin Elisabeth*, nr. 637: Perodes guerre 1914/18. Notes à SM la Reine: nr. 135: Note [majoor] Dujardin pour SM La Reine: *Installation d'une maison de convalescence et de congé pour infirmières dans le Midi de la France*, [Brussel], 4 augustus 1918. De aanvragen om opgenomen te worden in de villa, moesten trouwens gericht worden aan majoor Dujardin, ordonnansofficier van koning Albert. BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief van de inspecteur-Generaal van de Medische Dienst van het Leger*, omslag 960: dagorder 3 september 1918, punt 9.

⁴⁷¹ Van Schaick vermeldde in zijn boek dat het werk 'supported' werd door het Amerikaanse Rode Kruis, maar nogmaals zonder verdere precisering. VAN SCHAICK, *The Little Corner*, 267.

getuigenissen in het poëziealbum van dit huis. Berthe Carnemal - die in het militair hospitaal van Hoogstade had gewerkt – schreef na haar verblijf van 30 augustus tot 30 september 1918: ‘*Je souhaite à toutes mes compagnes dont la santé est ébranlée, de pouvoir passer ici leur convalescence et y puiser une énergie nouvelle.*’ In diezelfde lijn schreef G. Verhaeghe, die in *L’Océan* in Vinkem actief was, op 18 oktober 1918: ‘*C’est avec un nouveau courage et une nouvelle énergie que je vais reprendre mon travail auprès de nos chers blessés après mon séjour de repos.*’⁴⁷²

La Famille de l’Infirmière had dus in de laatste oorlogsmaanden het streven van Marie Elisabeth Belpaire naar een professionele organisatie voor verpleegsters (gedeeltelijk) gerealiseerd. Daarbij moet onderstreept worden dat de doelstelling van de vereniging beperkter was dan deze van Belpaire. *La Famille de l’Infirmière* richtte zich immers vooral op het verschaffen van huisvesting aan frontverpleegsters met vakantie of in revalidatie.⁴⁷³

In eerste instantie reageerde Belpaire niet helemaal positief op *La Famille de l’Infirmière*. In het augustusnummer van *Aujourd’hui et Demain* bracht ze wel hulde aan de vereniging, maar onderlijnde nogmaals dat de verpleegsters zelf het initiatief voor een professionele organisatie moesten nemen. Impliciet gaf ze daarmee aan dat in Le Havre ‘van bovenaf’ was beslist om *La Famille de l’Infirmière* op te richten. Tegelijkertijd probeerde ze ook een pluim op haar eigen hoed te steken: bij de vermelding dat haar streven naar een professionele organisatie op het punt van realisatie stond, vermeldde ze de huizen in Cannes en Etretat als illustratie.⁴⁷⁴ Ook in haar boek *Gestalten in ’t verleden* verwees Belpaire naar beide huizen, maar gaf daarbij de indruk dat het initiatieven van koningin Elisabeth waren.⁴⁷⁵ In het septembernummer van *Aujourd’hui et Demain* stelde Belpaire wel de kolommen van haar tijdschrift ter beschikking van verpleegster Caroline Waelbrouck - tijdens de oorlog

⁴⁷² BRUSSEL, *La Famille de l’Infirmière*, *Archief La Famille de l’Infirmière*, poëziealbum [rust- en herstelhuis Etretat en home ‘*Les Voiles Blanches*’ in Sint-Genesius-Rode].

⁴⁷³ Ter vergelijking: in Groot-Brittannië werd het eerste hersteloord voor verpleegsters, het *Edith Cavell Home of Rest for Nurses*, opgericht in november 1917. MAYHEW, *Gewond*, 315.

⁴⁷⁴ BELPAIRE, ‘Aux infirmières’, 1.

⁴⁷⁵ BELPAIRE, *Gestalten*, 360.

werkzaam in het Elisabethhospitaal in Poperinge en in het militair hospitaal Cabour⁴⁷⁶ - om *La Famille de l'Infirmière* voor te stellen.⁴⁷⁷

3. Besluit.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog slaagden de Belgische verpleegsters er dus niet in een professionele organisatie op te richten. In bezet België werd geen enkele indicatie van een poging in die richting gevonden. Ongetwijfeld liet de Duitse bezetter dit ook niet toe. In niet-bezet België speelde Marie Elisabeth Belpaire een belangrijke rol: zij richtte een tijdschrift voor verpleegsters op, waarin ze voortdurend pleitte voor een professionele organisatie, maar tegelijkertijd onderlijnde dat de verpleegsters zelf het initiatief moesten nemen. Het feit dat een militair reglement van 1917 een dergelijke organisatie niet toeliet, was een belangrijke hinderpaal. Er zijn echter amper aanwijzingen dat verpleegsters zelf een dergelijke organisatie wilden oprichten. Op het einde van de oorlog kwam er nog wel een initiatief 'van bovenaf', dat zich echter beperkte tot de oprichting van twee rust- en herstellingshuizen voor verpleegsters. Pas na de Eerste Wereldoorlog zou een professionele organisatie voor verpleegsters tot stand komen (cfr. hoofdstuk 6).

⁴⁷⁶ Zij kreeg hiervoor de medaille van koningin Elisabeth. DEVILLE, *De Medaille van Koningin Elisabeth*, 133. Volgens Cecile Mechelynck gaf Waelbrouck vanaf november 1919 in Gent een *Journal de l'Infirmière* uit, maar hiervan werd geen enkel spoor teruggevonden. C MECHELYNCK, *La genèse et le développement du nursing laïque en quarante ans de la Fédération Nationale des Infirmières Belges*, Ottignies, 1962, 17. Na de oorlog werd ze wel secretaris van de federatie van verpleegstersscholen (cfr. hoofdstuk 6).

⁴⁷⁷ C. WAELBROUCK, 'La Famille de l'Infirmière', *Aujourd'hui et Demain*, 2 (1918), nr. 11, 1-2.

HOOFDSTUK 5: 'DAN ZEGT HIJ ZACHT "MAMA".' DE BEELDVORMING OVER BELGISCHE VERPLEEGSTERS

Over de beeldvorming van verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog is zeer weinig gepubliceerd, in België is het zelfs helemaal onontgonnen terrein. Uit de beschikbare bronnen kunnen wel verschillende beelden naar voren geschoven worden. Daarvoor werd vooral een beroep gedaan op de al eerder vermelde egodocumenten van Belgische verpleegsters, als een soort spiegel of reflectie op hun eigen identiteit. Ook de beeldvorming bij de soldaten komt aan bod. Het beeld van de verpleegster als moeder en als toonbeeld van zorg treedt het sterkst op de voorgrond. 'Dan zegt hij zacht "Mama",' schreef de Launoy over een gewonde die rustig werd als ze dicht bij hem kwam.

1. De verpleegster als moeder

Een beeld dat regelmatig aan bod kwam, was dat van de verpleegster als moeder. De Amerikaanse historica Margaret Darrow noemde dit het meest populaire beeld van de (Franse) verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁴⁷⁸ De eerste die dit beeld voor Belgische verpleegsters gebruikte, was Marthe Schwander, de al eerder vermelde Zwitserse verpleegster die in *L'Océan* werkte.⁴⁷⁹ Uit haar boek kan overigens niet opgemaakt worden of zij al dan niet een kloosterzuster was. Bij haar verwijzing naar de rol van de verpleegster als moeder van de gewonden kan dan ook geen religieuze connotatie gemaakt worden:

*'En somme, tous ces vaillants soldats, une fois blessés, ne sont plus que de grands, de chers enfants et nous, les Soeurs, remplaçons leurs mères à leurs yeux.'*⁴⁸⁰

⁴⁷⁸ DARROW, 'French Volunteer Nursing', 92. De Amerikaanse hoogleraar Joshua Goldstein verwees in zijn studie over gender en oorlog naar een Brits officier, die tijdens de Eerste Wereldoorlog schreef: 'what we need most when our strength is spent [is] women who... will mother us.' J.S. GOLDSTEIN, *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge, 2001, 314.

⁴⁷⁹ Jane de Launoy noemde Schwander in haar dagboek 'een beminnelijke collega.' J. DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 82.

⁴⁸⁰ M. SCHWANDER, *Dans la tourmente*, 137. Marthe Schwander was de enige buitenlandse verpleegster in niet-bezet België die verwees naar de beeldvorming van Belgische verpleegsters. In de oorlogsgeschriften van andere buitenlandse verpleegsters werd geen enkele verwijzing naar deze beeldvorming gevonden. Volgende werken van buitenlandse verpleegsters die tijdens de oorlog in België werkten, werden geraadpleegd: BORDEN, *Verboden gebied*; E.N. LA MOTTE, *Het kielzog van de oorlog: het menselijke wrakhout van het slagveld, gezien door een Amerikaanse hospitaalverpleegster*, E. MORTIER vert., Amsterdam, 2009; S. MACNAUGHTAN, *A Woman's Diary of the War*, Londen, [1915]; M. SINCLAIR, *A Journal of Impressions in Belgium*, Londen, 1915; [E.] T'SERCLAES en M. CHISHOLM, *The Cellar-house of Pervyse: a Tale of Uncommon Things from the Journals and*

Ook gravin Maria van den Steen maakte in een van haar niet-gepubliceerde manuscripten een uitvoerige verwijzing naar het beeld van de verpleegster als moeder. Dit was volgens haar gemeengoed bij de soldaten van het Belgisch regiment, dat in de buurt van het hospitaal in Poperinge verbleef. Die soldaten lieten verstaan dat ze zich in het hospitaal thuis voelden. Dit werd concreet gemaakt door alle verpleegsters van het hospitaal aan te spreken als moeder:

'L'Hôpital était le Home des Artilleurs [13th Belgian Field Artillery, een regiment van het Belgisch leger, dat van mei 1915 tot mei 1917 'uitgeleend' werd aan het Brits leger, en dat tijdens die twee jaar naast het Elisabethhospitaal gekazerneerd was]. Ils venaient y confier leurs joies, et leurs peines; ils y venaient blessés - ils y venaient mourir. Et dans un élan de reconnaissance, ces braves enfans avaient trouvé ceci:

- On est à la maison, on est chez nous à l'Hôpital.

*Alors les Infirmières, on ne les appellera plus Mademoiselle. On leur dira: Maman. Et on disait: Maman Annaert, Maman Montois, Maman De Knoop. Et cela semble tout naturel. Et sur les lèvres de ceux qui mouraient le nom de celle qu'on appelle toujours alors et le nom de celle qui la remplaçait, se confondaient en un seul mot: Maman.'*⁴⁸¹

Ook in de eerder vermelde conferentie, die van den Steen kort na de oorlog hield, verwees ze naar de verpleegster als moeder van alle gewonden en zieken. In dit geval refereerde ze echter niet naar het beeld dat door de soldaten werd gebruikt, maar vond ze zelf dat de verpleegster kon beschouwd worden als hun moeder:

*'Il est cruel de demander à une mère le récit de l'agonie de ses enfants. Bien souvent, quand j'essayais de retracer pour leurs familles, les derniers moments de nos chers petits soldats belges, mes doigts laissaient échapper la plume. Tremblants, ils ne pouvaient que se joindre en un geste de pitié, d'admiration... de prière. L'Infirmière n'est-elle pas la mère de tous les malades de son pays?'*⁴⁸²

Letters of the Baroness T'Serclaes and Mairi Chisholm, Londen, 1917; Anon. [D. GRAYSON], *A War Nurse's Diary*; V. THURSTAN, *Field Hospital and Flying Column: Being the Journal of an English Nursing Sister in Belgium & Russia*, Londen/New York, 1916.

⁴⁸¹ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Archief gravin Maria van den Steen de Jehay*, M. VAN DEN STEEN, *L'autre guerre (suite de Mon journal d'Infirmière)*. Tome Deuxième: 'Les Britanniques', 274.

⁴⁸² LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Archief gravin Maria van den Steen de Jehay*, [M. VAN DEN STEEN], *Comment ils meurent. Conférence donnée à l'Armistice à Bruxelles*, 18.

De katholieke gravin van den Steen verbond het beeld van de verpleegster als moeder dus met religie. Op die wijze werd een link gelegd tussen de zorgende, verplegende zuster uit de negentiende eeuw en de professionele verpleegster tijdens de oorlog.

Jane de Launoy maakte in haar dagboek ook enkele verwijzingen naar het gebruik van het woord moeder. Kort na de opening van *L'Océan* in december 1914 zei een door haar verzorgde Franse soldaat: '*...nu ik niemand meer heb, ben jij mijn mama...*'⁴⁸³ In mei 1917 had ze het over een gewonde met brandwonden en inwendige letsels aan de buik, die onrustig werd als ze wegging en tot rust kwam als ze dicht bij hem was. '*Dan zegt hij zacht "Mama",*' schreef de Launoy.⁴⁸⁴ In haar nachtdienst van 5 op 6 mei 1918 had ze te maken met een gewonde die pas tot rust kwam wanneer hij haar 'mama' kon noemen.⁴⁸⁵ Een maand later vergeleek ze de zwaargewonden met kinderen: '*Ze spreken ons altijd aan met "mama" of "zuster" [dit verwees naar de kloosterzuster of naar de Britse sister], terwijl ze "juffrouw" zeggen als ze aan de beterhand zijn.*'⁴⁸⁶ Volgens haar werd de verpleegster dus vooral aangesproken als moeder wanneer de door haar verzorgde gewonden het meest hulpbehoevend waren.

In dit verband moet ook verwezen worden naar het beeld van koningin Elisabeth als verpleegster en moeder van de soldaten. In tegenstelling tot wat sommige (hagiografische) bronnen beweren, was de koningin geen verpleegster.⁴⁸⁷ Tijdens de oorlog droeg ze nooit het verpleegsterskapje en wilde ze zich - aldus haar eigen dochter - de functie van verpleegster niet aanmatigen.⁴⁸⁸ Ze assisteerde wel af en toe dokter Depage in *L'Océan* en bezocht regelmatig gewonden in de verschillende fronthospitalen. Daardoor werd ze tijdens en ook nog lang na de oorlog gepercipieerd werd als verpleegster en moeder van de soldaten. Daarover bestaan talrijke getuigenissen, die misschien het best worden samengevat in deze beschrijving van verpleegster Madeleine Hanssens naar aanleiding van een koninklijk bezoek aan gewonden in *L'Océan*:

⁴⁸³ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 71.

⁴⁸⁴ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 259.

⁴⁸⁵ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 259.

⁴⁸⁶ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 271.

⁴⁸⁷ E. RASKIN, *Elisabeth van België: een ongewone koningin*, Antwerpen/Amsterdam, 2005, 45.

⁴⁸⁸ MARIE JOSE VAN BELGIE, *Albert en Elisabeth: mijn ouders*, K. CAMBIEN en L. GLORIEUX vert., Tielt, 2016, 191.

1

‘ Elle [de koningin] glissait d’un lit à l’autre, et ce n’était plus une Reine, mais une Maman, qui se penchait avec un bon sourire réconfortant au-dessus de l’enfant malade...’⁴⁸⁹

Ondanks de naoorlogse mythe van de koningin-verpleegster, had koningin Elisabeth zeker een invloed had op het moreel van de gewonden: ze troostte hen en sprak hen moed, stuurde bloemen en deelde fruit en chocolade uit. Daarnaast kregen de verpleegsters van haar regelmatig kleine attenties, wat ze ten zeerste waardeerden. Door haar aandacht voor de zorg van de verpleegsters, speelde de koningin een rol in de erkenning van het verpleegstersberoep en de aanvaarding van lekenverpleegsters door het grote publiek.

2. De verpleegster als toonbeeld van zorg

Het beeld van de verpleegster als *witte engel*, toegewijd en vervuld van medeleven en zachtheid, wordt in de literatuur over de Eerste Wereldoorlog vaak gebruikt.⁴⁹⁰ In de geschriften van en over Belgische frontverpleegsters werd dit beeld echter niet gebruikt. Het kan dan ook als een naoorlogse constructie beschouwd worden. Het daarmee nauw verwante ideaal van de verpleegster als toonbeeld van zorg kwam wel meermaals aan bod.⁴⁹¹

In de inleiding van haar oorlogsdagboek wees Jane de Launoy erop dat een oorlogsverpleegster een morele heldin moest zijn. Daarbij wees zij op de noodzaak van gehoorzaamheid, discipline en opofferingsgeest:

‘Opdat oorlogsverpleegsters in de frontzone hun opdracht zouden kunnen uitvoeren, moeten ze tot die gehoorzaamheid, discipline en opofferingsgeest zijn opgeleid, waarzonder niets groots kan worden gerealiseerd, in dit soort werk slaagt toevallig vrijwillige inzet slechts uitzonderlijk.’⁴⁹²

Het waren echter vooral de verzorgde soldaten die het beeld van de verpleegster als toonbeeld van zorg onderstreepten. Daarvan zijn meerdere getuigenissen. Bij wijze van

⁴⁸⁹ HANSSENS, ‘Mon journal de guerre’, 1022.

⁴⁹⁰ GUBIN en DE SMAELE, *Vrouwen & mannen ten oorlog*, 67; F. THEBAUD, *Les femmes au temps de la guerre de 14*, Parijs, 2013, 116; HALLETT, *Containing Trauma*, 1.

⁴⁹¹ Blijkbaar was het ook mogelijk om met deze zorgen te overdrijven. In haar studie over Canadese verpleegsters wees de Canadese historica Mélanie Marin-Pelletier erop dat sommige verpleegsters zoveel medelijden hadden met de gewonden dat ze de neiging hadden hen infantiel te behandelen. De gewonden beklommen zich daarover. M. MORIN-PELLETIER, *Briser les ailes de l’ange: les infirmières militaires canadiennes (1914-1918)*, Montréal, 2006, 137-139.

⁴⁹² J. DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 18.

1
voorbeeld worden enkele ervan vermeld. Jane de Launoy verwees in haar dagboek onder meer naar een van gewonden die ze verzorgde:

*'Eén van mijn zieken krijgt ineens een verschrikkelijke bloeding een weinig boven de liesplooï. De kalme man vertoont een angstige uitdrukking, het zweet parelt op zijn voorhoofd, zijn gezicht wordt blauw. Wat is er aan de hand? Ik ruk de dekens weg. Een enorme bloedklonter lijkt door het stuwende bloed opgeheven. Maar de patiënt heeft meerdere wonden en de verbanden zijn bloeddoorweekt. Ik moet ingrijpen, zoniet is hij verloren. Vlug knip ik verbanden met mijn schaar door, ik wil de wonde bloot krijgen. Met twee grote steriele doeken om de vuist druk ik met alle macht in de darmbeenholte waar de ader bloedt en huil om hulp. Onmiddellijk wordt hij naar de operatietafel gebracht om te pogen zijn leven, dat als een waterval wegklatert, nog te redden. De hechting van het bloedvat slaagt en de zieke is me erg dankbaar.'*⁴⁹³

Er is ook het veelzeggend citaat van een soldaat in het poëziealbum van verpleegster Edith Steelandt, die door haar werd verzorgd in L'Océan in Vinkem:

*'Aan Mejuffer E. Steelandt mijne innigsten dank voor hare goede zorgen en liefde blijken. Neen! Nooit zal of kan ik die goede Zuster vergeten. Want daar voor heeft ze te vele nachten slaaploos door gebracht voor het wel zijn en zorgen der gewonden.'*⁴⁹⁴

Een andere gewonde soldaat schreef een gedicht voor verpleegster Maria Elskens, een voormalige leerlinge van de verpleegstersschool in Londen, die hem in het Belgisch militair hospitaal van Bourbourg had verzorgd. Ook daarin werd de toegewijde zorg van deze verpleegster onderstreept:

*'Melle Eskens: ce nom nous est ami
Comme nous, elle se devoue pour la patrie
Aux jours de souffrances, elle est là
Consolant les uns, encourageant les autres
A personne elle ne fait défaut
Trotinant tout le jour, par-ci, par là*

⁴⁹³ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 107-108.

⁴⁹⁴ BREDENE, Privéarchief Linda Collas, *Archief Edith Steelandt*, poëziealbum. Dit album heeft betrekking op de periode tussen 12 juli en 3 oktober 1919 en bevat een aantal namen van verpleegsters die met Steelandt in De Panne en Vinkem werkten. F. CALLEWAERT, 'Poëzie van Esther Steelandt', *Mandeldal*, 2005, maart-april, nr. 2, 36.

*Souvent son coeur d'infirmière
 Mais n'est-elle pas, la plus belle, la meilleure
 Aux guise de tous nos chers blessés
 Qu'elle soigne avec tant de bonté
 Son dévouement toujours grandissant
 La fait aimer chaque jour d'avantage
 Aussi est-on heureux et content
 De vivre dans son entourage.*⁴⁹⁵

In *De Belgische Standaard* - het dagblad dat als enige frontblad van 10 januari 1915 tot 16 november 1918 in De Panne werd uitgegeven - werd in vier jaar slechts tweemaal verwezen naar de zorg door verpleegsters. Op 9 juli 1915 schreef het blad een lofzang aan de verpleegster, waarbij vooral werd verwezen naar de opofferingsgeest en de onderwerping van de kloosterzuster:

*'Daar [in de hospitalen] zien wij de vrouw, sterk van zin en wil, in volle bedrijvigheid. Dag en nacht, onverpoosd, niet naar de eischen van rust en geregelden arbeid afhankelijk, maar ten heele van de omstandigheden zien wij de vrouw, - waaronder de kloosterzuster, in nederigen eenvoud, met kinderlijk kristene onderwerping doch ook met stalen en onbuigzamen opofferingsgeest eene ereplaats verdient, - werkzaam tot het helen van wonden, het troosten van wanhopigen, het opbeuren van lichamelijke en moreel teneergeslagenen.'*⁴⁹⁶

In dit artikel werd de verpleegster andermaal geassocieerd met de negentiende-eeuwse opvatting van verpleging door kloosterzusters. Daarbij valt op dat het discours van professionalisering, dat sinds het begin van de twintigste eeuw in volle opmars was, hier volledig ontbreekt.

Op 6 november 1915 schreef Marie Elisabeth Belpaire - die ook lid was van de redactie van *De Belgische Standaard* - een artikel, waarin ze de rol van de vrouw en de man in oorlogstijd vergeleek. Zonder daarbij expliciet te verwijzen naar het werk van verpleegsters, wees ze erop dat de vrouw tot taak had om wonden te verzorgen:

⁴⁹⁵ IEPER, Kenniscentrum In Flanders Fields Museum, *Schenking Maria Eskens*, poëziealbum.

⁴⁹⁶ L.D.N., 'De Vrouw en den Oorlog II', *De Belgische Standaard*, 1 (1915), 9 juli, nr. 97, 1.

1

*'Geheel uiteenlopend is de rol van man en vrouw in de huidige omstandigheden. Aan de mannen wordt opgelegd: geweld, kracht, schijnbare wreedheid: zij moeten wonden slaan, dood zaaien. De man slaat wonden, zij [de vrouw] moet die wonden heelen; de man verspreidt alom den dood, zij moet leven schenken; de man doet bloed vloeien, het zijne te samen met dat van den vijand, zij moet tranen storten. En, al weenende, moet zij tranen stelpen.'*⁴⁹⁷

De genderverschillen kwamen in dit artikel van Belpaire wel zeer sterk naar voren. Ook hier werd opnieuw teruggesproken naar het negentiende-eeuwse concept van zorg, dat expliciet met vrouwelijkheid werd geassocieerd.

Zowel het beeld van de verpleegster als toonbeeld van zorg en als moeder kwam aan bod in het oorlogsdagboek van onderluitenant Raoul Snoeck. Hij omschreef verpleegsters wel als engelen. Op 27 mei 1918 noteerde hij:

*'Vrouwen hebben dat voor op mannen dat ze intenser meevoelen met menselijk lijden en ellende. Onder hen zijn er verpleegsters en marraines [Snoeck correspondeerde in 1918 bijna dagelijks met een Italiaanse oorlogsmeter] als engelen van goedheid en zachtheid. Ze hebben niet alleen onze lichamelijke wonden verbonden, maar heelden ook die verschrikkelijke kwetsuren van ons hart. Die edelmoedige schepselen hebben onze vrouwen, moeders en zussen vervangen en alle mogelijkheden van hun rijke gevoeligheid ontplooid. Dankzij hen zijn de stervende soldaten in de hospitalen heengegaan met op het minst een schijn van troostende woorden. Anderen die ziek waren van verdriet, hebben door hen op zeker ogenblik hun energie en vurigheid overwonnen.'*⁴⁹⁸

3. De verpleegster als toonbeeld van patriottisme

Volgens Jane de Launoy kwam het er als verpleegster vooral op aan om soldaten aan hun land terug te geven.⁴⁹⁹ Hierdoor sloot ze zich aan bij de vraag van de legerleiding, die wenste dat gewonde of zieke soldaten vanuit de fronthospitalen zo vlug mogelijk opnieuw naar het front teruggestuurd werden.⁵⁰⁰ In dit zin kan ze dus beschouwd worden als een toonbeeld van patriottisme. Het meest expliciet verwoordde ze dat begin juni 1918:

⁴⁹⁷ M.E. BELPAIRE, 'De vrouw in den oorlog II', *De Belgische Standaard*, 1 (1915), 6 november, nr. 198, 2.

⁴⁹⁸ R. SNOECK, *In de modderbrij van de IJzervallei*, A. GYSEL vert., Gent, 1998, 153.

⁴⁹⁹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 267.

⁵⁰⁰ MELIS, *Contribution à l'histoire du Service de Santé de l'Armée*, 146.

1

*'Als ronddwalende begijntjes zijn we niet altijd gemakkelijk of zoetsappig. Het is onze taak soldaten aan het land terug te geven. We leggen heel onze goede wil in die opdracht... maar we doen het. Het volk kan ons dankbaar zijn, als wij onder de job lijden is dat onze luxe. Niemand zal ons bedanken om voor vreemdelingen te hebben geleden. Erger nog: allen zullen we zonder uitzondering naast erkenning evenzeer de last van een onverdiende reputatie dragen, waarmee iedereen ons in blok voor enkele zeldzame feiten belast.'*⁵⁰¹

De Launoy had het idee dat ze meewerkte aan het heil van het land.⁵⁰² Daarbij voelde ze zich zeer nuttig, maar tegelijkertijd zag ze het als haar taak om te helpen genezen.⁵⁰³ Ze wenste daarbij de gewonden zo goed mogelijk te verzorgen, ook al zorgde dat soms voor een lang(er) hospitaalverblijf en dus voor een uitgestelde terugkeer van de gewonden naar het front. Ze voelde zich verantwoordelijk voor het overleven van de gewonden. Dat illustreerde ze in een dialoog met een collega-verpleegster, die haar tijdens het bevrijdingsoffensief in het hospitaal van Vinkem kwam bezoeken:

*'Cécile Mechelynck [net zoals de Launoy oud-leerlinge van de verpleegstersschool Sint-Camillus] komt even van De Panne waar het ook wat rustiger wordt. "Wat een verschrikkelijke periode!" weet ze te vertellen. Dan behoedzaam: "Ik ken niets zwaarder om dragen dan de verantwoordelijkheid voor mensenlevens! Ik vraag me altijd af of geen van hen door mijn fout gestorven is, ik meen van niet!" Ik moet bekennen dat ik met hetzelfde gewetensprobleem worstel. "Alle dokters zijn in de operatiezalen als er veel gewonden worden opgenomen... we zijn er op getraind, maar praktisch aan onszelf overgeleverd. Wij kunnen niet meer doen dan wat menselijk mogelijk is. De vermoeidheid weegt en in een korte rustperiode krijgen we niet de kans te recupereren. Ik meen in eer en geweten te mogen zeggen dat ik niemand tekort heb gedaan." Een handdruk... ze is alweer vertrokken.'*⁵⁰⁴

De Launoy ging in haar patriotisme zeker niet zo ver als veel Britse verpleegsters, die de gewonden zo vlug mogelijk terug naar het slagveld wilden sturen. Op die wijzen wilden ze een bijdrage leveren aan de Britse oorlogsinspanningen en de uiteindelijke overwinning van

⁵⁰¹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 267-270.

⁵⁰² DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 105-106.

⁵⁰³ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 181.

⁵⁰⁴ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 306.

de geallieerden.⁵⁰⁵ Ze deelde ook niet het fatalisme van de Amerikaanse verpleegster Ellen N. La Motte, die vragen had bij het terugsturen van de gewonden naar het slagveld. Zij ging in 1915 als vrijwilligster aan de slag in het hospitaal van haar eerder vermelde landgenote Mary Borden in Roesbrugge. La Motte stelde zich onder meer vragen naar de finaliteit van het werk van de verpleegsters in de hospitalen, waar ze geconfronteerd werden met ‘het menselijke wrakhout van de oorlog’:

‘Door uitnemende chirurgie, door uitnemende verpleging, zouden sommigen naar huis kunnen terugkeren, réformés, voor het leven verminkt, een last voor zichzelf en de maatschappij. Anderen zouden weer hersteld raken, fit genoeg om weer veertig kilogram aan marsuitrusting te torsen, en weer aan flarden geschoten te worden in de vuurlinie.’⁵⁰⁶ (...) ‘Was dit alles geen doodlopende steeg, mannen weer gezond maken om hen opgelapt en wel terug te sturen naar de loopgraven, voor de krijgsraad en de kogel.’⁵⁰⁷

4. De verpleegster als vrouw op zoek naar een echtgenoot

In haar dagboek verwees Jane de Launoy op 23 mei 1915 naar de bestaande opvatting dat verpleegsters vooral op zoek waren naar een echtgenoot. Ze schreef:

‘De zusjes Veitch [twee Britse verpleegsters in L’Océan] en J. Van H. [vermoedelijk Julia Van Hemelrijck, hoofdverpleegster in het Elisabethhospitaal in Poperinge en net als de Launoy oud-leerlinge van de verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel] brengen me een bezoekje, dat wordt een vrolijke boel. Want vertellen ze niet over ons dat we in de hospitalen zijn uit nieuwsgierigheid, uit snobisme, bewogen door het heel rechtmatige verlangen een echtgenoot te vinden? En wat doen ze dan met het gevoel van afkeer? Er zijn elders toch genoeg mannen te vinden. Om beurten sommen we de weerzinwekkende karweien op, die onze critici tot de laatste van streek zouden brengen. Laten we proberen ons werk goed te doen... laat de ezels maar balken.’⁵⁰⁸

⁵⁰⁵ HALLETT, *Veiled Warriors*, 3. Ook Franse verpleegsters waren erop gericht de gewonden zo vlug mogelijk terug naar het front te sturen. Y. KNIBIEHLER, ‘Les anges blancs: naissance difficile d’une profession féminine’, E. MORIN-ROTURBEAU red., *1914-1918: combats de femmes. Les femmes, pilier de l’effort de guerre*, Parijs, 2004, 58.

⁵⁰⁶ LA MOTTE, *Het kielzog van de oorlog*, 25.

⁵⁰⁷ LA MOTTE, *Het kielzog van de oorlog*, 27.

⁵⁰⁸ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 98.

De Launoy verwees hier naar de afkeer voor gewonde soldatenlichamen, die vaak zeer zwaar gehavend waren, en naar het feit dat verpleegsters - die vaak afkomstig waren uit de hogere sociale klasse - buiten het hospitaal een betere partij konden vinden dan bij de soldaten, die meestal tot de arbeidersklasse behoorden. Tegelijkertijd alludeerde ze op de gangbare mening dat verpleegsters op zoek waren naar een echtgenoot. In het geval van *L'Océan* bleek dit voor een stuk te kloppen, want er zijn voorbeelden bekend van verpleegsters die in het hospitaal een man leerden kennen en er nadien ook mee trouwden.

Zo was er Louise Noppe uit Mene, die in de eerste oorlogsmaanden als verpleegster bij het veldleger werkte in Antwerpen, Luik en Namen. Op 1 april 1915 ging zij aan de slag als verpleegster in het *King Albert's Hospital n° 1* in Londen (waar ook een verpleegstersschool werd ingericht, cfr. hoofdstuk 2), en op 10 mei 1916 begon ze in *L'Océan*.⁵⁰⁹ Daar leerde ze Ferdinand Siebenaler kennen, die er in maart 1915 als soldaat zwaargewond werd opgenomen. Als gevolg van zijn verwonding werd hij ongeschikt verklaard voor dienst aan het front en tewerkgesteld in het hospitaal. Op 15 mei 1918 huwden Louise Noppe en Ferdinand Siebenaler in De Panne.⁵¹⁰

De Launoy alludeerde ook op het eerste contact tussen de Belgische dokter Frans Lambrichts en de pas in *L'Océan* aangekomen Amerikaanse verpleegster Frances Craig.⁵¹¹ Craig had voor de oorlog in New York voor verpleegster gestudeerd en kwam op 1 december 1917 met een aantal Amerikaanse collega's in De Panne terecht.⁵¹² Dokter Lambrichts was slechts enkele dagen voordien in het hospitaal aan de slag gegaan, en vroeg in 1918 de hand van Craig. Uiteindelijk huwden zij in juli 1919 in Canada, en keerden nadien terug naar België.⁵¹³

Op basis van deze voorbeelden is het niet mogelijk om verregaande conclusies te trekken. Ze illustreren wel dat er effectief relaties ontstonden in de fronthospitalen, wat zeker niet verbazingwekkend is. Belangrijker is de heersende opvatting dat verpleegsters

⁵⁰⁹ EVERE, Ministerie van Defensie, dienst Human Resources, ondersectie Notariaat-Archieven, *Militaire dossiers*, dossier Louise Noppe.

⁵¹⁰ EVERE, Ministerie van Defensie, dienst Human Resources, ondersectie Notariaat-Archieven, *Militaire dossiers*, dossier Ferdinand Siebenaler.

⁵¹¹ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 230. De Launoy schreef verkeerdelijk dat het over dokter Lambrecht ging.

⁵¹² BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossier Frances Craig (6273487).

⁵¹³ BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*, dossiers Frans Lambrichts (DO 08936 en 6273524).

‘mannenverleidsters’ waren, wat ook door Jane de Launoy werd geïllustreerd. Toen ze midden 1918 haar intrede deed in het officierenpaviljoen, schreef ze: *‘Als verpleegster ben je er volgens algemene opvatting meestal ofwel “flirt” ofwel “kamervrouw” en ik wens geen van beiden te zijn...’*⁵¹⁴

In dit kader kan tot slot nog vermeld worden dat de Britse historica Christine Hallett *‘the romantic nurse, who fell in love with her patient’* een van grootste mythes over de verpleegsters uit de Eerste Wereldoorlog noemt.⁵¹⁵ Volgens haar vindt deze (naoorlogse) mythe haar oorsprong in de roman *Afscheid van de wapenen* van Ernst Hemingway (1929), waarin hij de romance beschrijft tussen de Amerikaanse luitenant Frederic Henry en de Britse verpleegster Catherine Barkley in een Italiaans hospitaal tijdens de Eerste Wereldoorlog.⁵¹⁶

5. De verpleegster als prostituee

In het in hoofdstuk 3 al vermelde oorlogsdagboek van de zussen Bieswal werd meerdere malen opgemerkt dat de verpleegsters in De Panne geen goede reputatie hadden. De zussen bezochten regelmatig zieken en gewonden in *L’Océan*, en schreven op 28 juni 1915 in hun dagboek:

*‘Tous les jours presque on entend l’un ou l’autre cancan scandaleux sur le compte du personnel de l’ambulance Depage [hiermee werd L’Océan bedoeld]; les infirmières, en général, ont [une] assez mauvaise réputation. Il est vrai que, de quelques cas, on est tenté de généraliser.’*⁵¹⁷

Twee maanden later hadden ze in De Panne een gesprek met een Britse verpleegster van *L’Océan*, die zich kritisch uitliet over het flirtgedrag van haar collega’s:

*‘Sommes allées cet après-midi voir sister Scauland, infirmière volontaire, très sérieuse, que nous avons connue à Furnes; elle critique beaucoup les flirteuses.’*⁵¹⁸

⁵¹⁴ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 273.

⁵¹⁵ HALLETT, *Veiled Warriors*, 2.

⁵¹⁶ HALLETT, *Veiled Warriors*, 6-8.

⁵¹⁷ BRUSSEL, Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds ‘1914-1918’ – I – Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, 34.

⁵¹⁸ BRUSSEL, Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds ‘1914-1918’ – I – Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, 47.

Het onderwerp kwam dan gedurende een jaar niet aan bod in het dagboek van de zussen Bieswal, maar in juli 1916 wezen ze erop dat in De Panne nog steeds op weinig lovende wijze over de verpleegsters werd gesproken:

*'On continue à parler d'une manière peu louangeuse du personnel - infirmières surtout - de l'Ambulance [L'Océan].'*⁵¹⁹

Het is wel opmerkelijk dat enkel in dit dagboek op dergelijke wijze over de verpleegsters van *L'Océan* werd gesproken. Het is moeilijk om het waarheidsgehalte van deze uitspraken van de zussen Bieswal in te schatten.⁵²⁰ Hun uitspraken zijn in ieder geval illustratief voor de perceptie van de verpleegsters door de katholieke burgerij, waarvan de zussen deel uitmaakten. Door het feit dat zij in De Panne woonden en er zich ook als vrijwilligsters inzetten, waren zij goed geplaatst om verslag uit te brengen over de meningen die in De Panne circuleerden. In die zin moeten hun opmerkingen dus ernstig worden genomen. Daarbij ging het echter over vage geruchten, waarbij nooit bijzonderheden werden vermeld. Omdat geen enkele andere bron die in De Panne tijdens de oorlog verscheen vergelijkbare allusies op het gedrag van de verpleegsters maakte, ging het waarschijnlijk over een veralgemening van enkele geïsoleerde gevallen. In hun dagboeknotitie van 28 juni 1915 (cfr. supra) verwezen ze daar trouwens zelf naar. Belangrijker dan de vraag of er al dan niet veel 'flirteuses' bij de verpleegsters waren, is de vaststelling dat dergelijke beeldvorming effectief bestond. Het feit dat verpleegsters in *L'Océan* dagelijks omgingen met (vaak naakte) mannenlichamen, veroorzaakte de nodige commotie bij de overwegend katholieke bevolking in De Panne.

De Nederlandse historicus Leo van Bergen merkte in dat verband op dat het werk van de verpleegsters tijdens de oorlog vaak een seksuele lading had. Zij kregen mannen te zien op een manier zoals de meesten hen nog nooit hadden gezien. Die plotselinge omgang met massa's naakte mannen riep bij de totaal onvoorbereide verpleegsters seksuele spanningen op.⁵²¹

⁵¹⁹ BRUSSEL, Documentatiecentrum van het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archiefonds '1914-1918' – I – Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*, 124.

⁵²⁰ Het is overigens enigszins verwonderlijk dat de recente studie van historicus Frank Becuwe over oorlogsprostitutie in De Panne (F. BECUWE, *Flirten met Mars en Venus: oorlog en prostitutie 1914-1918*, Gent, 2016) geen enkele verwijzing bevat naar de beweringen van de zussen Bieswal.

⁵²¹ VAN BERGEN, *Zacht en eervol*, 258.

Hierbij moet opgemerkt worden dat het verpleegstersuniform ook een aantrekkingskracht uitoefende op sommige mannen. Dit wordt geïllustreerd door een nogal merkwaardig verhaal van gravin van den Steen in Poperinge. Zij had opgevangen dat er verpleegsters van haar hospitaal omgingen met soldaten en dat ze in compromitterende houdingen waren gezien in verschillende cafés. Het bleek echter te gaan over nagemaakte verpleegstersuniformen voor vrouwen van een wasdienst in Poperinge, waartegen de kordate van den Steen meteen optrad:

'Il m'était révenu que nos infirmières, dans l'uniforme de notre hôpital, qui est très spécial, se promenaient avec des soldats sur les routes, et que plusieurs avaient été vues dans les cafés en d'étranges attitudes. Une enquête nous apprit que le H.Q. du château de La Lovie [in het kasteel van de familie de Bergeyck waren de hoofdkwartieren van onderdelen van het Britse en Franse leger gevestigd] avait montée une blanchisserie et avait trouvé élégant de copier notre uniforme et d'en vêtir les blanchisseuses. On devine que des demoiselles avaient le temps d'exercer un autre métier en dehors des heures de travail, et que le voiture et la blouse leur donnait du piquant. Nos représentations au H.Q. reçurent cette réponse:

- *Le costume des Infirmières est fort joli. C'est un hommage que nous lui rendons en le faisant copier par nos blanchisseurs.*

La moutarde me monte au nez. Et le général cantonné à La Lovie reçut, porté par un officier belge, le poulet suivant:

- *Si le Général X.... trouve séant de faire porter l'uniforme des Infirmières militaires belges par ses servantes, l'hôpital Elisabeth prendra les mêmes mesures. Ses domestiques blanchisseurs et infirmiers seront désormais vêtus en officiers de l'Armée Britannique. Sauf changement de costume chez les blanchisseuses de La Lovie, ces mesures seront prisent dans trois jours.*

*... Il ne fallut pas trois jours.'*⁵²²

Het oorlogsdagboek van letterkundige Jozef Simons - tijdens de oorlog huisleraar van de adellijke familie Joseph de Brouckhoven de Bergeyck op het kasteel De Lovie in Poperinge - liet echter een ander geluid horen over het Elisabethhospitaal. Volgens hem ontvingen de

⁵²² LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, M. VAN DEN STEEN, *L'autre guerre (suite de Mon journal d'Infirmière)*. Tome Deuxième: 'Les Britanniques', 253.

adellijke dames van het hospitaal '*slecht bezoek*' en flirtten zij in de zalen van het hospitaal.⁵²³ Simons liet zich zeer kritisch uit over de relatie tussen gravin Louise d'Ursel, die als verpleegster in het hospitaal werkte, en een Brits militair.⁵²⁴ Van den Steen had in haar agenda's overigens ook wel eens bedenkingen bij het gedrag van d'Ursel.⁵²⁵

Bij sommige mannen leefde de overtuiging dat verpleegsters, net zoals andere vrouwen, te koop waren. In haar dagboek citeerde Jane de Launoy een man die haar vertelde dat het volstond om op haar een prijs te zetten. De Launoy maakte hem duidelijk dat ze het daarmee helemaal niet eens was. '*Er zijn mannen die ik zelfs niet met de punt van mijn tangetje zou willen aanraken uit vrees het te bevuilen of te besmetten!*', voegde ze er nog weinig subtiel aan toe.⁵²⁶

In dit kader kan ook nog vermeld worden dat Marie Elisabeth Belpaire en Louisa Duykers in maart 1916 in *De Belgische Standaard* een oproep lanceerden om een *Bond voor Deftige Lieden* op te richten ter bestrijding van de openbare zedeloosheid. Daarbij werd geen enkele verwijzing gevonden naar het door de zussen Bieswal gesignaleerde gedrag van verpleegsters, maar het kan niet uitgesloten worden dat hier toch enig verband bestond. Er waren in ieder geval contacten tussen de zussen en Belpaire: in oktober 1915 namen ze onder meer deel aan een vergadering bij Belpaire, waar besloten werd om het vooroorlogse tijdschrift *Omhoog!* opnieuw uit te geven.⁵²⁷ Belpaire noemde de zussen trouwens '*onvermoeibaar.*'⁵²⁸

De oproep van Belpaire en Duykers sloot overigens aan bij de *Bond ter Bestrijding van de Openbare Zedeloosheid*, die zij voor de oorlog in Antwerpen hadden opgericht (cfr. hoofdstuk 3). De oproep luidde als volgt:

'Alle deftige lieden zijn bezorgd wegens de steeds toenemende zedeloosheid in het onbezet gebleven gedeelte des lands; de toekomst van België is bedreigd in de aanstaande geslachten. Het gevaar is zo groot dat het niemand kan ontsnappen en geen bewijs vergt.(...)

⁵²³ L. SIMONS, *Van het kasteel naar het front: het oorlogsdagboek van Jozef Simons 1914-1918*, Tielt, 2016, 73.

⁵²⁴ SIMONS, *Van het kasteel naar het front*, 95.

⁵²⁵ LOUVIGNIES, *Kasteel van Louvignies, Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, agenda's 1914-1918 gravin Maria van den Steen de Jehay, notities 13 november 1915 (over een beledigende uitlating van d'Ursel tegenover het personeel van het hospitaal), 20 december 1915 (over de mogelijke verduistering van een cheque) en 23 december 1915 (over haar gedrag in Parijs, zonder verdere precisering).

⁵²⁶ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 214-216.

⁵²⁷ BELPAIRE, *Gestalten*, 198.

⁵²⁸ BELPAIRE, *Gestalten*, 202.

[Zij durven] een nieuwen oproep doen tot alle menschen van goeden wil. Er is zoveel nuttig werk te verrichten, en de officiële maatregelen, tot hiertoe in het meerendeel landen van Europa toegepast, hebben - na jarenlange ondervinding en volgens de meest gegronde oordeelen - geen afdoende uitslagen opgeleverd. Er dient naar nieuwe middelen uitgezien. Al wie iets voelt voor de zedelijke en lichamelijke kracht onzer bevolking, voor de eer onzer vrouwen en 't geluk onder huisgezinnen is verzocht zijn naam op te geven, *Swiss Cottage, De Panne*.⁵²⁹

Anderhalve week later meldden Belpaire en Duykers in *De Belgische Standaard* dat ze talrijke reacties op hun oproep hadden gekregen, die volgens hen illustreerden hoe dreigend het gevaar was (in totaal onderschreven 750 soldaten en burgers de doelstellingen van de Bond⁵³⁰). Daarbij werd echter niet verwezen naar het gedrag van verpleegsters.⁵³¹ Ook latere artikelen over het onderwerp in *De Belgische Standaard* bevatten geen enkele verwijzing naar verpleegsters.⁵³² Daarom kan ervan uitgegaan worden dat er geen rechtstreeks verband bestond tussen het initiatief van Belpaire en de opmerkingen van de zussen Bieswal over de verpleegsters van *L'Océan*. Beiden moeten wel gesitueerd worden in de strijd tegen zedeloosheid, die vanuit katholieke kringen al voor de Eerste Wereldoorlog werd gevoerd. Het was een reactie op de veranderende seksuele moraal rond de eeuwwisseling, waardoor de vrouw erkend werd als subject van begeerte.⁵³³

Tot slot moet in dit verband ook verwezen worden naar een fragment uit de toespraak 'Hommage aux infirmières', die luitenant Henri Rolin op 1 juni 1919 hield naar aanleiding van de opening van de club voor verpleegsters van *La Famille de l'Infirmière* in Brussel (cfr.

⁵²⁹ M.E. BELPAIRE en L. DUYKERS, 'Bond van de Deftige Liederen', *De Belgische Standaard*, 2 (1916), 23 maart, nr. 61, 1.

⁵³⁰ SCHROOTEN, 'Belpaire in de Eerste Wereldoorlog', 92.

⁵³¹ M.E. BELPAIRE en L. DUYKERS, 'Bond van de Deftige Liederen', *De Belgische Standaard*, 2 (1916), 2-3 april, nr. 70, 1.

⁵³² A.V.V., 'De andere vijand', *De Belgische Standaard*, 2 (1916), 12 april, nr. 78, 1; 'Bestrijding der Zedeloosheid. Uit onzen Brieventasch', *De Belgische Standaard*, 2 (1916), 19 april, nr. 84, 2; M.E. BELPAIRE, 'Bestrijding der Zedeloosheid', *De Belgische Standaard*, 2 (1916), 6 mei, nr. 99, 1; M.E. BELPAIRE, 'Bestrijding der zedeloosheid', *De Belgische Standaard*, 2 (1916), 7 december, nr. 280, 1; EEN GROEP SOLDATEN, 'Volksvergiftigers', *De Belgische Standaard*, 2 (1916), 15 december, nr. 287, 1; J. ROM, 'Beseft uwe zedelijke verantwoordelijkheid', *De Belgische Standaard*, 3 (1917), 4-5 februari, nr. 23, 1; M.E. BELPAIRE, 'Bestrijding der zedeloosheid', *De Belgische Standaard*, 4 (1918), 26 juli, nr. 153, 1.

⁵³³ R. CHRISTENS, 'De orthodoxie van het zaad: seksualiteit en sekse-identiteit in de Rooms-katholieke traditie', K. WILS red., *Het lichaam (m/v)*, Leuven, 2001, 240. De katholieke erkenning van de vrouw als subject van begeerte zou pas in de jaren vijftig gebeuren. CHRISTENS, 'De orthodoxie', 249.

hoofdstuk 6). Hij begon daarbij met een allusie op een volgens hem kwaadaardige fabel, die tijdens de oorlog de ronde deed, en die alle verpleegsters kenden:

*'Quand vous êtes rentrées au pays délivré, vous avez été surprises de rencontrer dans certains milieux des chuchotements et des sourires, des observations équivoques, des plaisanteries douteuses ou tout au moins un scepticisme qui vous faisait entendre que vous n'aviez nullement été à plaindre, et qu'on ne s'ennuyait pas... au front.'*⁵³⁴

Een opmerkelijke allusie op het 'bedenklijke' imago van de verpleegsters, dat blijkbaar meteen na de oorlog in bepaalde milieus leefde. Daarbij doelde Rolin op een aantal '*directeurs de conscience de l'opinion publique*' (waarbij hij de liberale volksvertegenwoordiger Paul-Emile Janson vermeldde), die zich baseerden op het imago van de verpleegsters die tijdens de oorlog in *La Vie Parisienne* werden afgebeeld. Dit populaire Frans weekblad - dat in België verboden was maar toch op verschillende plaatsen kon verkregen worden⁵³⁵ - was tijdens de oorlog bekend omwille van zijn erotische tekeningen en zijn advertenties voor oorlogsmeters.⁵³⁶ Ook verpleegsters werden in dit blad op suggestieve wijze afgebeeld, wat er dus blijkbaar voor zorgde dat ze in een aantal kringen (overigens dus niet alleen katholieke, gezien de verwijzing naar de liberaal Janson) werden gepercipieerd als prostituees.⁵³⁷

6. De verpleegster als indringster

Volgens gravin van den Steen werden de Belgische verpleegsters van het Elisabethhospitaal door de inwoners van Poperinge in eerste instantie als indringsters gepercipieerd. Blijkbaar vreesden ze voor een nieuwe bezetting. Ook het feit dat de verpleegsters Frans spraken speelde daarbij een belangrijke rol. In haar niet-gepubliceerd manuscript over Poperinge beschreef gravin van den Steen het oorspronkelijke wantrouwen

⁵³⁴ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière*, H. ROLIN, *Hommage à nos Infirmières*, [Brussel, 1919], 2.

⁵³⁵ Het werd in niet-bezet België zelfs massaal verspreid onder de soldaten. BECUWE, *Flirten met Mars en Venus*, 43.

⁵³⁶ P. BONCQUET, *Lief & leed: prostitutie in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2015, 97-101.

⁵³⁷ In zijn studie over de seksuele moraal in Frankrijk tijdens de Eerste Wereldoorlog wijst de Franse historicus Jean-Yves Le Naour erop dat ook over Franse verpleegsters '*ciritques et suspicions apparaissent dès les premiers jours.*' J.-Y. LE NAOUR, *Misères et tournements de la chair durant la Grande Guerre: les mœurs sexuelles des Français 1914-1918*, Parijs, 2002, 75.

van de bevolking tegenover de verpleegsters, maar ze voegde er ook aan toe dat het geleidelijk verdween:

'Peu à peu, notre phalange [de Belgische verpleegsters in het Elisabethhospitaal in Poperinge] s'accroît et se mêle à la population. Plutôt méfiante, la population!! Tant d'événements formidables, tant d'arrivées impestives dépassent son placide sens de la vie. Après les Prussiens, les marins français, les Hindous, les Nègres, que viennent faire chez nous ses Bruxelloises, évaporées par essence, parlant cette langue française et frivole,... et qui pourtant vont à la messe? se disent les bonnes gens qui craignent pour leurs soins.

- *Elles viennent soigner, aider, habiller, mourir, consoler.*
- *Gratis?*
- *Oui, pour rien, par affection.*

*Petit à petit on se comprendra. Cette compréhension grandira entre ces civilisations différentes. Compréhension qui produira d'un côté de dévouement absolu, de l'autre la reconnaissance confiante. Les Infirmières ont donné leur coeur, Poperinghe les a adoptées.'*⁵³⁸

Uit dit citaat blijkt dat volgens van den Steen de inwoners van Poperinge de verpleegsters situeerden in de lange reeks van buitenlandse strijdkrachten die er tijdens de oorlog al gepasseerd waren. Daarbij werd eveneens verwezen naar de koloniale troepen die er aanwezig waren. Ook de binnenlandse klasse- en taalverschillen kwamen aan bod, maar tegelijkertijd was er de religie als verbindende factor. Van der Steen gaf zelf ook aan dat de plaatselijke bevolking tot een andere klasse behoorde. Ze gebruikte overigens een katholiek beeld om de verhouding tussen die bevolking en de verpleegsters aan te duiden. Hierbij moet wel aangestipt worden dat het beeld van de verpleegster als indringster een perceptie was van gravin van den Steen, en dat niet kon achterhaald worden of dit beeld ook effectief bij de Poperingse bevolking leefde.

⁵³⁸ LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*, M. VAN DEN STEEN, *L'autre guerre (suite de Mon journal d'Infirmière)*. Tome Premier: 'Poperinghe', 7.

7. Besluit

Als conclusie van dit hoofdstuk moet vastgesteld worden dat uit de bestaande bronnen geen duidelijk beeld over de Belgische verpleegster tijdens de Eerste Wereldoorlog naar voren kwam, maar dat de beeldvorming veeleer diffuus was. Sommige beelden sloten ook dicht bij mekaar aan of kwamen samen voor.⁵³⁹ Het beeld dat het sterkst aan bod kwam, was dat van de verpleegster als moederfiguur. Ook het beeld van de zorgende en medelevende verpleegster werd vaak vermeld. Opmerkelijk daarbij was de sterke verbondenheid met de negentiende-eeuwse opvattingen over religie en gender in de beeldvorming over verpleegsters. Er werden geen rechtstreekse verwijzingen gevonden naar het beeld van de verpleegster als *witte engel*, dat nochtans in de naoorlogse literatuur sterk naar voren werd geschoven. Dit beeld moet dan ook beschouwd worden als een naoorlogse constructie. Er werd ook gewezen op de belangrijke rol die koningin Elisabeth speelde in de beeldvorming over verpleegsters.

In dit verband kan nog verwezen worden naar de *double helix*-theorie van Margaret en Patrice Higonnet. Zij gebruikten het beeld van de dubbele spiraal om aan te geven dat de positie van de vrouwelijke draad in de oorlog ondergeschikt bleef aan de mannelijke draad. Toegepast op de beeldvorming van verpleegsters: de inzet van vrouwelijke verpleegsters werd minder belangrijk geacht dan de inzet van mannelijke soldaten aan het front.⁵⁴⁰

⁵³⁹ De Nieuw-Zeelandse historica Joanna Bourke wijst er in dat verband op dat historici de neiging hebben vrouwen tegelijkertijd als verpleegster, prostituee en madonna te bestempelen. J. BOURKE, *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*, Londen, 1996, 23.

⁵⁴⁰ M.R. HIGONNET en P.L.-R. HIGONNET, 'The Double Helix', M.R. HIGONNET e.a., *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, New Haven/Londen, 1987, 34-35.

HOOFDSTUK 6: 'ER IS NOG VEEL WERK AAN DE WINKEL OM DE ONWETENDHEID EN DE VOOROORDELEN TE BESTRIJDEN.' DE ONMIDDELLIJKE NAOORLOGSE ONTWIKKELINGEN VAN HET VERPLEEGSTERSBEROEP

In het vorige hoofdstuk werd geconcludeerd dat de beeldvorming over Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog behoorlijk diffuus was. Dat nam niet weg dat verpleegsters meteen na de oorlog een eerder positief imago hadden. Er kon dus verondersteld worden dat dit zou leiden tot een grotere belangstelling en waardering voor het verpleegstersberoep. In dit hoofdstuk wordt onderzocht welke de invloed van de oorlog was op de onmiddellijke naoorlogse ontwikkelingen. Op de eerste algemene vergadering van de pas opgerichte verpleegstersfederatie in 1924 stelde oorlogsverpleegster en eerste voorzitter Jeanne Hellemans - 'de Belgische Florence Nightingale' volgens historica Ria Christens⁵⁴¹ - dat de oorlog wel een elan aan het verpleegstersberoep had geschonken, maar stelde ze tegelijkertijd vast dat er nog veel werk aan de winkel was om de onwetendheid en de vooroordelen te bestrijden.

1. De evolutie van het aantal gediplomeerden (1919-1921)

Zoals bleek uit het vorige hoofdstuk, werd in de loop van de oorlog de basis gelegd voor een eerder positieve houding tegenover het door de verpleegsters geleverde werk. Er zou dus kunnen verwacht worden dat dergelijke beeldvorming een aantrekkingskracht ging uitoefenen op jonge meisjes om meteen na de oorlog een opleiding als verpleegster te starten. Om deze hypothese te toetsen, werd de evolutie van het aantal gediplomeerden van de verschillende verpleegstersscholen en van de houders van het staatsdiploma nagegaan tussen 1919 en 1921. Er werd gekozen voor deze periode, omdat vanaf 1922 door een nieuw wetgevend kader (cfr. supra) de opleiding op een andere wijze werd georganiseerd. Daardoor waren de aantallen vanaf dat jaar niet helemaal vergelijkbaar met deze van de opleiding voor

⁵⁴¹ R. CHRISTENS, 'Jeanne Hellemans: de Belgische Florence Nightingale', J. DE MAEYER e.a., *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, 1998, 257-262. Hellemans had tijdens de oorlog drie jaar als verpleegster gewerkt in het Belgisch militair hospitaal van Petit Fort Philippe in Calais. CHRISTENS, 'Jeanne Hellemans', 258.

en tijdens de oorlog. Onderstaande tabel beperkt zich dus tot een overzicht van het aantal gediplomeerden in de eerste drie naoorlogse jaren.

Tabel 14: totaal aantal gediplomeerden (1919-1921)

Jaar	School Antwerpen ⁵⁴²	Raad Brussel	Belgische school Brussel ⁵⁴³	Sint-Camillus Brussel ⁵⁴⁴	Staatsdiploma ⁵⁴⁵	Totaal
1919	7	15 ⁵⁴⁶	7	14	181	224
1920	8	8 ⁵⁴⁷	0	27	233	276
1921	3	? ⁵⁴⁸	4	41	747	795
	18	23	11	82	1161	1295

Bij een vergelijking tussen het aantal gediplomeerden tijdens en onmiddellijk na de oorlog, is het opvallend dat er in de eerste twee naoorlogse jaren sprake is van een significante daling. De hypothese dat het positieve verpleegstersimago op het einde van de oorlog een invloed zou hebben op het aantal 'roepingen' voor het verpleegstersberoep werd niet bevestigd. De oorlog zorgde er dus niet voor dat de verpleegsteropleiding extra aantrekkelijk werd voor jonge dames (want het bleef ook na de oorlog bijna uitsluitend een vrouwelijke aangelegenheid) die een beroepskeuze moesten maken. Waarschijnlijk had slechts een beperkt deel van de bevolking zicht op het werk van de frontverpleegsters. Het duurde tot 1921 vooraleer de opleiding het niveau van oorlogspiekjaar 1916 overschreed, maar zelfs dit aantal kwam niet in de buurt van de vooroorlogse topjaren.

⁵⁴² ANTWERPEN, Artesis-Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*, [Register] Volnummers der diploma's 1906-1973.

⁵⁴³ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage: Premier Registre des Infirmières* [1907-1938].

⁵⁴⁴ BRUSSEL, Haute Ecole Galilée-ISSIG, *Archief verpleegstersschool Sint-Camillus: Registre Diplômes Infirmières Hospitalières*.

⁵⁴⁵ Detaillering en bronvermelding in tabel 15.

⁵⁴⁶ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 23: brief directeur verpleegstersschool [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Sint-Pieters-Jette, 6 oktober 1919.

⁵⁴⁷ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 25: brief directeur verpleegstersschool [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Jette, 13 oktober 1920. Het is opmerkelijk dat in 1920 alleen insignes (een jaar theorie en twee jaar praktijk) en geen diploma's (een jaar theorie, twee jaar praktijk en twee jaar dienst) werden uitgereikt.

⁵⁴⁸ De beide omslagen over dit schooljaar bevatten geen informatie over het aantal gediplomeerden.

Dat het tot meer dan twee jaar na de wapenstilstand duurde vooraleer er opnieuw grotere belangstelling voor de verpleegstersopleiding ontstond, had ongetwijfeld te maken met het feit dat de prioriteiten meteen na de oorlog elders lagen. Het dagelijkse leven was op dat moment zeer zwaar en werd voor velen overschaduwd door gebrek aan voedsel, kleren en kolen. De schaarste en de moeilijke levensomstandigheden waren met de bevrijding niet verdwenen, integendeel zelfs. Er was ook geen werk: achthonderdduizend werklozen wisten niet hoe het met hen verder moest.⁵⁴⁹ Ook het feit dat leerling-verpleegsters geen of een lage vergoeding kregen, speelde een negatieve rol: het was niet toevallig dat de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel op 1 januari 1919 de maandelijkse vergoedingen gevoelig verhoogden⁵⁵⁰. Het kwam er voor de bevolking in de eerste plaats op aan om te overleven in een door de oorlog verwoest land. Pas vanaf 1921 lukte dat min of meer, en ging opnieuw meer aandacht naar toekomstige tewerkstellingsperspectieven. Het feit dat er in 1921 nieuwe verpleegstersopleidingen waren tot stand gekomen in steden als Gent, Luik en Mechelen en dat toen ook een nieuwe wetgeving inzake de verpleegsteropleiding het licht zag (cfr. supra), heeft daarbij ongetwijfeld een rol gespeeld.

Wanneer de cijfers per school worden bekeken, was er bij de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel een opmerkelijke daling in het aantal gediplomeerden, vergeleken met de aantallen van de twee laatste oorlogsjaren (20 gediplomeerden in 1917, 24 in 1918). Alle gediplomeerden waren vrouwen, een ervan was in Rusland geboren. In de school voor ziekenverpleging in Antwerpen lag het aantal gediplomeerden ongeveer op hetzelfde niveau van de oorlogsjaren. Opmerkelijk is wel dat opnieuw uitsluitend over vrouwelijke gediplomeerden ging. Bij de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters - die voortaan ook de naam *Ecole Edith Cavell-Marie Depage* droeg - bleef het aantal gediplomeerden ook meteen na de oorlog laag (in 1920 waren er zelfs geen). Het ging daarbij

⁵⁴⁹ S. DE SCHAEPDRIJVER, *De Grote Oorlog: het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, 1997, 294.

⁵⁵⁰ De vergoeding voor het eerste jaar steeg van 0 BEF naar 25 BEF, voor het tweede jaar van 20 BEF naar 40 BEF en voor het derde jaar van 30 BEF naar 50 BEF. BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 73: brief Raad der Godshuizen aan directeur verpleegstersschool [Heusquin], Brussel, [10] december 1918. In zijn motivering voor deze verhoging schreef de directeur van de verpleegstersschool: '*les jeunes-filles instruites et éduquées considèrent ces conditions [de vergoedingen uit het reglement van 1915] comme insuffisamment rémunératrices à un âge où elles peuvent se créer une situation mieux rétribuée.*' BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 73: brief directeur Brugmannhospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Brussel, 28 november 1918.

uitsluitend over vrouwen van Belgische nationaliteit. Sint-Camillus is de enige verpleegstersschool waarvan het aantal gediplomeerden na de oorlog opmerkelijk steeg. Blijkbaar oefende het feit dat verpleegsters van Sint-Camillus tijdens de oorlog actief waren geweest een invloed uit op jonge dames uit katholieke middens, die na de oorlog werden gemotiveerd om verpleegstersstudies te starten. Er waren in Sint-Camillus ook opnieuw enkele religieuzen die het diploma behaalden, al bleef hun aantal beperkt (1 in 1920, 6 in 1921).

De in tabel 14 vermelde cijfers van behaalde staatsdiploma's worden nog verder gedetailleerd in volgende tabel:

Tabel 15: aantal houders van het staatsdiploma (1919-1921)⁵⁵¹

	1919	1920	1921	Totaal
Antwerpen	37	20	87	144
Bergen	13	20	3	36
Brugge	12	27	0	39
Brussel	32 ⁵⁵²	43 ⁵⁵³	133 ⁵⁵⁴	208
Charleroi	19	0	7	26
Dendermonde	1	0	42	43
Doornik	0	0	34	34
Gent	43	54	66	163
Hasselt	0	0	33	33
Kortrijk	0	0	66	66
Leuven	0	0	14	14
Luxemburg	0	0	4	4
Luik	23	25	92	140
Mechelen	0	25	149	174
Namen	1	19	17	37
	181	233	747	1161

In 1919 en 1921 lag het aantal houders van het staatsdiploma beduidend lager dan het gemiddelde aantal tijdens de oorlogsjaren. In 1921 was er daarentegen een significante stijging, met opmerkelijk hoge aantallen in Mechelen, Brussel, Luik en Antwerpen. Voor Mechelen en Luik kan dit gedeeltelijk verklaard worden door het feit dat de pas opgerichte verpleegstersscholen in die steden hun leerlingen van het eerste jaar stimuleerden om het staatsdiploma te behalen.

Naar analogie met de periode voor en tijdens de oorlog (cfr. hoofdstukken 1 en 2), werd voor de onmiddellijke naoorlogse periode ook nagegaan hoe het bij de houders van het

⁵⁵¹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Ministerie van Volksgezondheid. Dienst Erkenning Gezondheidsberoepen, examenlijsten 1919-1921.*

⁵⁵² De zeven houders van het staatsdiploma van Sint-Camillus werden niet meegerekend.

⁵⁵³ De 22 houders van het staatsdiploma van Sint-Camillus werden niet meegerekend.

⁵⁵⁴ De 31 houders van het staatsdiploma van Sint-Camillus werden niet meegerekend.

staatsdiploma zat met de verhouding religieuzen/leken en vrouwen/mannen (gegevens over buitenlandse verpleegsters werden amper teruggevonden, wat er vermoedelijk op wijst dat er zeer weinig waren). Er was een opmerkelijke stijging van het aantal religieuzen: van 0 % in 1918 steeg dit naar 25 % in 1919, en dit aantal bleef ook de twee volgende jaren op hetzelfde peil (eveneens 25 % in 1920 en 27 % in 1921). Het vooroorlogse peil werd op verre na niet meer bereikt, maar toch wees dit erop dat het behalen van een staatsdiploma na de oorlog opnieuw aantrekkelijker werd voor religieuzen. Zeer waarschijnlijk had de inzet van een aantal religieuzen als verpleegster tijdens de oorlog als voorbeeld gewerkt. De meeste orden en congregaties beseften dat ze - indien ze na de oorlog een blijvende rol wilden spelen in de verpleegkundige zorg - de trein van de professionalisering van het beroep niet mochten missen. Daarbij speelde ook het feit dat de Katholieke Kerk zich in die periode krachtiger ging profileren in de gezondheidssector een rol.⁵⁵⁵

In tegenstelling tot de gewijzigde verhouding religieuzen/leken in de onmiddellijke naoorlogse periode, was er geen verandering in de verhouding vrouwen/mannen. In het laatste oorlogsjaar waren 96 % van de gediplomeerden vrouw, in het eerste naoorlogse jaar daalde dit lichtjes tot 91 %, maar nadien was er opnieuw een stijging: 95 % in 1920 en 93 % in 1921. Het behalen van een staatsdiploma bleef dus een vrouwenzaak. De oorlog had hierin geen verandering gebracht.

Tot slot kan ook de vraag gesteld worden of de frontverpleegsters hun werk in vreedstijd wilden verderzetten. Een mogelijk antwoord daarop is te vinden in een artikel van dokter Henri Rulot in *Aujourd'hui et Demain* van 15 maart 1919. Deze al eerder vermelde dokter (cfr. hoofdstuk 4) bleef ook na de oorlog als topambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken een gezaghebbende stem. In het artikel signaleerde Rulot dat talrijke verpleegsters hem na het beëindigen van de oorlog hadden gevraagd naar een tewerkstelling als verpleegster.⁵⁵⁶ Hij vond dit in eerste instantie een merkwaardige vraag, omdat hij tijdens de oorlog niet had vastgesteld dat verpleegsters na de oorlog hun werk wilden voortzetten (het is niet duidelijk waarop Rulot deze vaststelling baseerde). Uit vertrouwelijke gesprekken met verpleegsters begreep hij echter dat velen van idee waren veranderd. Tijdens de oorlog

⁵⁵⁵ J. DE MAEYER en L. DHAENE, 'Sociale emancipatie en democratisering: de gezondheidszorg verzuild', J. DE MAEYER e.a., *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, 1998, 161.

⁵⁵⁶ H. RULOT, 'Pour les Infirmières', *Aujourd'hui et Demain*, 3 (1919), nr. 3, 2-4.

hadden zij een grote vrijheid gekend, ver weg van de bemoeienissen van hun familie. Bij hun terugkeer naar hun stad of dorp meteen na de oorlog werden ze geconfronteerd met onbegrip en met vooroorlogse regels, waaraan ze zich wilden onttrekken. Ze wensten zelf in hun behoeften te voorzien en daarbij van hun verworven vrijheid als verpleegster te genieten.

Rulot dacht dat dit mogelijk was, maar dat daarvoor verschillende hindernissen overwonnen moesten worden. Daarbij doelde hij in de allereerste plaats op de vooroordelen die nog steeds tegenover het verpleegstersberoep leefden. Hij verwees in dat verband naar de verpleegsters die enkel over een oorlogsdiploma beschikten en onvoldoende kennis hadden. Vermoedelijk viseerde hij met zijn uitspraak de verpleegsters die de opleiding in Londen en Calais hadden gevolgd (de houders van het staatsdiploma waren volgens hem wel in regel) en de niet-opgeleide verpleegsters die in de fronthospitalen hadden gewerkt. Toch vond Rulot dat laatstgenoemden in de naoorlogse periode niet mochten geslachtetofferd worden, vermits hun oorlogswerk had gezorgd voor heel wat praktijkervaring. Hij pleitte ervoor dat ze faciliteiten kregen om een opleiding te volgen in een van de Belgische verpleegstersscholen. In de naoorlogse bronnen werd geen enkele aanwijzing gevonden dat verpleegstersscholen na de oorlog dergelijke faciliteiten hebben voorzien.⁵⁵⁷

Tot slot moet ook nog gewezen worden op het bestaan van een *Fédération Nationale des Ecoles Normales d'Infirmières*. Deze federatie was net voor de oorlog opgericht door de directeurs van de verschillende verpleegstersscholen, maar de oorlog zorgde ervoor dat deze federatie pas in 1920 effectief van start ging.⁵⁵⁸ De federatie had vier doelstellingen: bestuderen van gemeenschappelijke vraagstukken (dit werd niet verder gepreciseerd); uniformiseren van toelatingsmodaliteiten, programma's, diploma's en twerkstellingsvoorwaarden; waken over de bescherming van het verpleegstersberoep en zorgen voor goed opgeleide verpleegsters.⁵⁵⁹ Over de werking van deze federatie werden

⁵⁵⁷ In Frankrijk gebeurde dit wel: na de oorlog kregen frontverpleegsters prioriteit bij examens en aanwervingen. In 1922 kregen de diploma's van verpleegsters ook een preambule die verwees naar de oorlog. THEBAUD, *Les femmes au temps de la guerre*, 141-142.

⁵⁵⁸ G. REVELARD, *Le secret de l'infirmière*, Brussel, 1933, 123. Gabrielle Revelard was de directrice van de verpleegstersschool van Charleroi, die lid was van de federatie.

⁵⁵⁹ BRUSSEL, Archief Koninklijk Paleis, *Archief privésecretariaat koning Albert en koningin Elisabeth*, omslag 809: statuten Fédération Nationale des Ecoles Normales d'Infirmières [1920]. Uit een niet-gedateerde en niet-ondertekende nota in dezelfde omslag bleek dat de drie verpleegstersscholen van Brussel en deze van Antwerpen, Charleroi en Gent deel uitmaakten van de federatie. Voorzitter was dokter Pechère van de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters, dokter Van Swieten van de verpleegstersschool Sint-Camillus was ondervoorzitter.

weinig gegevens teruggevonden. Volgens een brief van de directeur van de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen in Brussel lag de federatie mee aan de basis van het nieuwe koninklijk besluit van 1921 (cfr. infra), maar dit wordt niet bevestigd door de beschikbare bronnen over de totstandkoming van dit besluit.⁵⁶⁰ In datzelfde jaar wenste de federatie een register op te stellen van alle gediplomeerde leerlingen van de verpleegstersscholen.⁵⁶¹ De verpleegstersschool van de Raad van Godshuizen gaf gunstig gevolg aan deze vraag.⁵⁶² De reactie van andere scholen werd niet teruggevonden, en het is dus ook niet bekend of het beoogde register effectief werd opgesteld. In dezelfde periode werd Jeanne De Meyer, directrice van de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters, door de federatie belast met een onderzoek over de verloning van verpleegsters. Bedoeling was om te komen tot een uniformisering.⁵⁶³ Ook hierover ontbreekt verdere informatie. In 1924 richtte de federatie een studiecommissie op voor de perfectionering van de verpleegkunde in België.⁵⁶⁴ Het secretariaat ervan werd waargenomen door *La Famille de l'Infirmière* (cfr. infra), maar andermaal werd geen verdere informatie teruggevonden.

2. Het koninklijk besluit van 3 september 1921

Op 3 september 1921 werd een nieuw koninklijk besluit over de reorganisatie van de verpleegstersopleiding uitgevaardigd.⁵⁶⁵ Dit besluit werd ondertekend door de katholieke eerste minister en minister van Binnenlandse Zaken Henry Carton de Wiart. Deze was al voor de oorlog lid van het comité van de verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel.⁵⁶⁶ Er zijn

⁵⁶⁰ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 317: brief directeur van het Brugmannhospitaal [Heusquin] aan de Raad der Godshuizen, Sint-Pieters-Jette, 30 maart 1923.

⁵⁶¹ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 278: brieven C[aroline] Waelbrouck [secretaris-penningmeester van de federatie] aan de Raad der Godshuizen, Doornik, 9 maart en 11 mei 1921. Deze vraag was vermoedelijk geïnspireerd door het vooroorlogse Britse registratiesysteem (cfr. hoofdstuk 3).

⁵⁶² BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 278: brief dienst Algemene Zaken aan de directeur van de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen, Sint-Pieters-Jette, [23] mei 1921.

⁵⁶³ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 289: brief J[eanne] De Meyer aan de Raad der Godshuizen, Ukkel, 28 april 1921.

⁵⁶⁴ BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*, omslag 289: brief *La Famille de l'Infirmière* aan de verpleegstersschool van de Raad der Godshuizen, Brussel, 28 april 1924.

⁵⁶⁵ Koninklijk besluit van 3 september 1921 betreffende de herinrichting van examens voor ziekenoppassers en -oppassters, ziekenbezoeksters en -oppassers voor krankzinnigen, *Belgisch Staatsblad*, 91 (1921), 21 september, nr. 264, 7962-7965.

⁵⁶⁶ *L'Ecole d'infirmières Saint-Camille*, 6.

echter geen aanwijzingen dat hij in deze school een actieve rol heeft gespeeld, noch dat de school via de minister invloed uitoefende op de inhoud van het nieuwe besluit.

Wel opvallend is het artikel dat dokter Pechère, een van de docenten van de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters, enkele maanden voor de goedkeuring van het koninklijk besluit schreef in het maandblad *La Policlinique*. Zijn voorstellen voor de hervorming van het verpleegstersonderwijs - waarop volgens hem algemene overeenstemming bestond - stemden volledig overeen met de bepalingen van het besluit.⁵⁶⁷ Dit wijst er dus op dat er bij het onderwijzend korps van de bestaande verpleegstersscholen een consensus bestond over de inhoud van het nieuwe besluit. Vermoedelijk was dit onderwerp ook aan bod gekomen in de schoot van de zonet vermelde federatie van verpleegstersscholen.

De voornaamste wijzigingen in vergelijking met de vooroorlogse besluiten van 1908 en 1913, die in hoofdstuk 1 aan bod kwamen, waren de volgende: de minimumleeftijd om toegelaten te worden daalde van 18 tot 17 jaar, de kandidaat-leerlingen moesten eerst een maturiteitsexamen afleggen over de leerstof van het lager middelbaar onderwijs, de duur van de studies werd op drie jaar gebracht en het internaat was voortaan verplicht voor vrouwelijke (maar niet voor mannelijke) leerlingen. Deze strengere toegangscriteria - vooral de internaatsverplichting - hadden tot gevolg dat voortaan vooral meisjes uit kleinburgerlijke families werden gerekruteerd.⁵⁶⁸ Het lijkt er dan ook op dat deze bepalingen leerlingen uit lagere sociale milieus eerder ontmoedigden om de opleiding te volgen. Uit een artikel dat dokter Rulot kort na de publicatie van het besluit schreef in *Bruxelles-Médical*, het invloedrijke ledentijdschrift van de Brusselse artsenvereniging, bleek wel dat het verplicht internaat tegemoet kwam aan de wens van de meerderheid van de dokters die les gaven aan de verpleegstersscholen. Volgens hen konden de leerling-verpleegsters hierdoor de nodige tact verwerven om zich te beperken tot de rol van medewerker van de dokter en zich niet als zijn plaatsvervanger te gedragen.⁵⁶⁹

⁵⁶⁷ V. PECHERE, 'Organisation du 'nursing' en Belgique, *La Policlinique*, 24 (1921), 1 augustus, nr. 8, 116-117.

⁵⁶⁸ C. JACQUES en L. VAN MOLLE, 'De verpleegkundigen: grenzeloos vrouwelijk', J. DE MAEYER e.a., *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, 1998, 209.

⁵⁶⁹ [H.] RULOT, 'A propos de l'enseignement dans les écoles d'infirmières', *Bruxelles-Médical*, 2 (1921), 1 november, nr. 1, 8.

In het koninklijk besluit werd tevens een nieuw diploma voor verpleegster-bezoekster ingesteld. Ook hiervoor was drie jaar studie vereist, leerlingen moesten vanaf nu in het tweede jaar kiezen tussen de opties hospitaalverpleegster en verpleegster-bezoekster aan de ene kant en verpleegster in krankzinnigengestichten aan de andere kant. Verpleegster-bezoekster was overigens een beroep dat tijdens de Eerste Wereldoorlog volop tot ontwikkeling was gekomen. Daarbij had de verpleegsterschool Sint-Camillus een pioniersrol gespeeld.⁵⁷⁰ Dat was niet toevallig: thuiszorg en zorg voor het gezin kregen in katholieke middens eerder al veel aandacht. Zo bezochten de dames van het Sint-Vincentius à Paulogenootschap in Brussel en Antwerpen sinds het midden van de negentiende eeuw arme gezinnen aan huis.⁵⁷¹ Tijdens de Eerste Wereldoorlog was dit trouwens geen katholiek monopolie meer: in 1917 begon ook de Belgische school van gediplomeerde verpleegsters met een dienst voor thuisbezoek aan armen.⁵⁷²

Bij de voorbereiding van dit nieuwe besluit speelde de Hoge Gezondheidsraad - die al in 1849 was opgericht om advies te geven over alle kwesties die met volksgezondheid te maken hadden - een doorslaggevende rol. Uitgangspunt daarbij was de noodzaak om lessen te trekken uit de oorlogservaringen en in de lijn daarvan de verpleegstersopleiding te moderniseren. De raad vergaderde meermaals om het studieprogramma van de vernieuwde verpleegstersopleiding samen te stellen.⁵⁷³

In overeenstemming met het advies van de raad, bevatte het koninklijk besluit een zeer gedetailleerd overzicht van de inhoud van de drie studiejaren, die vanaf 1 oktober 1921

⁵⁷⁰ *L'Ecole d'infirmières Saint-Camille*, 26. Suzy Tirez verwijst naar een school in de Brusselse Carolusstraat die als eerste een opleiding tot verpleegster-bezoekster organiseerde, maar vermeldt geen oprichtingsdatum. S. TIREZ, *De religieuze- en leke-verpleegster in België*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Centrum voor Ziekenhuiswetenschappen, [1962], 3. Cécile Mechelynck, die tijdens de oorlog in *L'Océan* had gewerkt (cfr. supra), was jarenlang directrice van deze school. Uit de toespraak bij haar pensionering kan afgeleid worden dat deze eerste school voor verpleegsters-bezoeksters in 1920 werd opgericht. *Discours prononcés à l'occasion de la cérémonie d'hommage à Mademoiselle Cécile Mechelynck*, Brussel, 1957, 43.

⁵⁷¹ J. LORY en J.-L. SOETE, 'Implantation et affirmation (1845-1914)', J. DE MAEYER en P. WYNANTS, *De Vincentianen in België/Les Vincentiens en Belgique 1842-1992*, Leuven, 1992, 64-65.

⁵⁷² In dat jaar legde de eerste verpleegster-bezoekster van de school 2844 huisbezoeken af. In 1923 was dit aantal gestegen tot 5750. ECOLE EDITH CAVELL-MARIE DEPAGE. ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES [M. FUNCK], *L'école après la guerre (1919-1924)*, Brussel, 1924, 30 en 35.

⁵⁷³ E. BRUYNEEL, *De Hoge Gezondheidsraad (1849-2009): schakel tussen wetenschap en volksgezondheid*, Leuven, 2009, 201. De adviezen van de raad over het nieuwe besluit werden niet teruggevonden: ze bevinden zich niet in het archief van de raad, dat zich in het Algemeen Rijksarchief bevindt. In de Koninklijke Bibliotheek staat de *Recueil des rapports* van 1921 wel in de catalogus, maar het werk ontbreekt in het magazijn. In de Artesbibliotheek van de KU Leuven ontbreekt dit deel eveneens.

1
werden gegeven. In het eerste jaar - dat gemeenschappelijk was voor alle richtingen - stonden zes vakken op het programma: deontologie, anatomie en fysiologie, hygiëne, microbiologie en parasitologie, hygiëne van verpleegster, omgeving en zieke, en huishoudkunde (de enige cursus die niet door een dokter werd gegeven). Dit programma - dat overeenstemde met de vakken die voor en tijdens de oorlog moesten afgelegd worden voor het behalen van het staatsdiploma - week op enkele punten af van het vooroorlogse lessenschema: hygiëne kreeg meer aandacht, deontologie en huishoudkunde kwamen voortaan al in het eerste jaar aan bod, en microbiologie en parasitologie verschenen voor het eerst op het programma. Dit waren waarschijnlijk niet toevallig vakgebieden die in de Eerste Wereldoorlog een grote ontwikkeling kenden. Daarnaast moesten de leerlingen gedurende minstens zes maanden verschillende hospitaaldiensten bezoeken. In de tekst van het koninklijk besluit werd niet gesproken van een stage, vermoedelijk ging het dus eerder over een algemene kennismaking met de diensten.

In het tweede jaar was er een gemeenschappelijk programma voor hospitaalverpleegster en verpleegster-bezoekster. Volgende vakken werden gedoceerd: interne en externe pathologie (de studie van het ontstaan en verloop van ziekten), uitvoering van medische voorschriften (voor de oorlog onderdeel van het programma voor het bekwaamheidsdiploma), dieetleer, hygiëne en preventie van overdraagbare ziekten, eerste hulp bij ongevallen (vroeger eveneens in het programma voor het bekwaamheidsdiploma) en massage. Voor de vrouwelijke leerlingen stond ook zorg voor zwangere vrouwen, babyverzorging en hygiëne van het kind op het programma (dit had ongetwijfeld te maken met de oprichting van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn in 1919), mannelijke leerlingen moesten dit vak niet volgen (zorg voor baby's en kinderen werd dus als typisch vrouwelijk beschouwd). Massage en mecanotherapie waren nieuwe technieken die tijdens de Eerste Wereldoorlog in fronthospitalen werden toegepast, en die na de oorlog voor het eerst op het curriculum van de verpleegstersopleiding verschenen. Ook de cursus betreffende overdraagbare ziekten kwam er waarschijnlijk onder invloed van het feit dat dergelijke ziekten tijdens de oorlog op zeer grote schaal voorkwamen.

In het derde jaar was er dan een programma specifiek voor hospitaalverpleegsters. Hierin kwamen aanvullende theoretische en klinische begrippen bij de cursussen van het tweede jaar aan bod. Daarnaast werd aandacht besteed aan de verpleegkundige taken in de

verband- en in de operatiezaal, en aan begrippen over maatschappelijke bijstand. Om toegelaten te worden tot het eindexamen, moest een stage van minstens twee jaar vervuld worden in verschillende hospitaaldiensten.

Op uitzondering van de vakken huishoudleer en begrippen over maatschappelijke bijstand (en van de cursus pedagogie in het derde jaar van de opleiding tot verpleegster-bezoekster) werden alle vakken door dokters gegeven. Toch wantrouwde het medisch korps de hervormde opleiding. Het weekblad *Le Scalpel* - dat al sinds 1849 bestond, en de spreekbuis was van de in 1863 opgerichte *Fédération Médicale Belge*⁵⁷⁴ - publiceerde in augustus 1922 een rapport van dokter Loontjens, opgesteld op basis van opmerkingen die hij als voorzitter van de federatie had ontvangen over het koninklijk besluit. Daarin werd in de eerste plaats geklaagd over de lange duur van de opleiding.⁵⁷⁵ Ook de beperkte duur van het vak deontologie werd betreurd: drie uur was onvoldoende om de leerling-verpleegsters erop te wijzen dat ze zich onvoorwaardelijk ten dienste van het medisch korps moesten stellen en geen eigen initiatief mochten nemen.⁵⁷⁶ Loontjens vroeg ook dat het verpleegkundig onderwijs zich tot de strikt noodzakelijkste kennis beperkte, en dus zeker niet doordrongen werd van '*l'esprit médical de l'enseignement universitaire*'.⁵⁷⁷ Volgens zijn rapport ging de herziene opleiding er niet in slagen om een groot aantal goed opgeleide verpleegsters af te leveren, maar enkel zorgen voor '*quelques sujets modèles, quelques pseudo-médecins*'.⁵⁷⁸

Op een medisch congres, dat in september 1922 in Antwerpen plaatsvond, werd een hele dag gewijd aan de bespreking van Loontjes' rapport en de opleiding van verpleegsters.

⁵⁷⁴ J. VANDENDRIESSCHE, *Arbiters of Science: Medical Societies and Scientific Culture in Nineteenth-Century Belgium*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, onderzoekseenheid Geschiedenis, 2014, 193 en 221.

⁵⁷⁵ J. LOONTJENS, 'Etude critique de l'arrêté royal du 3 septembre 1921 instituant des diplômes d'infirmières. Rapport présenté au XIVe Congrès de Médecine professionnelle', *Le Scalpel*, 75 (1922), 26 augustus, nr. 34, 689 en J. LOONTJENS, 'Etude critique de l'arrêté royal du 3 septembre 1921 instituant des diplômes d'infirmières. Rapport présenté au XIVe Congrès de Médecine professionnelle (suite et fin)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 2 september, nr. 35, 700.

⁵⁷⁶ J. LOONTJENS, 'Etude critique de l'arrêté royal du 3 septembre 1921 instituant des diplômes d'infirmières. Rapport présenté au XIVe Congrès de Médecine professionnelle (suite et fin)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 2 september, nr. 35, 705-706.

⁵⁷⁷ J. LOONTJENS, 'Etude critique de l'arrêté royal du 3 septembre 1921 instituant des diplômes d'infirmières. Rapport présenté au XIVe Congrès de Médecine professionnelle (suite et fin)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 2 september, nr. 35, 707.

⁵⁷⁸ J. LOONTJENS, 'Etude critique de l'arrêté royal du 3 septembre 1921 instituant des diplômes d'infirmières. Rapport présenté au XIVe Congrès de Médecine professionnelle (suite et fin)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 2 september, nr. 35, 711.

Dokter Pechère, docent aan de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters, gaf een uitvoerige repliek op het rapport. Als woordvoerder van de verpleegstersscholen - hij verwees daarbij echter niet naar de federatie - vond hij een opleiding van drie jaar helemaal niet overdreven, maar integendeel noodzakelijk om een degelijke vorming te kunnen aanbieden. In dat kader onderstreepte hij het belang van het internaat om het karakter van de verpleegster te vormen. Pechère wees er ook op dat alle docenten van de verpleegstersscholen doorheen de hele opleiding bekommerd waren over de deontologie van de leerling-verpleegsters. Ze verzetten zich eveneens tegen de kritiek dat ze *pseudo-médecins* vormden: de opleiding situeerde zich strikt binnen de grenzen van de noodzakelijke kennis voor de uitoefening van het verpleegstersberoep.⁵⁷⁹

Ook dokter Van Langendonck publiceerde daarop in *Le Scalpel* een genuanceerd artikel over de nieuwe wetgeving. Hij vond de nieuwe, uitgebreidere opleiding voor verpleegsters noodzakelijk om in de toekomst medisch-sociale hervormingen te kunnen realiseren.⁵⁸⁰ Hij toonde zich verheugd dat het eerste jaar voortaan '*une sorte de prise de contact*' was om te beoordelen dat de leerling-verpleegsters geschikt waren voor het beroep. Net zoals zijn collega Rulot, was Van Langendonck ook voorstander van de internaatsverplichting, die hij noodzakelijk vond om leerling-verpleegsters de juiste mentaliteit bij te brengen.⁵⁸¹

Als reactie op de kritiek van Loontjens had de Hoge Gezondheidsraad ondertussen een uitvoerig rapport over het nieuwe curriculum gepubliceerd. Daarin verduidelijkte de raad dat het niet de bedoeling was om van verpleegsters pseudo-artsen te maken, maar wel om hen medische begrippen te leren begrijpen en hanteren. Tevens stelde het rapport dat de professoren zelf konden kiezen hoe diep ze gingen op onderwerpen die in de lessen aan bod kwamen.⁵⁸² Ondanks deze geruststellende woorden zouden artsen in de tussenoorlogse periode sceptisch blijven tegenover een aantal bepalingen van het koninklijk besluit van 1921

⁵⁷⁹ De integrale repliek van dokter Pechère werd afgedrukt in het verslag van de congresdag over de opleiding van verpleegsters. 'Le XIVe Congrès de médecine professionnelle d'Anvers (9, 10, 11 septembre)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 23 september, nr. 38, 773-788.

⁵⁸⁰ VAN LANGENDONCK, 'La réorganisation des études d'infirmières', *Le Scalpel*, 75 (1922), 30 september, nr. 39, 799.

⁵⁸¹ VAN LANGENDONCK, 'La réorganisation des études d'infirmières (suite et fin)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 7 oktober, nr. 40, 819-820.

⁵⁸² MINISTERE DE L'INTERIEUR ET DE L'HYGIENE, *Conseil Supérieur d'Hygiène Publique: recueil des rapports 1922-1923*, Brussel, [1923], 53-54.

(vooral de verpleegsters-bezoeksters moesten het daarbij ontgelden). De corporatistische vrees van artsen voor verpleegsters die hun bevoegdheden te buiten gingen en zich op het terrein van de medici waagden, behield in deze periode de bovenhand.⁵⁸³ Dit discours van onderwerping aan het medisch gezag wekte bij potentiële leerling-verpleegsters alvast geen enthousiasme voor de studies op.⁵⁸⁴

3. De professionele organisatie van Belgische verpleegsters (1919-1924)

Als besluit van hoofdstuk 4 werd vastgesteld dat de pogingen van Marie Elisabeth Belpaire om tijdens de oorlog een professionele organisatie voor verpleegsters op te richten niet slaagden. Meteen na de oorlog ging Belpaire door met de uitgave van haar maandblad voor verpleegsters *Aujourd'hui et Demain*. In het nummer van januari 1919 pleitte de in hoofdstuk 4 al vermelde verpleegster Caroline Waelbroeck voor de oprichting van een professionele organisatie.⁵⁸⁵ Deze organisatie moest zowel bestaan uit tijdens de oorlog gemilitariseerde verpleegsters als uit burgerlijke verpleegsters (hiermee werden vermoedelijk vooral de verpleegsters bedoeld die tijdens de oorlog in bezet België hadden gewerkt). Daarbij werd gepleit voor de politieke en religieuze neutraliteit van de op te richten vereniging. Dit was een punt dat in het vooroorlogse pleidooi nooit aan bod was gekomen, en had zeer waarschijnlijk te maken met het feit dat het katholieke regeringsmonopolie na de oorlog was doorbroken. Op het einde van het artikel werd verwezen naar Belpaire en naar *La Famille des Infirmières*, die allebei de vereniging wilden steunen.

Op 11 februari 1919 werd de *Union professionnelle des infirmières belges* opgericht door een 40-tal Brusselse verpleegsters. De vereniging baseerde zich op het principe van *self-government*: het leidend comité van de vereniging bestond uit verpleegsters die door de leden werden gekozen.⁵⁸⁶ De vereniging ijverde in de eerste plaats voor de aansluiting van haar leden bij een mutualiteit.⁵⁸⁷ Dit moet gesitueerd worden in de hoge vlucht die

⁵⁸³ C. MAGNEE, *Les infirmières belges dans l'entre-deux-guerres, entre émancipation et soumission*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté Wijsbegeerte en Letteren, 1996-1997, 149.

⁵⁸⁴ C. JACQUES, 'Les infirmières dans l'entre-deux-guerres et l'action des dames d'œuvre', *Sextant*, 1994-95, nr. 3, 111.

⁵⁸⁵ C. WAELBROUCK, 'Pour les Infirmières', *Aujourd'hui et Demain*, 3 (1919), nr. 1, 6-7.

⁵⁸⁶ 'La Fédération Nationale des Infirmières Belges', *Revue de l'Infirmière*, 1 (1921), nr. 10, 2.

⁵⁸⁷ MECHELYNCK, *La genèse*, 16.

mutualiteiten in België namen na de Eerste Wereldoorlog, met een definitieve doorbraak vanaf 1923.⁵⁸⁸ Het was dan ook niet toevallig dat begin januari 1924 onder auspiciën van het Belgische Rode Kruis een mutualiteit voor verpleegsters tot stand kwam. Daarbij waren er twee categorieën verzekerden: degenen die een vergoeding ontvingen vanaf de vierde dag werkonbekwaamheid en degenen die een vergoeding kregen na hun eerste maand werkonbekwaamheid. Per categorie waren er drie verschillende soorten bijdragen, die telkens recht gaven op verschillende voordelen.⁵⁸⁹

De *Union professionnelle des infirmières belges* vroeg haar leden ook om deel te nemen aan het examen voor hospitaalverpleegster.⁵⁹⁰ Daarmee ging ze in tegen de verpleegstersscholen van de Raad der Godshuizen en van de Belgische school voor gediplomeerde verpleegsters, die het niet nodig vonden dat hun leerlingen deelnamen aan dit examen (cfr. hoofdstuk 1). Tevens pleitte de Brusselse vereniging voor een achturige werkdag, een halve dag vrij per week, een vrije dag per maand en een maand jaarlijkse vakantie.⁵⁹¹

Vanaf juli 1919 werd een eigen maandblad uitgegeven: *L'Infirmière Belge*.⁵⁹² Dit blad bestond twee jaar en werd dan opgevolgd door een nieuw maandblad: *Revue de l'Infirmière*.⁵⁹³ In het editoriaal van het eerste nummer werd de doelstelling van het blad duidelijk omschreven: opkomen voor de morele en materiële bescherming van het verpleegstersberoep.⁵⁹⁴ Er werd meteen gepleit voor de oprichting van een nationale federatie, maar het duurde nog een aantal maanden voor deze effectief werd opgericht.

In hetzelfde nummer schreef ook dokter Van Swieten (sinds de oprichting in 1907 directeur van de verpleegstersschool Sint-Camillus in Brussel, cfr. hoofdstuk 1) een artikel.⁵⁹⁵ Ook hij wees op het wantrouwen van het medisch korps tegenover de verpleegsters: net zoals voor de oorlog, vonden dokters dat verpleegsters te ver gingen. Hij pleitte er dan ook (opnieuw) voor dat ze zich schikten naar de bevelen van de dokters.

⁵⁸⁸ R. REZSOHAZY, *Histoire du mouvement mutualiste chrétien en Belgique*, Parijs/Brussel, 1957, 197.

⁵⁸⁹ 'Mutualité des infirmières et travailleuses sociales (sous les auspices de la Croix-Rouge de Belgique)', *La Croix-Rouge de Belgique/Het Roode-Kruis van België*, 3 (1924), januari, nr. 1, 95-96.

⁵⁹⁰ MECHELYNCK, *La genèse*, 17.

⁵⁹¹ MECHELYNCK, *La genèse*, 17.

⁵⁹² Van dit maandblad werd enkel het tweede nummer van de eerste jaargang bewaard.

⁵⁹³ Dit maandblad verscheen van 1921 tot 1924 en werd integraal bewaard.

⁵⁹⁴ LA REDACTION, 'Aux infirmières', *Revue de l'Infirmière*, 1 (1921) [nr. 1], 1.

⁵⁹⁵ [R.] VAN SWIETEN, "Mes Voeux", *Revue de l'Infirmière*, 1 (1921), [nr. 1], 2.

Kort na de oprichting van de Brusselse vereniging ontstonden vergelijkbare verenigingen in Antwerpen, Mechelen, Gent en Doornik. Afgevaardigden ervan kwamen op 23 februari 1922 in Brussel samen en besloten om een *Fédération Nationale des Infirmières Belges* op te richten. Deze federatie werd bestuurd door een comité dat bestond uit afgevaardigden van de verschillende verenigingen.⁵⁹⁶ Het had dus bijna zes jaar geduurd vooraleer de wens van Belpaire werd gerealiseerd, bij de verwezenlijking ervan was zij op geen enkele manier betrokken. Dat was overigens niet verwonderlijk: Belpaire had een katholiek en (gematigd) Vlaams etiket, wat niet meteen overeenstemde met de opvattingen van de federatie.

De eerste algemene vergadering van de federatie vond plaats op 14 en 15 juni 1924 in Brussel. Meer dan 300 verpleegsters namen eraan deel, wat kan bestempeld worden als een groot succes. In haar toespraak wees voorzitter Jeanne Hellemans op het belang van de driejarige opleiding, voorzien in het koninklijk besluit van 1921. Zij wees op het elan dat de oorlog aan het verpleegstersberoep had geschonken en pleitte voor respect voor de verpleegster (op die manier leverde ze een bijdrage aan de naoorlogse constructie van het beeld van de *witte engel*). Daarbij stelde ze vast dat er nog veel werk aan de winkel was om de onwetendheid en de vooroordelen te bestrijden.⁵⁹⁷ Hellemans ging daar niet dieper op in, waarschijnlijk om niet al te veel op zere tenen te trappen.

Die vooroordelen kwamen trouwens op de algemene vergadering aan bod. In zijn toespraak herhaalde dokter Van Swieten zijn waarschuwingen uit 1921. Hij beklemtoonde opnieuw dat de medische wereld wantrouwig stond tegenover de ontwikkelingen van het verpleegstersberoep. Hij voegde er wel aan toe dat de medici zich meer en meer rekenschap gaven van de diensten die de verpleegsters hen konden leveren, maar de aangehaalde voorbeelden bevestigden de visie van dokters op het verpleegstersberoep. Hij benadrukte dat verpleegsters nauwgezet de voorschriften van de dokters moesten uitvoeren, hun raadgevingen moesten volgen en de doeltreffendheid van hun behandeling moesten verzekeren. Verpleegsters mochten zich nooit in de plaats van dokters stellen en moesten

⁵⁹⁶ 'La Fédération Nationale des Infirmières Belges', *Revue de l'Infirmière*, 1 (1921), nr. 10, 2.

⁵⁹⁷ [J.] HELLEMANS, 'Rapport sur l'activité de la Fédération', *Revue de l'Infirmière*, 3 (1924), nr. 11-12, 6-9.

1
zich beperken tot hun dienende rol.⁵⁹⁸ Er was dus ook bij het medisch korps nog heel wat werk aan de winkel voor de pas opgerichte verpleegstersfederatie.

In het najaar van 1923 werd ook een *Amicale des Infirmières du Front* opgericht.⁵⁹⁹ Frontverpleegsters met minstens een jaar dienst konden hiervan lid worden. Deze vriendenkring had als doel om vriendschappelijke contacten tussen de frontverpleegsters te onderhouden, hun belangen te verdedigen en een verzekering aan te bieden. In november 1923 werd de *Amicale des Infirmières militaires* lid van de nationale federatie. Het gaat hier vermoedelijk over dezelfde vriendenkring.⁶⁰⁰

Ondertussen had ook *La Famille de l'Infirmière* - de vereniging die op het einde van de oorlog in Le Havre was opgericht om morele steun aan Belgische frontverpleegsters te bieden (cfr. hoofdstuk 4) - verschillende initiatieven voor die verpleegsters ondernomen. Begin 1919 werden een aantal ministers aangeschreven: de minister van Spoorwegen voor het behoud van de reductie voor verpleegsters, de minister van Oorlog om te bekomen dat zieke verpleegsters ook na 30 dagen hun soldij bleven ontvangen, en de minister van Binnenlandse Zaken om zieke verpleegsters in het sanatorium van Chanay (in het Franse departement Ain) toe te laten. Tevens kreeg inspecteur-generaal Mélis van de medische dienst van het leger de vraag om een certificaat of diploma te verlenen aan verpleegsters die tijdens de oorlog dienst hadden gedaan in militaire hospitalen (een antwoord op deze vragen werd niet teruggevonden).⁶⁰¹

In 1919 richtte de vereniging ook een club voor verpleegsters op in Brussel (waar 22 verpleegsters konden verblijven), evenals het home *Les Voiles Blancs* in Sint-Genesius-Rode (voor 15 vermoeide of herstellende verpleegsters). Het home verving de *Club Royal Elisabeth*, die tijdens het laatste oorlogsjaar in Frankrijk was opgericht (cfr. hoofdstuk 4). Tevens werd gestart met een gratis plaatsingsdienst, die vacatures voor verpleegsters centraliseerde. Deze dienst kende meteen veel succes: in 1919-1920 kreeg ze 1245 aanvragen, waarvan er 875

⁵⁹⁸ [R.] VAN SWIETEN, 'Ce que nous attendons des Infirmières', *Revue de l'Infirmière*, 3 (1924), nr. 11-12, 22-24.

⁵⁹⁹ 'L'Amicale des Infirmières du Front', *Revue de l'Infirmière*, 3 (1923), nr. 2-3, 24.

⁶⁰⁰ 'Fédération Nationale des Infirmières Belges. Compte rendu de la séance du 17 novembre 1923', *Revue de l'Infirmière*, 3 (1924), nr. 4-5, 13.

⁶⁰¹ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière*, *Archief La Famille de l'Infirmière*, [Procès-verbaux Conseil d'Administration], zitting 20 februari 1919.

positief beantwoord werden.⁶⁰² In 1921 moest *Les Voiles Blancs* wel de deuren sluiten: de villa bleek te duur voor het klein aantal verpleegsters dat er kwam uitrusten.⁶⁰³ Voortaan werd er de voorkeur aan gegeven om deze verpleegsters financieel te ondersteunen.⁶⁰⁴ De plaatsingsdienst bleef wel succesvol: in 1921 zorgde ze voor 724 ingevulde vacatures voor verpleegsters,⁶⁰⁵ in 1922 liep dit aantal op tot 844,⁶⁰⁶ en in 1923 zelfs tot 852.⁶⁰⁷ Ook het aantal leden van de vereniging bleef stegen: in 1921 was er sprake van meer dan 500 leden,⁶⁰⁸ in 1922 werden een 100-tal nieuwe leden aanvaard,⁶⁰⁹ en in 1923 waren er 80 nieuwelingen.⁶¹⁰

In 1924 was *La Famille de l'Infirmière* ook nauw betrokken bij de oprichting en werking van een nieuwe vereniging: *Le Home Pannois pour infirmières*. Deze vereniging werd opgericht in De Panne (ongetwijfeld niet toevallig, vermits hier tijdens de oorlog het grootste fronthospitaal was gesitueerd). Ze had een dubbel doel: aandacht vragen voor de toewijding van de Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog en hen een rustverblijf aan de zee aanbieden. Daartoe kreeg de vereniging een villa ter beschikking, waar twaalf verpleegsters konden verblijven.⁶¹¹ Ook deze nieuwe vereniging kaderde in het onmiddellijke naoorlogse streven om via aandacht voor het oorlogswerk van de verpleegsters de perceptie van het beroep in gunstige zin te beïnvloeden.

In haar onmiddellijke naoorlogse werking bleef *La Famille de l'Infirmière* de nadruk leggen op haar oorspronkelijke doelstelling om morele steun aan verpleegsters te bieden.

⁶⁰² BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, La Famille de l'Infirmière 1918-1920*, Brussel, [1921], 3-5.

⁶⁰³ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, [Procès-verbaux Conseil d'Administration]*, zitting 2 juni 1921.

⁶⁰⁴ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, La Famille de l'Infirmière 1921*, Brussel, [1922], 10.

⁶⁰⁵ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, La Famille de l'Infirmière 1921*, Brussel, [1922], 9.

⁶⁰⁶ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, La Famille de l'Infirmière: rapport 1922*, Brussel, [1923], 8.

⁶⁰⁷ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, La Famille de l'Infirmière: rapport 1923*, Brussel, [1924], 14.

⁶⁰⁸ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, La Famille de l'Infirmière 1921*, Brussel, [1922], 6.

⁶⁰⁹ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, La Famille de l'Infirmière: rapport 1922*, Brussel, [1923], 7.

⁶¹⁰ BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière, Archief La Famille de l'Infirmière, La Famille de l'Infirmière: rapport 1923*, Brussel, [1924], 13.

⁶¹¹ 'L'infirmière au repos', *Revue de l'Infirmière*, 3 (1924), nr. 10, 11.

Daarbij werd wel samengewerkt met de *Union professionnelle des infirmières belges* en de *Fédération Nationale des Infirmières belges* (vanaf 1923 deelden ze in Brussel hetzelfde gebouw), maar werd ook de nadruk gelegd op de eigenheid van de vereniging. Zo werd meteen bij de oprichting van de unie in 1919 aan haar verantwoordelijke duidelijk gemaakt dat *La Famille de l'Infirmière* de overgang van de militaire verpleegsters naar een burgerlijke loopbaan wenste te vergemakkelijken, zonder daarbij de syndicale weg op te gaan. Daarbij onderlijnde de vereniging dat iedere verpleegster vrij was om zich aan te sluiten bij de groepering die haar het meeste aansprak.⁶¹²

Ter vergelijking kan in dit verband nog vermeld worden dat de eerste professionele organisatie voor Britse verpleegsters tot stand kwam in 1887. In dat jaar richtte Bedford Fenwick de *British Nurses' Association* op.⁶¹³ In Nederland werd de *Nederlandsche Bond voor Ziekenverpleging* in 1893 gesticht, met de bedoeling uniformiteit in de opleiding en examens te brengen.⁶¹⁴ In Frankrijk daarentegen duurde het tot 1924 vooraleer Léonie Chaptel de *Association nationale des infirmières diplômées* oprichtte.⁶¹⁵

4. Besluit

De onmiddellijke naoorlogse ontwikkelingen wijzen op een moeizame doorstart van het verpleegstersberoep. Ondanks het eerder positieve imago waarmee de Belgische verpleegsters uit de Eerste Wereldoorlog waren gekomen, had dit geen weerslag op de verpleegstersopleidingen tijdens de eerste twee jaar na de oorlog. Het aantal leerlingen daalde zelfs in vergelijking met de oorlog. Pas in 1921 was er opnieuw een stijging van het aantal leerlingen. In dat jaar kwam ook een nieuwe wetgeving tot stand, die de opleiding in

⁶¹² BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière*, *Archief La Famille de l'Infirmière*, [Procès-verbaux Conseil d'Administration], zitting 29 april 1919. Ook op de daaropvolgende vergadering werd onderlijnd dat de vereniging zich verder individueel ging bezighouden met het lot van de verpleegsters, zonder daarbij de syndicale toer op te gaan. BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière*, *Archief La Famille de l'Infirmière*, [Procès-verbaux Conseil d'Administration], zitting 8 mei 1919. Twee weken later werd nog eens benadrukt dat de vereniging zich het recht voorbehield om te werken aan de verbetering van het lot van de verpleegsters, buiten elk syndicaat om. BRUSSEL, *La Famille de l'Infirmière*, *Archief La Famille de l'Infirmière*, [Procès-verbaux Conseil d'Administration], zitting 21 mei 1919.

⁶¹³ MASSON, *A Pictorial History of Nursing*, 76.

⁶¹⁴ C. BAKKER-VAN DER KOOIJ, 'Mara. Pleegzuster zijn: ontwikkelingen in de ziekenverpleging en de organisatiepogingen van verpleegsters in Nederland, 1870-1920', J. BLOK e.a., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1981*, Nijmegen, 1981, 200.

⁶¹⁵ KNIBIEHLER, 'Les anges blancs', 60.

alle scholen uniformiseerde tot drie jaar en de inhoud ervan vrij ingrijpend wijzigde. In het nieuwe curriculum werd rekening gehouden met een aantal vakgebieden die tijdens de oorlog op de voorgrond waren gekomen. Meteen na de oorlog werden ook de vooroorlogse pogingen met het oog op de oprichting van een beroepsvereniging voor verpleegsters voortgezet. Deze inspanningen werden begin 1922 bekroond door de stichting van de *Fédération Nationale des Infirmières belges*, die zich ging profileren als de beroeps- en belangenvereniging van de Belgische verpleegsters. Ook *La Famille de l'Infirmière* - dat nog tijdens de oorlog was opgericht - nam verschillende initiatieven voor de morele ondersteuning van verpleegsters.

Tot diep in de negentiende eeuw waren verpleegkundige zorgen in België bijna uitsluitend in handen van vrouwelijke religieuzen. Deze zorgen pasten in een lange traditie van *caritas*, waarbij ook morele en spirituele ondersteuning werd geboden. Nonnen werden in de katholieke traditie gepercipieerd als helden, die zich met gevaar voor eigen leven inzetten voor zieken.⁶¹⁶ Bij hun zorgverlening was professionele ondersteuning echter zo goed als onbestaande. De verzorging van zieken behield dan ook zeer lang een slechte reputatie.⁶¹⁷ Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw kwam hierin geleidelijk verandering, door de (aanzet tot) oprichting van de eerste scholen voor lekenverpleegsters in Luik, Brussel en Antwerpen. Dit waren niet toevallig *blauwe steden*⁶¹⁸: vanuit liberaal-vrijzinnige hoek werd het voortouw genomen in het streven naar de secularisering van het verpleegstersberoep.

De doorbraak voor de professionalisering van het beroep situeerde zich in het eerste decennium van de twintigste eeuw: in 1902 ging een school voor ziekenverpleging van start in Antwerpen, vijf jaar later werden in Brussel zelfs drie verpleegstersscholen opgericht. De wetgever reageerde bijna meteen op deze evolutie: in 1908 werd via een koninklijk besluit een bekwaamheidsdiploma voor 'ziekenoppassers' ingesteld. Dit diploma kende een groot succes, zowel bij leken als religieuzen. Laatstgenoemden zagen via het diploma de kans om blijvend in aanmerking te komen voor het verstrekken van verpleegkundige zorgen. Het bleek wel moeilijk om via die nieuwe opleidingen de hogere sociale klassen te bereiken. Er bestond ook groot wantrouwen bij het medisch korps, dat vreesde voor een aantasting van zijn gezag. De verschillende opleidingen zorgden bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog voor 4500 opgeleide verpleegsters (het waren bijna uitsluitend jonge vrouwen die de opleiding volgden). Dit onderzoeksresultaat ontkracht de stelling (cfr. inleiding) dat er bij het begin van de oorlog nauwelijks opgeleide Belgische verpleegsters beschikbaar waren.

⁶¹⁶ T. VAN OSSELAER, *The Pious Sex: Catholic Constructions of Masculinity and Femininity in Belgium, c. 1800-1940*, Leuven, 2103, 158.

⁶¹⁷ L. VERMEIREN en I. HANSEN, 'Het hospitaalwezen: ziekenzorg voor armen', J. DE MAEYER e.a., *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, 1998, 43-57.

⁶¹⁸ B. D'HONDT, 'De "blauwe steden" of de triomf van de liberale steden', J. DE MAEYER en P. HEYRMAN red., *Geuren en kleuren: een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant, 19de en 20ste eeuw*, Leuven, 2001, 77-99.

Tijdens de oorlog liepen de verschillende opleidingen gewoon door. Daarbij ondervonden ze amper hinder van de bezettende overheid. De opleidingen konden rekenen op heel wat belangstelling en spraken ook meer en meer de gegoede burgerij aan. De vooroorlogse politieke tegenstellingen verdwenen door de oorlogsomstandigheden naar de achtergrond. Er kwamen ook opleidingen in Londen en Calais, die moesten zorgen voor de aanvoer van Belgische verpleegsters in de verschillende fronthospitalen. In deze hospitalen werden de verpleegsters geconfronteerd met uiteenlopende verpleegkundige praktijken, waarmee ze zo goed mogelijk probeerden om te gaan. De oorlogsomstandigheden stelden de verpleegsters wel zwaar op de proef: velen raakten oververmoeidheid en werden ziek, een aantal van hen moesten zelfs hun werk stopzetten.

Marie Elisabeth Belpaire ondernam tijdens de oorlog herhaalde pogingen om de Belgische verpleegsters te organiseren en op die manier hun professionele identiteit vorm te geven. Haar pogingen bleven echter zonder resultaat. Op het einde van de oorlog ontstond wel *La Famille de l'Infirmière*, een organisatie die vooral morele steun aan de verpleegsters bood. Die organisatie was echter niet door de verpleegsters zelf opgericht, maar 'van bovenaf' door de echtgenote van een Belgisch minister. Het zou tot 1922 duren vooraleer een echte professionele organisatie voor verpleegsters tot stand kwam, de *Fédération Nationale des Infirmières Belges*. Twee jaar later kwam ook een mutualiteit voor verpleegsters tot stand, waarvoor ook al tijdens de oorlog was geijverd.

De beeldvorming over Belgische verpleegsters bleek behoorlijk diffuus. Er was vooral het beeld van de verpleegster als moeder en als toonbeeld van zorg. De verpleegster werd soms ook voorgesteld als prostituee en als mannenverslindster. Het beeld van de *witte engel*, dat na de oorlog vaak werd gehanteerd, kwam tijdens de oorlog niet aan bod. Het bleek dus een naoorlogse constructie te zijn.

Het kon verwacht worden dat het verpleegstersberoep door het toch overwegend positieve oorlogsimago meteen na de oorlog een grote aantrekkingskracht zou uitoefenen, maar dat bleek niet het geval te zijn. De verschillende verpleegsteropleidingen hadden het moeilijk om leerlingen te rekruteren, en in sommige hospitalen was er een tekort aan geschoolde verpleegsters. Mede onder invloed van de oorlogsomstandigheden werd de inhoud van de opleiding in 1921 wel vrij ingrijpend veranderd: een driejarige opleiding was voortaan verplicht.

1

Had de oorlog een emanciperend effect op het verpleegstersberoep? Het is een vraag die doorheen deze studie geen eenduidig antwoord krijgt. Belgische verpleegsters bleven ook tijdens de oorlog ondergeschikt aan het medisch korps en slaagden er niet in om een eigen professionele organisatie tot stand te brengen. In de geschiedenis van de Eerste Wereldoorlog bleven ze dan ook grotendeels een stemloze groep.⁶¹⁹ Op het einde van de oorlog konden ze meestal wel rekenen op een positief imago, maar die lijn werd na de oorlog niet doorgetrokken. De *agency* van de Belgische verpleegsters tijdens en in de onmiddellijke nasleep van de oorlog was dan ook niet bijster groot.

'Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten', stond er op het insigne van de verpleegsters in een van de fronthospitalen. Het was voor de Belgische verpleegsters zeker niet eenvoudig om deze opdracht tijdens de vier oorlogsjaren waar te maken. Toch kan aan de hand van bronnen als het dagboek van de Brusselse verpleegster Jane de Launoy - de belangrijkste bron voor dit onderzoek - geconcludeerd worden dat ze daarin grotendeels geslaagd zijn. Een (laatste) citaat uit haar dagboek geeft daarvan een mooi voorbeeld:

*'Voor hij wordt geëvacueerd, vraagt een zieke in één van de paviljoenen naar mij. Een Fransman met amputatie reikt me heel bewogen de hand. "Juffrouw, ik hou er aan van u afscheid te nemen, ik zal u nooit vergeten." Ik ben stomverbaasd, want ik kom bijna nooit in die zaal en mompel iets banaals. Terwijl hij mijn geheugen opfrist, slaag ik er in me zijn opname voor de geest te krijgen. "Ik was er heel slecht aan toe, ze hebben mij bij bewustzijn onder gedeeltelijke narcose geopereerd, terwijl u in de nacht de instrumenten aangaf, hebt u me geholpen, getroost en gerustgesteld en u stond zo opgesteld, dat ik niet kon zien hoe ze mijn voet amputeerden. Toen ik de volgende morgen om 11 u. werd verzorgd, was ik ten zeerste verwonderd u daar opnieuw instrumenten te zien aanreiken." Ik leg hem uit dat alle verpleegsters van operatiezalen voor dringende gevallen kunnen opgeroepen worden, zodat ze een dag, plus een deel van de nacht of de hele nacht en een tweede dag of maximum zesendertig uur aan één stuk in het getouw zijn. "Het is me om het even," besluit hij, "dat verandert niets aan wat ik erover denk!" Hij reikt me de hand... ik heb die man nooit meer teruggezien. Er zijn er dus toch die oog hebben voor onze inzet.'*⁶²⁰

⁶¹⁹ MAYHEW, *Gewond*, 11.

⁶²⁰ DE LAUNOY, *Oorlogsverpleegsters*, 243.

Bij het uitvoeren van de drievoudige opdracht van de verpleegsters was het opvallend dat het troostende aspect sterk op de voorgrond trad. In die zin onderscheidden de Belgische verpleegsters zich meer dan eens van hun strengere Britse collega's. De vooroorlogse traditie van katholieke zorgde hierbij voor een positieve invloed. Voor dat troosten, maar ook voor het verlichten en genezen, verdienen de Belgische verpleegsters zeker een plaats in de lopende herdenking van de Eerste Wereldoorlog én in de historiografie van die oorlog en van de verpleegkunde.

SAMENVATTING

In de historiografie van de Eerste Wereldoorlog en van de verpleegkunde is er amper aandacht voor het werk van Belgische verpleegsters tijdens die oorlog. Deze scriptie stelt de onderzoeksvraag wie deze verpleegsters waren en wat zij tijdens de oorlog deden. Om hierop een antwoord te krijgen, werden verschillende deelvragen gesteld. Hoeveel verpleegsters waren er tijdens de Eerste Wereldoorlog? Welke verpleegkundige praktijken hebben zij tijdens de oorlog uitgevoerd? Hoe hebben ze zich als beroepsgroep georganiseerd? Hoe zag de beeldvorming over de Belgische verpleegsters eruit? Via deze vragen is het de bedoeling het verhaal van hun oorlogswerk te vertellen en zo de geschiedenis van de verpleegkunde in België tijdens de oorlogsjaren te reconstrueren.

Er werd eerst nagegaan hoe de vooroorlogse opleiding van verpleegsters was georganiseerd. Nadat de verpleegkundige zorgen in België eeuwenlang bijna uitsluitend in handen waren van vrouwelijke religieuzen, kwam daarin op het einde van de negentiende eeuw verandering. Er werden opleidingen voor lekenverpleegsters gestart in Luik (1882), Brussel (1887), Antwerpen (1902) en opnieuw Brussel (1907). In 1908 creëerde de overheid ook een bekwaamheidsdiploma voor verpleegsters, na een voornamelijk theoretische vorming van een jaar. Ondanks de oorspronkelijke weerstand in katholieke kringen en het wantrouwen bij het medisch korps kenden deze opleidingen veel succes. Toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, waren er in België 4500 opgeleide Belgische verpleegsters.

Tijdens de oorlog liepen deze opleidingen gewoon door. Daarbij ondervonden ze amper hinder van de bezettende overheid. Er kwamen ook scholen in Londen en Calais, die moesten zorgen voor de aanvoer van Belgische verpleegsters in de verschillende fronthospitalen. Op die wijze werden nog eens 1800 verpleegsters opgeleid. Van de verpleegsters die voor en tijdens de oorlog een scholing kregen, werden er minstens 800 ingezet in voornamelijk Belgische fronthospitalen.

Een van de kernvragen van deze scriptie was deze naar de verpleegkundige praktijken van de Belgische verpleegsters tijdens de oorlog. De omgang met het gewonde lichaam en met de dood stelden hen zowel fysisch als psychisch zwaar op de proef. Velen raakten dan ook oververmoeid en werden ziek. Sommigen moesten onder druk van de oorlogsomstandigheden hun werk stopzetten. Daarnaast waren er bij de uitoefening van hun

1
werk regelmatig spanningen met niet-opgeleide vrijwilligsters en met Britse verpleegsters, die een streng reglement hanteerden.

Tijdens de oorlog werden pogingen ondernomen om de Belgische verpleegsters te organiseren en op die manier hun professionele identiteit vorm te geven. Dit gebeurde vooral onder impuls van Marie Elisabeth Belpaire, die voor de oorlog al een vrouwenbond had opgericht. Vanaf 1916 gaf zij in niet-bezet België een maandblad voor verpleegsters uit, met de bedoeling een professionele organisatie op te richten. Haar pogingen bleven zonder resultaat. Op het einde van de oorlog ontstond onder impuls van de echtgenote van Belgisch minister Paul Hymans wel een organisatie die morele steun aan verpleegsters verleende.

De beeldvorming over Belgische verpleegsters tijdens de Eerste Wereldoorlog bleek behoorlijk diffuus. Er was vooral het beeld van de verpleegster als moeder en als toonbeeld van zorg. De verpleegster werd soms ook voorgesteld als prostituee en als mannenverslindster. Het beeld van de *witte engel*, dat na de oorlog het discours over de verpleegster domineerde, kwam tijdens de oorlog niet aan bod. Het bleek dus een naoorlogse constructie te zijn. Er was ook nog de mythe van de 'koningin-verpleegster', die een positieve invloed had op het imago van de verpleegster.

Tot slot werd nagegaan in hoeverre de onmiddellijke naoorlogse ontwikkelingen in het verpleegstersberoep beïnvloed waren door de oorlog. Het antwoord daarop was niet eenduidig. De verpleegstersscholen hadden na de oorlog problemen met de rekrutering en profiteerden dus niet van het eerder positieve imago dat verpleegsters in de loop van de oorlog hadden verworven. In 1921 kwam er een nieuwe wetgeving op de verpleegstersopleiding, waarbij inhoudelijk wel rekening werd gehouden met de oorlogservaringen. In 1922 kwam mede onder impuls van een aantal frontverpleegsters ook een professionele organisatie voor verpleegsters tot stand. Het bleek daarbij niet eenvoudig om op te komen voor hun rechten tegenover het blijvende wantrouwen van het medisch korps.

Had de oorlog een emanciperend effect op het verpleegstersberoep? Het antwoord op deze vraag is eerder negatief. Belgische verpleegsters bleven ook na de oorlog ondergeschikt aan de medici, de verpleegstersopleidingen slaagden er niet in hun vooroorlogse succes te evenaren, en het aanzien van de verpleegsters bleef bij grote delen

van de bevolking eerder beperkt. De *agency* van Belgische verpleegsters tijdens en in de onmiddellijke nasleep van de oorlog was dus niet bijster groot.

'Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten' stond er op het insigne van de verpleegsters in *L'Océan* in De Panne, het grootste fronthospitaal in niet-bezet België. Het was voor de Belgische verpleegsters zeker niet eenvoudig om die drievoudige opdracht tijdens de vier oorlogsjaren waar te maken. Uit verschillende bronnen - waarbij het oorlogsdagboek van de Belgische verpleegsters Jane de Launoy een belangrijke plaats inneemt - bleek dat zij meestal slaagden in hun opdracht. Het troostende aspect kwam daarbij sterk op de voorgrond, en was beïnvloed door de katholieke wortels van de verpleegkunde in België.

ABSTRACT

The historiography of the First World War and nursing pays nearly no attention to the work of the Belgian nurses during the Great War. This study addresses research questions relating to who these nurses were and what they were doing during the war. Therefore different sub-questions were asked. How many nurses were trained during the war? What were their main nursing practices? Were they organised as a professional group? What was the image of the Belgian nurses? By answering these questions their story is told and the history of nursing in Belgium during the First World War is reconstructed.

At first the pre-war training of nurses was studied. During centuries nursing in Belgium was the monopoly of nuns. This changed at the end of the nineteenth century. Schools for secularised nurses started in Liège (1882), Brussels (1887), Antwerp (1902) and again Brussels (1907). In 1908 the government created a certificate for nurses, after a mainly theoretical schooling of one year. Although catholic and medical circles were highly sceptical, these new trainings became very successful. The different courses resulted in 4500 trained nurses at the beginning of the war.

During the war, these courses simply continued. They were not confronted with obstructions by the occupying power. Schools were also created in London and Calais, with the aim to prepare nurses for Belgian military hospitals. 1800 Belgian nurses were educated that way. At least 800 nurses, who were trained before and during the war, were involved in Belgian military hospitals.

One of the main questions of this study was about the practices of Belgian nurses during the war. They suffered physically and mentally in their contacts with wounded and starving soldiers. A lot of nurses became exhausted and suffered of illness. Some of them were obliged to stop working by the pressure of the war. By executing their work, there were regular tensions with non-educated volunteers and with British nurses, who applied strict rules and regulations.

During the war, attempts were made to organise the nurses and so trying to shape their professional identity. The main instigator was Marie Elisabeth Belpaire, who already created a woman association before the war. In 1916 she started a monthly review especially for Belgian nurses in non-occupied Belgium, with the aim to stimulate a professional

organisation. Her efforts met with no success. At the end of the war, an organisation for moral support of nurses was created by the wife of Belgian minister Paul Hymans.

The image building of Belgian nurses during the war looked rather diffuse. The main image in nurses' personal testimonies was that of the nurse as mother and as an example of care. There were also negative images, which depicted nurses as prostitutes or nymphomaniacs. The image of the *white angel*, which dominated the discourse after the war, was not present during the conflict. This proves that it was a post-war construction. The myth of the 'queen-nurse' had a positive impact on the image of the war nurse.

Finally, the analysis to investigate if post-war developments were influenced by the war resulted in an answer that wasn't unidimensional. The nursing schools had problems with their recruitment immediately after the war and didn't profit of the rather positive image of the war nurse. In 1921, the government created a new legislation on the training of nursing, which took into account the war experiences. Stimulated mainly by front nurses, a professional organisation for nurses was created in 1922, although it was not an easy task to fight for their rights against the persistent scepticism of the medical world.

Did the war had an emancipatory effect on the nurses' profession? The answer is rather negative. During and after the war nurses stayed in a subordinate relation with the doctors, the nursing schools couldn't copy their pre-war success and their image wasn't very well-known by a large part of the population. The *agency* of the Belgian nurses during and immediately after the war wasn't very high.

'Sometimes curing, most of the time relieving, always caring' was mentioned on the medal of nurses in *L'Océan*, the biggest front hospital in non-occupied Belgium. It wasn't easy for Belgian nurses to fulfill this triple mission during the four years of the war. But different sources - especially the war diary of the Belgian nurse Jane de Launoy - proved that they achieved this most of the time. The care was the most important element, influenced by the catholic roots of nursing in Belgium.

RESUME

L'historiographie de la Première Guerre mondiale et des soins infirmiers n'attache presque pas d'importance au travail des infirmières belges pendant la Grande Guerre. Cette étude pose les questions de recherche suivantes: qui étaient ces infirmières et quelles étaient leurs activités pendant la guerre? Pour répondre à ces interrogations, différentes questions supplémentaires ont été posées. Combien d'infirmières belges formées y avait-il pendant la guerre? Quelles étaient les pratiques infirmières qu'elles ont exécutées? Comment étaient-elles organisées en tant que groupe professionnel? Quelle était l'image de l'infirmière belge? En répondant à ces questions, cette étude vise à raconter le récit de leur travail et à reconstruire l'histoire du nursing en Belgique pendant la guerre.

En guise d'introduction, les efforts pour organiser une formation d'infirmières avant la guerre sont analysés. Après des siècles de soins infirmiers dispensés par des soeurs religieuses, ceci change à partir du dernier quart du dix-neuvième siècle: des écoles laïques sont créées à Liège (1882), à Bruxelles (1887), à Anvers (1902) et de nouveau à Bruxelles (1907). En 1908, le gouvernement instaure un diplôme de capacité pour infirmières, octroyé après une formation principalement théorique d'un an. Malgré la critique du monde catholique vis-à-vis des infirmières laïques et le scepticisme des médecins, ces formations ont beaucoup de succès. Il en résulte qu'au début de la guerre 4500 infirmières avaient obtenu leur diplôme.

Ces formations ont continué pendant la guerre, sans rencontrer beaucoup de problèmes avec l'occupant allemand dans la Belgique occupée. Deux écoles supplémentaires ont été créées à Londres et à Calais. Leur but était de fournir des infirmières pour les hôpitaux militaires belges. Ainsi une formation a été donnée à 1800 infirmières. Au moins 800 infirmières formées avant et pendant la guerre ont travaillé dans des hôpitaux belges.

Une question cruciale de cette étude était de savoir quelles pratiques ont été appliquées par ces infirmières. Leurs contacts avec des soldats blessés et la confrontation avec la mort étaient très lourds, tant physiquement que mentalement. Beaucoup d'infirmières étaient fatiguées et malades. Certaines devaient abandonner leur travail à cause des circonstances. Régulièrement il y avait aussi des tensions avec des volontaires non-scolarisées et avec les *nurses* britanniques, qui imposaient un règlement sévère.

Pendant la guerre certains ont essayé d'organiser les infirmières belges et de former leur identité professionnelle. C'était surtout le travail de Marie Elisabeth Belpaire, qui avait déjà organisé une association de femmes avant la guerre. En 1916 elle commença à éditer dans la zone non-occupée une revue mensuelle spécifiquement pour les infirmières belges, dans le but de former une organisation professionnelle. Ses efforts furent vains. A la fin de la guerre, la femme du ministre belge Paul Hymans créa une organisation qui soutenait moralement les infirmières de guerre.

L'image de l'infirmière belge pendant la guerre était assez complexe. Il y avait surtout l'image de l'infirmière mère et de l'infirmière soignante. Mais il y avait aussi l'image de l'infirmière prostituée et de l'infirmière nymphomane. L'image de *l'ange blanc*, qui dominait le discours sur les infirmières après la guerre, ne se retrouve pas pendant la guerre. Il s'agit donc d'une construction d'après-guerre. Il y avait aussi le mythe de la 'reine-infirmière', qui influençait d'une manière positive l'image de l'infirmière.

La question se posait aussi si les développements du nursing d'après-guerre ont été influencés par la guerre. Immédiatement après la guerre, les différentes formations d'infirmières n'ont pas connu beaucoup de succès et n'ont donc pas profité de l'image assez positive avec laquelle l'infirmière belge est sortie de la guerre. En 1921 une nouvelle législation sur la formation des infirmières a été publiée, tenant compte des expériences de la guerre. Sous l'influence de certaines infirmières du front, en 1922 une organisation professionnelle pour infirmières a enfin été fondée, mais elle s'est confrontée à un scepticisme permanent de la part des médecins.

La guerre a-t-elle eu un effet émancipatoire sur les infirmières? La réponse à cette question est plutôt négative. Pendant et après la guerre les infirmières restaient soumises aux médecins, les écoles d'infirmières n'avaient pas le même succès qu'avant la guerre, et le prestige des infirmières était limité pendant et immédiatement après la guerre auprès d'une partie importante de la population. L'*agency* des infirmières belges n'était donc pas très grande.

'Guérir quelquefois, soulager souvent, consoler toujours', était inscrit sur l'insigne des infirmières de *L'Océan*, le plus grand hôpital du front. Il n'était certainement pas évident de réaliser cette triple mission pendant les quatre années de la guerre. Mais sur base de différentes sources, dont la plus importante est le carnet de guerre de l'infirmière belge Jane

de Launoy, la conclusion s'impose que les infirmières ont accompli généralement cette mission. L'aspect 'consolation' était très important, et influencé par les racines catholiques du nursing en Belgique.

La historiografía de la Primera Guerra Mundial y de la enfermería casi no da importancia al trabajo de las enfermeras belgas durante la Gran Guerra. Este estudio plantea las siguientes preguntas de investigación: ¿quién eran estas enfermeras y cuáles eran sus actividades durante la guerra? Para responder a estas interrogaciones, surgen varias preguntas más. ¿Cuántas enfermeras belgas formadas participaron en la guerra? ¿Cuáles eran las prácticas de enfermería ejecutadas? ¿Cómo se organizaron como grupo profesional? ¿Cuál era la imagen de la enfermera belga? Al responder a estas preguntas, este estudio pretende contar la historia de su trabajo y reconstruir la historia del nursing en Bélgica durante la guerra.

A modo de introducción, se han analizado los esfuerzos realizados antes de la guerra para organizar una formación en enfermería. Después de siglos de cuidados de enfermería prestados por las religiosas, esto cambia en el último cuarto del siglo XIX. Como resultado, unas escuelas seculares se crean en Liège (1882), Bruselas (1887), Amberes (1902) y de nuevo Bruselas (1907). En 1908, el gobierno introdujo un certificado de aptitud profesional para las enfermeras, otorgado después de una formación principalmente teórica de un año. Pese a las críticas del mundo católico en contra de las enfermeras y el escepticismo de los médicos, estos cursos tienen mucho éxito. Al comienzo de la guerra, 4.500 enfermeras se habían graduado.

Estos cursos siguieron teniendo lugar durante la guerra, sin generar demasiada oposición por parte de los ocupantes alemanes en Bélgica ocupada. Dos escuelas suplementarias fueron también creadas en Londres y Calais. Sus objetivos eran proporcionar enfermeras belgas para los hospitales militares belgas y, de esta manera, 1.800 enfermeras han recibido una formación. Al menos 800 enfermeras formadas antes y durante la guerra han trabajado en los hospitales belgas.

Un objetivo crucial de este estudio era averiguar qué prácticas fueron generadas por parte de estas enfermeras. Sus contactos con los soldados heridos y la confrontación con la muerte eran muy fuertes, tanto físicamente como mentalmente. Muchas enfermeras estaban cansadas y enfermas. Algunas tuvieron que abandonar sus puestos de trabajo debido a las

circunstancias. Regularmente, había tensiones entre las voluntarias no escolarizadas y las nurses británicas, que imponían reglas severas.

Durante la guerra, ciertas personas se encargaron de la organización de las enfermeras belgas y trataron de formar su identidad profesional. Fue sobre todo el trabajo de Marie Elisabeth Belpaire, que ya había organizado una asociación de mujeres antes de la guerra. En 1916, comenzó a publicar en la zona no ocupada, una revista mensual específicamente para las enfermeras belgas, con el fin de formar una organización profesional. Sus esfuerzos fueron en vano. Al final de la guerra, la esposa del ministro belga Paul Hymans creó una organización que apoyaba moralmente a las enfermeras de guerra.

La imagen de la enfermera belga durante la guerra fue bastante compleja. Se encontraba sobre todo la imagen de la enfermera madre y de la auxiliar de enfermería. Pero había también la imagen de la enfermera ninfómana y de la enfermera prostituta. La imagen del ángel blanco, que dominó el discurso sobre las enfermeras después de la guerra, no se encontraba durante la guerra. Es por lo tanto una construcción de posguerra. También estaba el mito de la 'reina-enfermera', lo que influyó una imagen positiva de la enfermera.

Este estudio planteó también averiguar si el desarrollo del nursing de la posguerra fue influenciado por la guerra. Inmediatamente después de la guerra, los diversos programas de enfermería no han tenido mucho éxito y, por lo tanto, no han sacado provecho de la imagen relativamente positiva con la que la enfermera belga salió de la guerra. En 1921, se publicó una nueva legislación para la formación de las enfermeras, teniendo en cuenta las experiencias de la guerra. Bajo la influencia de algunas enfermeras del frente, una organización profesional para las enfermeras fue finalmente fundada en 1922, pero se enfrentó a un escepticismo permanente por parte de los médicos.

¿Ha tenido la guerra un efecto emancipador para las enfermeras? La respuesta a esta pregunta es más bien negativa. Después de la guerra, las enfermeras se quedaron sometidas a los médicos y las escuelas de enfermería no tuvieron tanto éxito como antes de la guerra. Además, el prestigio de las enfermeras fue limitado ante una parte importante de la población

durante e inmediatamente después de la guerra. La *agencia* de las enfermeras belgas no era muy grande.

'Curar a veces, aliviar a menudo, confortar siempre', estaba escrito en la insignia de las enfermeras en el hôpital de l'Océan, el hospital más grande en el frente. Seguramente no fue siempre fácil lograr esta triple misión durante los cuatro años de guerra. Pero en base a distintas fuentes, la mayor de las cuales es el diario de guerra de la enfermera belga Jane de Launoy, se puede sacar la conclusión de que las enfermeras generalmente han llevado a cabo esa misión. El aspecto 'consuelo' fue muy importante y fue influenciado por las raíces católicas de la enfermería en Bélgica.

Onuitgegeven bronnen

ANTWERPEN, Archief OCMW, *Secretariaat School voor Verpleging 1902-1948*.

ANTWERPEN, Artesis Plantijn Hogeschool, *Archief School voor Ziekenverpleging, Stuivenberg-gasthuis, Antwerpen*.

BREDENE, Privéarchief Linda Collas, *Archief Edith Steelandt*.

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Archief van het Belgische Rode Kruis tijdens de Eerste Wereldoorlog*.

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Ministerie van Volksgezondheid. Dienst Erkenning Gezondheidsberoepen*.

BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief depot 2, *Archief hospitaal Cavell-Depage*.

BRUSSEL, Archief Koninklijk Paleis, *Archief privésecretariaat koning Albert en koningin Elisabeth*.

BRUSSEL, Archief OCMW, *Fonds Infirmières*.

BRUSSEL, Archief ULB, *Dossiers academisch personeel*.

BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief Eerste Legerdivisie*.

BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief Groot Hoofdkwartier*.

BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archief van de Inspecteur-Generaal van de Medische Dienst van het Leger*.

BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archieffonds '1914-1918' - I - Personalia*, E. en T. BIESWAL, *Journal. Années 1914 à 1918*.

BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Archieffonds '1914-1918' - I - Personalia*, A. MOONS, *Oorlogsnotities*.

BRUSSEL, Documentatiecentrum Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, *Militaire dossiers*.

BRUSSEL, Haute Ecole Galilée-ISSIG, *Archief Sint-Camillus*.

BRUSSEL, La Famille de l'Infirmière, *Archief La Famille de l'Infirmière*.

EVERE, Ministerie van Defensie, dienst Human Resources, ondersectie Notariaat-Archieven, *Militaire dossiers*.

GENT, Erfgoedhuis Zusters van Liefde, *Archief Zusters van Liefde*.

IEPER, Kenniscentrum In Flanders Fields Museum, J. CLOOSTERMANS, *Souvenir de la campagne 1914-1915*.

IEPER, Kenniscentrum In Flanders Fields Museum, *Schenking Maria Eskens*.

LEUVEN, Privéarchief Gilberte Arnalsteen, *Archief Elvire Massaer*.

LOUVIGNIES, Kasteel van Louvignies, *Privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre*.

ROOSDAAL, Prive-archief Rik Van Cauwelaert, *Archief August Van Cauwelaert*.

Gedrukte bronnen

Ambulance du Palais-Royal. Bruxelles, 1914-1919, [Brussel, 1919].

Anon. [GRAYSON, D.], *A War Nurse's Diary: Sketches from a Belgian Field Hospital*, New York, 1918.

BELPAIRE, M.E., *Constance Teichmann*, Antwerpen, 1908.

BELPAIRE, M.E., *De vier wondere jaren*, Brasschaat, 1920.

BELPAIRE, M.E., *Gestalten in 't verleden*, Brugge, 1947.

BERTRAND, L., *César De Paepe: sa vie, son œuvre*, Brussel, 1909.

BORDEN, M., *Verboden gebied*, E. MORTIER vert., Amsterdam, 2011.

BUYS, M., 'Les infirmières en Service de Santé de l'Armée Belge durant la campagne 1914-1918', *Caducee*, 6 (1936), juni, nr. 6, 12-15.

CHATELLE, A. en G. TISON, G., *Calais pendant la guerre (1914-1918)*, Parijs, 1927.

CROIX[-]ROUGE DE BELGIQUE, *Secours aux victimes de la guerre dans les Balkans*, Brussel, [1913].

DE LAUNOY, J., *Oorlogsverpleegsters in bevolen dienst 1914-1918*, A. GYSEL vert., Gent, 2000 [1937].

DE MERODE, J., 'Œuvre Saint-Camille. Formation d'infirmières religieuses', *Verslagen Katholiek Congres Mechelen 23-26 september 1909. Vrouwenafdeeling. Godsdienstige, liefdadige, sociale en economische werken*, Brussel, [1909], 201-206.

DEPAGE, A., 'L'ambulance de L'Océan à La Panne: sa fondation, son évolution, son organisation', A. DEPAGE red., *Ambulance de 'L'Océan' La Panne, fascicule I*, Parijs, 1917, 5-64.

Dépot d'une proposition de loi, *Sénat-Annales Parlementaires*, 1908, 22 januari, 207.

'Discours prononcé par Madame la Princesse Jean de Mérode', *Mémorial du XXXVe Anniversaire de l'Ecole Saint-Camille*, [Ukkel, 1932], 8-15.

'Discours prononcé par M. le Docteur Van Swieten', *Mémorial du XXXVe Anniversaire de l'Ecole Saint-Camille*, [Ukkel, 1932], 16-19.

Discussion sur la prise en considération de la proposition de loi de MM. De Bast et consorts, instituant des jurys d'examen chargés de délivrer des diplômes de capacité aux infirmiers et infirmières qui auront satisfait aux épreuves à déterminer par un arrêté royal, *Sénat-Annales Parlementaires*, 1908, 30 januari, 295.

ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Règlement concernant les infirmières et les élèves infirmières*, Brussel, 1907.

ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Statuts*, Brussel, 1907.

ECOLE EDITH CAVELL. ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES, *Rapport du Conseil d'Administration. 1914-1919*, Brussel, 1919.

ECOLE EDITH CAVELL-MARIE DEPAGE. ECOLE BELGE D'INFIRMIERES DIPLOMEES [M. FUNCK], *L'école après la guerre (1919-1924)*, Brussel, 1924.

ECOLE SAINT-CAMILLE, *Infirmières diplômées religieuses et laïques*, Ukkel, [1912].

GYSEL, A. vert., *Oorlogsdagboek van de leperse kloosterzuster Margriet-Marie (Emma Boncquet) oktober 1914-mei 1915*, Gent, 2002.

HANSENS, L., 'Mon journal de guerre', *La Croix-Rouge de Belgique/Het Roode-Kruis van België*, 3 (1924), nr. 12, 1021-1024.

Introduction à l'annuaire statistique de la Belgique: situation au 1er janvier 1912, Brussel, 1913.

King Albert's Hospitals: Rapport de l'Exercice 1914-1915, [Londen, 1915].

Koninklijk Besluit van 4 april 1908 betreffende het bekwaamheidsdiploma voor ziekenoppassers, *Belgisch Staatsblad*, 78 (1908), 12 april, nr. 103, 2009-2011.

Koninklijk Besluit van 12 juli 1913 betreffende het bekwaamheidsdiploma voor ziekenoppassers en -oppas[s]ters, *Belgisch Staatsblad*, 83 (1913), 26 juli, nr. 207, 4973-4977.

Koninklijk besluit van 3 september 1921 betreffende de herinrichting van examens voor ziekenoppassers en -opassers, ziekenbezoeksters en -opassers voor krankzinnigen, *Belgisch Staatsblad*, 91 (1921), 21 september, nr. 264, 7962-7965.

LA MOTTE, E.N., *Het kielzog van de oorlog: het menselijke wrakhout van het slagveld, gezien door een Amerikaanse hospitaalverpleegster*, E. MORTIER vert., Amsterdam, 2009.

MACNAUGHTAN, S., *A Woman's Diary of the War*, Londen, [1915].

MARIE JOSE VAN BELGIE, *Albert en Elisabeth: mijn ouders*, K. CAMBIEN en L. GLORIEUX vert., Tielt, 2016.

L'Ecole d'Infirmières Saint-Camille. L'Institut des Deux-Alice. 1907-1932, [Brussel, 1932].

'Le XIVe Congrès de médecine professionnelle d'Anvers (9, 10, 11 septembre)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 23 september, nr. 38, 767-792.

LOONTJENS, J., 'Etude critique de l'arrêté royal du 3 septembre 1921 instituant des diplômes d'infirmières. Rapport présenté au XIVe Congrès de Médecine professionnelle', *Le Scalpel*, 75 (1922), 26 augustus, nr. 34, 682-689.

LOONTJENS, J., 'Etude critique de l'arrêté royal du 3 septembre 1921 instituant des diplômes d'infirmières. Rapport présenté au XIVe Congrès de Médecine professionnelle (suite et fin)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 2 september, nr. 35, 699-714.

MELIS, L., *Contribution à l'histoire du Service de Santé de l'Armée au cours de la guerre 1914-1918*, Brussel, 1932.

MINSTERE DE L'INTERIEUR ET DE L'HYGIENE, *Conseil Supérieur d'Hygiène Publique: recueil des rapports 1922-1923*, Brussel, [1923].

NEIRYNCK, M., *De loonen in België sedert 1846*, Antwerpen, 1944.

PECHERE, V., 'Organisation du 'nursing' en Belgique', *La Policlinique*, 24 (1921), 1 augustus, nr. 8, 113-121.

QUAGHEBEUR, R., *Ik was een spionne: het mysterieuze spionageverhaal van Martha Cnockaert uit Westrozebeke*, Koksijde, 2000.

REVELARD, G., *Le secret de l'infirmière*, Brussel, 1933.

RULOT, [H.], 'A propos de l'enseignement dans les écoles d'infirmières', *Bruxelles-Médical*, 2 (1921), 1 november, nr. 1, 7-9.

SCHMIDT, L., *Organisation de l'infirmierie laïque*, Gent, 1904.

School voor Ziekenverpleging 1902-1927, Antwerpen, [1927].

SCHWANDER, M., *Dans la tourmente: avec les Belges pendant la guerre mondiale (september 1914-décembre 1915)*, Neuchatel/Parijs, [1934].

SINCLAIR, M., *A Journal of Impressions in Belgium*, Londen, 1915.

SNOECK, R., *In de modderbrij van de IJzervallei*, A. GYSEL vert., Gent, 1998.

SPEHL, E., *Vie et souvenirs d'un médecin 1854-1948*, Brussel, 1948.

'Temoignages vivants... du Docteur Veckmans', *La Voix de l'Infirmière*, XXXIV (1960), nr. 3, 7-10.

THURSTAN, V., *Field Hospital and Flying Column: Being the Journal of an English Nursing Sister in Belgium & Russia*, Londen/New York, 1916.

T'SERCLAES [E.] en CHISHOLM, M., *The Cellar-house of Pervyse: a Tale of Uncommon Things from the Journals and Letters of the Baroness T'Serclaes and Mairi Chisholm*, Londen, 1917.

VAN DEN STEEN, [M.], *Mon journal d'infirmière. Août-novembre 1914*, Brussel, 1937.

VAN LANGENDONCK, 'La réorganisation des études d'infirmières', *Le Scalpel*, 75 (1922), 30 september, nr. 39, 797-804..

VAN LANGENDONCK, 'La réorganisation des études d'infirmières (suite et fin)', *Le Scalpel*, 75 (1922), 7 oktober, nr. 40, 815-832.

VAN SWIETEN, [R.], 'À propos de la formation professionnelle des religieuses gardes-malades. Les cours, les écoles et les examens d'infirmières', *Verslagen Katholiek Congres Mechelen 23-26 september 1909. Vde afdeling: Wetenschap, Kunsten en Letteren*, Brussel, [1909], 171-176.

VARLEZ, A., *Les Belges en Exil*, Brussel/Londen, [1917].

Periodieken

Aujourd'hui et Demain, 1916-1924.

De Belgische Standaard, 1915-1918.

Omhoog!, 1918-1921.

Pour les Nurses, 1916.

Revue de l'Infirmière, 1921-1924.

Literatuur

50 jaar Beroepsschool voor ziekenverpleging 'Stuivenberg' 1902-1952, Antwerpen, [1952].

ABEL-SMITH, B., *A History of the Nursing Profession*, Londen, 1960.

ARGUELLO-DEL BLANCO, J., *De la laïcisation d'une vocation à l'émergence d'une profession: l'introduction du nursing laïc en Belgique 1882-1914*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté Wijsbegeerte en Letteren, 1993-1994.

BAKKER-VAN DER KOIJ, C., 'Mara. Pleegzuster zijn: ontwikkelingen in de ziekenverpleging en de organisatiepogingen van verpleegsters in Nederland, 1870-1920', J. BLOK e.a., *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis 1981*, Nijmegen, 1981, 193-221.

BECUWE, F., *Flirten met Mars en Venus: oorlog en prostitutie 1914-1918*, Gent, 2016.

BIESWAL, P., *Histoire de la famille Bieswal*, Brugge, 1970.

BIHET, [M.], *Histoire du Nursing*, Luik, 1947.

BONCQUET, P., *Lief & leed: prostitutie in de Eerste Wereldoorlog*, Leuven, 2015.

BOURKE, J., *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*, Londen, 1996.

BROOS, P., *Over geneeskundigen en geneeskunst: de evolutie van het medisch denken door de eeuwen heen*, Leuven, 2011.

BRUYNEEL, E., *De Hoge Gezondheidsraad (1849-2009): schakel tussen wetenschap en volksgezondheid*, Leuven, 2009.

CALLEWAERT, F., 'Poëzie van Esther Steelandt', *Mandeldal*, 2005, maart-april, nr. 2, 36-39.

CHRISTENS, R., 'De orthodoxie van het zaad: seksualiteit en sekse-identiteit in de Rooms-katholieke traditie', K. WILS red., *Het lichaam (m/v)*, Leuven, 2001, 231-249.

CHRISTENS, R., 'Jeanne Hellemans: de Belgische Florence Nightingale', J. DE MAEYER e.a., *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, 1998, 257-262.

CHIELENS, P. en DENDOOVEN, D., 'As-tu ton gris-gris, Fatou?', D. DENDOOVEN en P. CHIELENS red., *Wereldoorlog I: vijf continenten in Vlaanderen*, Tielt, 2008, 7-9.

CHIELENS, P. en TROGH, P., 'Soldaten en ambulances', P. ALLEGAERT e.a., *Oorlog & trauma*, [Veurne], 2013, 27-43.

Commémoration du cinquantième anniversaire de l'Institut Edith Cavell-Marie Depage, [Brussel], 1958.

CROCIAMONT, M., *De la religieuse hospitalière à l'infirmière laïque: les étapes du service hospitalier à Bruxelles (les Augustines en XIXe siècle)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté Wijsbegeerte en Letteren, 1993-1994.

DARROW, M.H., 'French Volunteer Nursing and the Myth of War Experience in World War I', *The American Historical Review*, 101 (1996), nr. 1, 80-106.

DEFERME, J., 'De plaats van mutualiteiten en ziekteverzekering in de ontwikkeling van de 19e-eeuwse sociale politiek', K. VAN ACKER, *Hoeders van de volksgezondheid. Artsen en mutualiteiten tijdens het interbellum: het Antwerpse voorbeeld*, Gent, 2005, 13-37.

DELAPORTE, S., *Les médecins dans la Grande Guerre 1914-1918*, Parijs, 2003.

DELSINNE, L., 'PAEPE, César DE', *Biographie Nationale (deel 30)*, Brussel, 1959, 647-653.

DENECKERE, G. en LEEMAN, K., *Het Gentse Sint-Vincentiusziekenhuis: de Zusters van Liefde J.M. en de ziekenzorg te Gent, 1805 tot heden*, Gent, 1997.

DENDOOVEN, D., 'De Friends' Ambulance Unit: medische hulpverlening aan de burgerbevolking tijdens de Eerste Wereldoorlog', P. ALLEGAERT e.a., *Oorlog & trauma*, [Veurne], 2013, 67-71.

DEPAGE, H., *La vie d'Antoine Depage 1862-1925*, Brussel, 1956.

DEVILLE, J., *De Medaille van Koningin Elisabeth*, [Bilzen], 2013.

DE GRAEVE, S., *Professionele zorgverstrekking en gender: dienende liefde bij verpleegsters en vroedvrouwen 1907-1946*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, KU Leuven, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, 1998.

DE MAEYER, J., "'Les dames d'œuvres": 19de-eeuwse vrouwen van stand en hun zoektocht naar maatschappelijk engagement', L. VAN MOLLE en P. HEYRMAN, *Vrouwenzaken-zakenvrouwen: facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1800-2000*, Gent/Leuven, 2001, 108-127.

DE MAEYER, J. en DHAENE, L., 'Sociale emancipatie en democratisering: de gezondheidszorg verzuimd', J. DE MAEYER e.a., *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, 1998, 151-161.

DE MOREAU DE VILLEGAS DE SAINT-PIERRE, F., *Une châtelaine dans les tranchées*, Brussel, 2009.

DE SCHAEFDRIJVER, S., *De Grote Oorlog: het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Amsterdam/Antwerpen, 1997.

DE SMET, S., *De Spaanse Griep in België*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 2004-2005,

DE VILLEGAS DE ST.-PIERRE, A., 'Les origines de l'Ecole St.-Camille', *La Voix de l'Infirmière*, 1960, nr. 3, 4-6.

DE WEERDT, D., *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, Gent, [1993].

D'HONDT, B., 'De "blauwe steden" of de triomf van de liberale steden', J. DE MAEYER en P. HEYRMAN red., *Geuren en kleuren: een sociale en economische geschiedenis van Vlaams-Brabant, 19de en 20ste eeuw*, Leuven, 2001, 77-99.

Discours prononcés à l'occasion de la cérémonie d'hommage à Mademoiselle Cécile Mechelynck, Brussel, 1957.

FAIRCLOUGH, N., *Critical Discourse Analysis: the Critical Study of Language*, Londen/New York, 1995.

FAIRCLOUGH, N., *Discourse and Social Change*, Cambridge, 1998.

FAIRCLOUGH, N., *Language and Power*, Londen/New York, 2015.

FAIRCLOUGH, N., *Media Discourse*, Londen, 1995.

GOLDSTEIN, J.S., *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge, 2001.

GRAYZEL, S.R., *Women and the First World War*, Essex, 2002.

GUBIN, E. en DE SMAELE, H., *Vrouwen & mannen ten oorlog, 1914-1918. Gender@war*, Leuven, 2015.

GUBIN, E. en MONTENS, V., 'La symbolique de la souffrance: les infirmières en 1914-1918', *Sextant*, 1994-95, nr. 3, 83-106.

HAMMERLE, C., "'Mentally broken, physically a wreck..." Violence in War Accounts of Nurses in Austro-Hungarian Services', C. HAMMERLE, O. UBEREGGER en B. BADER ZAAR red., *Gender and the First World War*, Hampshire/New York, 2014, 89-107.

HALLETT, C., *Containing Trauma: Nursing Work in the First World War*, Manchester/New York, 2009.

HALLETT, C.E., *Veiled Warriors: Allied Nurses of the First World War*, Oxford, 2014.

HARRISON, M., *The Medical War: British Military Medicine in the First World War*, Oxford, 2010.

HENRY, E., 'Ida Limbos. Infirmière de Saint-Camille', *La Voix de l'Infirmière*, XVIV (1950), maart, nr. 1, 22-27.

HIGONNET, M.R., *Nurses at the Front: Writing the Wounds of the Great War*, Boston, 2009.

HIGONNET, M.R. en HIGONNET, P.L.-R., 'The Double Helix', M.R. HIGONNET e.a., *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*, New Haven/Londen, 1987, 31-47.

HUBENS, A., 'Vooraanstaande chirurgen gedurende de eerste wereldoorlog en tijdens het interbellum', R. VAN HEE red., *Heelkunde in Vlaanderen door de eeuwen heen*, [Brussel], 1990, 238-249.

JACOBS, C., *Gezondheidszorg in de onbezette Westhoek tijdens Wereldoorlog Eén. Case study: het Elisabethhospitaal te Poperinge*, ongepubliceerde masterscriptie, Universiteit Gent, [vakgroep] Nieuwste Geschiedenis, 2007-2008.

JACQUES, C., 'Les infirmières dans l'entre-deux-guerres et l'action des dames d'œuvre', *Sextant*, 1994-95, nr. 3, 107-126.

JACQUES, C. en VAN MOLLE, L., 'De verpleegkundigen: grenzeloos vrouwelijk', J. DE MAEYER e.a., *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, 1998, 203-213.

JANSSENS, P., *Belgische veldhospitelen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Brussel, 2001.

JOIRIS, A., *De la vocation à la reconnaissance: les infirmières hospitalières 1789-1971*, [Charleroi], 2009.

KNIBIEHLER, Y. e.a., *Cornettes et blouses blanches: les infirmières dans la société française (1880-1980)*, [Parijs], 1984.

KNIBIEHLER, Y., 'Les anges blancs: naissance difficile d'une profession féminine', E. MORIN-ROTURBEAU red., *1914-1918: combats de femmes. Les femmes, pilier de l'effort de guerre*, Parijs, 2004, 47-63.

LAURENT, R.-M., *Les infirmières en Belgique en début du XXe siècle: naissance d'une profession*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université de Liège, Faculté Wijsbegeerte en Letteren, 1988-1989.

LE NAOUR, J.-Y., *Misères et tournements de la chair durant la Grande Guerre: les moeurs sexuelles des Français 1914-1918*, Parijs, 2002.

LOODTS, P. en MASSON-LOODTS, I., *La Grande Guerre des soignants: médecins, infirmières et brancardiers de 1914-1918*, Brussel, 2008.

LORY, J. en SOETE, J.-L., 'Implantation et affirmation (1845-1914)', J. DE MAEYER en P. WYNANTS, *De Vincentianen in België/Les Vincentiens en Belgique 1842-1992*, Leuven, 1992, 64-65.

MACDONALD, L., *Rozen van het niemandsland*, R. HARTMANS vert., Amsterdam/Antwerpen, 2008.

MAGNEE, C., *Les infirmières belges dans l'entre-deux-guerres, entre émancipation et soumission*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Université Libre de Bruxelles, Faculté de Wijsbegeerte en Letteren, 1996-1997.

MANN WALL, B., "'Definite Lines of Influence": Catholic Sisters and Nurse Training Schools, 1890-1920', *Nursing Research*, 50 (2001), september/oktober, nr. 5, 314-321.

MASSON, M., *A Pictorial History of Nursing*, Twickenham, 1985.

MAYHEW, E., *Gewond: van het slagveld naar het militair hospitaal*, Amsterdam, 2014.

MECHELYNCK, C., *La genèse et le développement du nursing laïque en quarante ans de la Fédération Nationale des Infirmières Belges*, Ottignies, 1962.

MORIN-PELLETIER, M., *Briser les ailes de l'ange: les infirmières militaires canadiennes (1914-1918)*, Montréal, 2006.

'Mutualité des infirmières et travailleuses sociales (sous les auspices de la Coix-Rouge de Belgique', *La Croix-Rouge de Belgique/Het Roode-Kruis van België*, 3 (1924), januari, nr. 1, 95-96.

PEIREN, L., *César De Paepe: van utopie tot werkelijkheid*, Gent, 1990.

PIETTE, V., 'Des 'infirmières' avant les infirmières: le personnel soignant laïque dans les hôpitaux bruxellois au 19e siècle', *Sextant*, 1994-1995, nr. 3, 39-59.

RASKIN, E., *Elisabeth van België: een ongewone koningin*, Antwerpen/Amsterdam, 2005.

REYMANANTS, G., *Marie Elisabeth Belpaire: gender en macht in het literaire veld, 1900-1940*, Leuven, 2013.

REZSOHAZY, R., *Histoire du mouvement mutualiste chrétien en Belgique*, Parijs/Brussel, 1957.

ROSENBERG, C.E., *The Care of Strangers: the Rise of America's Hospital System*, New York, 1987.

SCHROOTEN, H., 'Belpaire in de Eerste Wereldoorlog', A. DEREERE en H. VAN BEECK red., *Marie Elisabeth Belpaire (1853-1948): facetten van een levenswerk*, Antwerpen, 2002, 85-136.

SCHROOTEN, H., *De sociale en politieke actie van Mej. M. Belpaire tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)*, Antwerpen/Amsterdam, 1978.

SCHULTHEISS, K., *Bodies and Soul: Politics and the Professionalization of Nursing in France, 1880-1922*, Cambridge/Londen, 2001.

SIMONS, L., *Van het kasteel naar het front: het oorlogsdagboek van Jozef Simons 1914-1918*, Tielt, 2016.

SONDERVORST, F.A., *Geschiedenis van de geneeskunde in België*, Brussel, 1981.

SUENENS, K. en DE STAERCKE, A., *Eén van hart en één van ziel: geschiedenis van de Gasthuiszusters-Augustinessen van Lier 1130-2005*, Lier/Leuven, 2005.

SYMENS, K., *Geschiedenis van de Sint-Elisabethschool voor Verpleegkunde te Ukkel van 1913 tot 1989*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, Faculteit Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, 1996.

THEBAUD, F., *Les femmes au temps de la guerre de 14*, Parijs, 2013.

TIREZ, S., *De religieuze- en leke-verpleegster in België*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Centrum voor Ziekenhuiswetenschappen, [1962].

VANACKER, D., *De Frontbeweging: de Vlaamse strijd aan de IJzer*, Koksijde, 2000.

VANDEKERCKHOVE, C., *Leven en werken van Constance Teichmann*, Leuven, 1973.

VANDENDRIESSCHE, J., *Arbiters of Science: Medical Societies and Scientific Culture in Nineteenth-Century Belgium*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, KU Leuven, onderzoekseenheid Geschiedenis, 2014.

VANDEWALLE, J., *Help, ik ben verpleegster tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven eindwerk, Hogere Beroepsopleiding voor Verpleegkunde [Oostende], 2014-2015.

VANLEENE, P., *Op naar de Grote Oorlog: Mairi, Elsie en de anderen in Flanders Fields*, Koksijde, 2001.

VAN BERGEN, L., *Zacht en eervol: lijden en sterven in een Grote Oorlog*, Den Haag/Antwerpen, 1999.

VAN DEN BOSSCHE, J., *'Het Kloosterke van Liefde': 75 jaar verpleegkunde*, Gent, 1984.

VAN HEE, R., 'De geschiedenis van 125 jaar Stuivenbergziekenhuis', *Geschiedenis der Geneeskunde*, 13 (2009), februari, nr. 1, 32-44.

VANLEENE, P., *Op naar de Grote Oorlog: Mairi, Elsie en de anderen in Flanders Fields*, Koksijde, 2001.

VAN LENNEP, J., *Uit het verleden van de Geneeskundige Kring van Antwerpen Cercle Médical d'Anvers*, Antwerpen, [1953].

VAN MEEL, P. en ARNOLD, B., 'De verpleegkundige opleiding in het Stuivenbergziekenhuis: een geschiedkundig overzicht, en een blik op de toekomst', *Geschiedenis der Geneeskunde*, 13 (2009), februari, nr. 1, 45-53.

VAN OSSELAER, T., *The Pious Sex: Catholic Constructions of Masculinity and Femininity in Belgium, c. 1800-1940*, Leuven, 2103.

VAN SCHAICK, J.Jr., *The Little Corner Never Conquered: the Story of the American Red Cross War Work for Belgium*, New York, 1922.

VAN TIGGELEN, R., e.a., *De Eerste Wereldoorlog in België: radiologie in 'Trench Coat'*, Brussel, 2011.

VAN WESEMAEL, F., *Helden in het hospitaal? Een gendergeschiedenis van de ervaring van verpleegsters en artsen in hun omgang met gewonde soldaten en lichamelijke tijdens de Eerste Wereldoorlog*, onuitgegeven masterproef, Universiteit Gent, vakgroep Nieuwste Geschiedenis, 2012-2013.

VELLE, K., 'De geneeskunde en de R.K. Kerk (1830-1940): een moeilijke verhouding', *Trajecta*, (1995), nr. 1, 1-21.

VELLE, K., *De nieuwe biechtvaders: de sociale geschiedenis van de arts in België*, Leuven, 1991.

VELLE, K., 'Opkomst verpleegkundig beroep in België (eind 19de eeuw-1940)', *Geschiedenis der Geneeskunde*, 1 (1994), oktober, nr. 6, 17-26.

VERMASSEN, M., *Overheid en geneeskunde tijdens de eerste helft van de 19de eeuw: de provinciale commissie voor geneeskunde van Oost-Vlaanderen (1818-1850)*, ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, Faculteit Wijsbegeerte en Letteren, 1970.

VERMEIREN, L., 'De negentiende eeuw (tot 1925). Van gasthuis naar ziekenhuis', J. DE HAES coörd., *750 jaar Gasthuis op 't Elzenveld 1238-1988: het St.-Elisabethziekenhuis te Antwerpen*, [Brussel], 145-226.

VERMEIREN, L. en HANSEN, I., 'Het hospitaalwezen: ziekenzorg voor armen', J. DE MAEYER e.a., *Er is leven voor de dood: tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen*, Kapellen, 1998, 43-57.

VERSTRAETE, P. en VAN EVERBROECK, C., *Verminkte stilte: de Belgische invalide soldaten van de Grote Oorlog*, Namen, 2014.

WILS, K., 'De getemde maatschappij: de socioloog als fysioloog, arts en chirurg', L. NYS e.a., *De zieke natie: over de medicalisering van de samenleving 1860-1914*, Groningen, 2002, 108-122.

WILS, K., *De omweg van de wetenschap: het positivisme en de Belgische en Nederlandse intellectuele cultuur 1845-1914*, Amsterdam, 2015.

Bijlage 1: insigne 'Soms genezen, dikwijls verlichten, altijd troosten'

Dit insigne komt uit de nalatenschap van Elvire Massaer (1900-2002), die als verpleegster in *L'Océan* werkte. Onderstaande afbeelding en een bijhorende foto van Massaer die het insigne op haar verpleegstersuniform draagt, zijn de enige bronnen over dit insigne. Er is geen enkele andere foto bekend van een verpleegster met dit insigne op haar uniform. Vermoedelijk gaat het over een onderscheiding die werd uitgereikt voor bewezen diensten in het hospitaal.

Bron: privéarchief Gilberte Arnalsteen, Leuven

Bijlage 2: biografische gegevens Jane de Launoy

Jane de Launoy (1881-1953) - geboren als Jeanne Delaunoy - werkte tijdens de oorlog als verpleegster in *L'Océan*. De hele oorlog hield zij notities bij, die pas in 1937 werden gepubliceerd. Deze vertragung had te maken met de ziekte van haar moeder, een lang verblijf in het buitenland en een zwaar ongeval. Van haar oorlogsdagboek verscheen in 2000 een Nederlandse vertaling. Onderstaande foto is de enige afbeelding van Jane de Launoy (links, bij een wondverzorging). Het is een beeld uit een film, die het Amerikaanse Rode Kruis in 1917 draaide, en waar de Launoy in haar dagboek naar verwijst.

Bron: archief Belgische Rode Kruis, Brussel

Bijlage 3: biografische gegevens gravin Maria van den Steen de Jehay

Gravin Maria van den Steen de Jehay (1870-1941) - geboren als Maria de Villegas de Saint-Pierre - richtte in augustus 1914 het kasteel van Chevetogne in als medische hulppost van het Rode Kruis. Eind januari 1915 werd zij directrice van het Elisabethhospitaal in Poperinge, een hospitaal voor de opvang van burgerlijke gewonden. Gedurende de hele oorlog noteerde ze dagelijks de voornaamste gebeurtenissen in haar agenda. In 1937 publiceerde ze een boek over de eerste oorlogsmaanden. In 1939 had ze ook drie manuscripten klaar over haar werkzaamheden in Poperinge, maar deze werden nooit gepubliceerd. Op onderstaande foto staat ze voor de ingang van het Elisabethhospitaal in Poperinge (rechts, in de deuropening).

Bron: privéarchief Florence de Moreau de Villegas de Saint-Pierre, Louvignies